ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

1987 3

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

ИЈУЛ—СЕНТЈАБР
1987
№ 3 (131)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)
Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

Методика вә иш тәҹрүбәси

Мурадов Б. — Әдәбијјат тәдрисиндә естетик тәрбијә 3
Әһмәдов Ә. — Үслубијјатла әлагәдар ишләрин елми-методик әсасларына даир 7
Вәлијева К., Мәммәдов О. — Компүтер азәрбајҹанча данышыр 13
Очагов Р. — Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә һаггында 16
Мәммәдов Ч. — Фе'лин нөвләри һаггында анлајышларын формалашдырылмасы 19
Һәкимова С. — С. Вурғунун «26-лар» поемасынын тәдриси тәҹрүбәсиндән . 22
Асланов Б. — Фе'л формаларынын мәнимсәдилмәсиндә луғәт үзрә ишләрин апарылмасы тәҹрүбәсиндән 24
Мусајев Т. — Ифадәли охунун тәшкили тәҹрүбәсиндән 27
Һәсәнов Г. — Дил дәрсләринин сәмәрәлилијини јүксәлтмәкдә чалышмалардан истифадәјә даир 29
Нәсибова С. — Шакирдләрлә мүстәгил ишин тәшкили тәҹрүбәсиндән . . . 31
Нәсиров Е. — Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатдан истифадәјә даир 32
Редаксијанын почтундан 33

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

Бәдәлова Ә. — Тәбиәт тәсвирли әсәрләрин өјрәдилмәси 36

М. Ф. Ахундов — 175

Һ. Мәммәдзадә — М. Ф. Ахундовун бәдии јарадычылығы 40

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Рүстәмова А. — Азәрбајҹан ренессансынын даһи шаири 44
Әһмәдова Х. — Дидактик принсипләрлә ана дили тә'лиминин методик принсипләри арасындакы гаршылыглы әлагәјә даир 50
Һәсәнова Ә. — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә -лар² ҹәм шәкилчисинин грамматик семантикасы вә функсијасы һаггында 52
Һәсәнов Ф. — Биринҹи рус ингилабы илләриндә ана дилинин тәдриси уғрунда мүбаризә 54

Нәзәри гејдләр

Кәримов Л. — Терминләрдән истифадәјә даир 56
Худијев Н. — Әдәби дилимизин инкишафы вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри . 59

Бу китаблары охујун

Исајев И., Һәсәнов С. — «Фүзулинин поетикасы» 63

Консултасија

IV синифдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр 64

CamScanner ile tarandı

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1987-ҹи ил.

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН Д[illegible]
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 3 (131), 1987.

В НОМЕРЕ:

Методика и опыт работы

Мурадов Б. — Эстетическое воспитание в преподавании литературы . . . 3
Ахмедов А. — К научно-методическим основам работ по стилистике . . . 7
Велиева К., Мамедов О. — Компьютер говорит по-азербайджански . . . 13
Оджагов Р. — Об использовании технических средств обучения на уроках языка и литературы . . . 16
Мамедов Дж. — Формирование понятий о видах глагола . . . 19
Акимова С. — Из опыта преподавания поэмы С. Вургуна «26-ти» . . . 22
Асланов Б. — Из опыта ведения работ по словарю в освоении форм глагола . . . 24
Мусаев Т. — Из опыта организации выразительного чтения . . . 27
Гасанов К. — К использованию упражнений в повышении эффективности уроков языка . . . 29
Насибова С. — Из опыта организации самостоятельных работ с учащимися . . . 31
Насиров Э.—К использованию художественной литературы в эстетическом воспитании учащихся . . . 32

Из редакционной почты . . . 33

Внеклассная и внешкольная работа

Бадалова А. — Изучение произведений с изображением природы . . . 36

М. Ф. Ахундов — 175

Мамедзаде Г. — Художественное творчество М. Ф. Ахундова . . . 40

В помощь самообразованию учителя

Рустамова А. — Гениальный поэт азербайджанского ренессанса . . . 44
Ахмедова Х. — К взаимосвязям между дидактическими принципами и методическими принципами обучения родному языку . . . 50
Гасанова А.—О грамматической семантике и функции аффикса множественного числа «лар»[2] в современном азербайджанском языке . . . 52
Гасанов Ф.—Борьба за преподавание родного языка в годы первой русской революции . . . 54

Теоретические заметки

Керимов Л. — К использованию терминов . . . 56
Худиев Н. — Вопросы развития литературного языка и культуры речи . . . 59

Читайте эти книги

Исаев И., Гасанов С. — «Поэтика Физули» . . . 63

Консультация

Планирование программных материалов и методические указания по азербайджанскому языку в IV классе . . . 64

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-15-32, 93-13-45, 32-37-33.
Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

CS CamScanner ile tarandı

Әдәбијјат тәдрисиндә естетик тәрбијә

Билал МУРАДОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин филолокија факүлтәсинин деканы, досент

Ҹәмијјәтимиз инкишаф етдикҹә, елми-техники тәрәгги јүксәлдикҹә мәктәбләрдә естетик тәрбијәнин ролу артыр, јени нәсилдә көзәллик дујғуларынын инкишафына даһа чох еһтијаҹ дујулур. Тәсадүфи дејил ки, «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә тә'лим-тәрбијә просесинин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн гаршыја гојулан ән мүһүм вәзифәдән бири естетик тәрбијәнин јахшылашдырылмасына аиддир. Һәмин сәнәддә дејилир: «Шакирдләрин бәдии тәһсилини вә естетик тәрбијәсини хејли јахшылашдырмаг чох мүһүм вәзифәдир. Көзәллик һисси инкишаф етдирилмәли, сағлам бәдии зөвг, инҹәсәнәт әсәрләринин, доғма тәбиәтин көзәллијини вә зәнкинлијини дүзкүн баша дүшмәк вә гијмәтләндирмәк бачарығы формалашдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә һәр бир тәдрис фәнининин, хүсусилә әдәбијјат, мусиги, нәғмә, тәсвири сәнәт, естетика фәнләринин имканларындан даһа кениш истифадә олунмалыдыр».

Кәлин, бу сөзләрин мә'насына диггәт јетирәк: «шакирдләрин бәдии тәһсили вә естетик тәрбијәси хејли јахшылашдырылмалыдыр», «бәдии тәһсил» нә демәкдир?, «естетик тәрбијә» анлајышынын мәзмуну нәдән ибарәтдир?

«Бәдии тәһсил» дедикдә инҹәсәнәт фәнләри—әдәбијјат, мусиги, нәғмә, тәсвири сәнәт, естетика үзрә билик вә бачарыгларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Инҹәсәнәт әсәринин хүсусијјәтләрини, ганунаујғунлугларыны билмәдән ону дәриндән дәрк едиб тә'сирләнмәк олмаз. Лакин инҹәсәнәт фәнләри үзрә билик вә бачарыглары мәнимсәмәк һәлә естетик тәрбијәјә јијәләнмәк дејил. Ола билсин, бириси инҹәсәнәт фәнләри үзрә биликләрә вә бачарыглара (јахшы инша јазмаг, шәкил чәкмәк, нәғмә охумаг, бәдии материаллар јазмаг вә с.) дәриндән јијәләнмиш олсун, лакин онун тәрбијәси естетик сәвијјәјә галхмасын. Бәдии тәһсил естетик тәрбијәнин бир компоненти кими, инҹәсәнәт әсәрләрини, көзәлликләри дујмағы, онлардан зөвг алмағы шәртләндирән мүһүм амилләрдән биридир.

«Естетик тәрбијә» анлајышы «бәдии тәһсил»ә нисбәтән даһа кениш мәзмунлудур. Естетик габилијјәтләр бүтүнлүкдә тәһсил-тәрбијә системиндә ашыланыр. Бүтүн фәнләрин тәдриси, мәктәбин вә синиф отагларынын сәлигә-саһманы, әтрафдакы адамларын көрүнүшү вә давранышы, тәбиәт мәнзәрәләри вә с. естетик габилијјәт вә бачарыгларын формалашмасына тә'сир көстәрир. Шакирдләрә тәкҹә инҹәсәнәт фәнләрини мәнимсәтмәк кифајәт дејил, һәм дә әтраф мүһити естетик гаврамаг, она естетик мүнасибәт бәсләмәк габилијјәтләри тәрбијә олунмалыдыр. Әкәр естетик тәрбијә ишләри кениш мигјасда апарылмаса, инҹәсәнәт фәнләринин, о ҹүмләдән, әдәбијјат фәнинин тәдриси үзрә апарылан естетик тәрбијә ишләринин фајдасы аз олаҹагдыр.

Инҹәсәнәт фәнләри васитәсилә естетик тәрбијәдән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, онларын һәр биринин бу саһәдә өзүнәмәхсус јери вардыр. Әдәбијјатын ролу даһа бөјүкдүр. Әввәла, она көрә ки, әдәбијјат бүтүн синифләрдә тәдрис олунур. Демәли, мәктәблиләрин бүтүн јаш дөврләриндә мүнтәзәм олараг әдәби нүмунәләрлә шакирдләрин естетик габилијјәтләрини

Scanned with CamScanner

инкишаф етдирмәк мүмкүндүр. Икинчиси, она көрә ки, әдәбијјат дикәр инчәсәнәт фәнләринә нисбәтән даһа күтләвидир, даһа асан гавранылыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин јалныз мүәјјән гисми мусигини, тәсвири сәнәт нүмунәләрини асанлыгла дујуб дәрк едир вә ондан естетик зөвг ала билирләр. Онларын әксәријјәтинин һәмин сәнәт нөвләри үзрә јарадычылыг габилијјәтләри мәһдуд олур. Әдәби әсәрләри исә, демәк олар ки, бүтүн шакирдләр дујуб баша дүшүр, ондан зөвг ала билирләр. Тәсадүфи дејил ки, шакирдләрин әксәријјәти әдәби әсәр, хүсусилә ше'р јазмаға мејл едирләр.

Әдәбијјатда һәјат бүтүн рәнкарәнклији вә мүрәккәблији илә әкс олунур. Һәјат исә зиддијјәтләрин ахынындан, хејир вә шәр гүввәләрини тоггушмасындан, бир-бирини әвәз етмәсиндән ибарәтдир. Буна көрә дә әдәбијјатда көзәлликлә јанашы ејбәчәрлик дә тәсвир едилир вә бунларын һәр икиси бизә хош кәлир, һәр икиси зөвгүмүзү охшајыр. Бурада заһирән гәрибә көрүнән бир вәзијјәтлә растлашырыг. Нечә олур ки, һәјатда бизим зәһләмиз кедән, биздә јалныз гәзәб вә нифрәт доғуран һадисәләр бәдии әсәрдә естетик көзәллик нүмунәсинә чеврилир вә бизә хош кәлир. Мәсәлә бурасындадыр ки, бәдии әсәрдә ејбәчәрлик вә фәна-
ыг елә-беләчә реал варлыг кими ве-
илмир. О мүәјјән бахымдан вә мөвге-
эн тәсвир олунур вә бу тәсвирдә әсас
эгсәд һеч дә һәјат һадисәсини олдуғу
ıми әкс етдирмәк дејил, әкс етдири-
н һадисәјә мүнасибәт јаратмаг, ону
јмәтләндирмәкдир, һадисәјә гаршы
чраз вә мүбаризә дујғулары ојат-
дыр. Буна көрә дә ејбәчәрлик вә
алығы әкс етдирән бәдии образлар
дә етдикләри һадисәјә гаршы адам-
да естетик мәнфи емосијалар јара-
. Ејбәчәрлији көрүб дујмаг, она
ы икраһ һиссләри кечирмәк адам-
а мәнфиликләри ләғв етмәјә, је-
ји, көзәллији бәргәрар етмәјә сти-
јарадыр. М. Ф. Ахундовун «Һачы
» әсәрини охудугда вә ја она сәһ-
тамаша етдикдә биз һәдсиз зөвг
ыг. Һачы Гаранын рәзил вәзиј-
ә дүшмәси—газанча көрә арвад
гар[illegible] етмәси, икиүзлүлүјү, ар-
Ту[illegible] сөз а[illegible]ши алтында ча-
әсы, [illegible]да [illegible]ғу[illegible]маг үчү[illegible] әл-
ма[illegible] драматик вәзијјәтдә

оланда [illegible]
мәси вә с. бизә ләззәт верир. Биз сан ки Һачы Гара кимиләрдән интигам алыр вә бундан хошланырыг. М. Ә. Сабирин әсәрләриндә авам валидејнләр, бојнујоғун варлылар, түфејли руһаниләр мүхтәлиф вәзијјәтләрдә әлә салыныр, онлар өзләрини өјә-өјә кичилир, рәзилләшир, өзләрини јүксәлтмәк истәдикләри һалда алчалырлар. Бунлар да бизә ләззәт верир вә биз естетик зөвг алырыг. Ејбәчәрлији әкс етдирән әсәрләрдән алдығымыз тәәссүрат әсәрләрдәки образларын өзүндә еһтива олунан һисс вә дујғулар дејил, образларын биздә јаратдығы һисс вә дујғулардыр.

Әдәбијјат програмына дахил олан бәдии әсәрләрин тәдриси просесиндә естетик габилијјәтләр тәрбијә етмәк үчүн кениш имкан вардыр. Естетик тәрбијә бахымындан ән јохсул көрүнән ичмал мөвзуларын, тәрчүмејиһалларын, әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын тәдрисиндә белә шакирдләрдә ассосиатив гаврамаг, тә'сирләнмәк, зөвг алмаг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн һадисә вә факты гејд етмәклә кифајәтләнмәјиб, онун маһијјәти һаггында, сәбәб вә нәтичәси барәдә конкрет мисалларла, епизодларла изаһатлар верилмәлидир. Бу бахымдан М. Ф. Ахундовун һәјаты илә бағлы олан бә'зи фактларын өјрәдилмәсини нәзәрдән кечирәк.

Дәрсликдә көстәрилир ки, кичик Фәтәли илк ушаглыг илләрини Иран Азәрбајчанында, атасынын јанында кечирмишдир. Нанә ханым әриндән ајрылдыгдан сонра оғлу Фәтәлини дә көтүрүб әмиси Ахунд Һачы Әләскәрин јанына кәлмиш вә онун һимајәси алтында јашамышдыр.

Шүбһәсиз ки, фактларын бу шәкилдә сөјләнмәси һеч бир емосија јарада билмәз. Һалбуки бу фактлар драматизмлә зәнкиндир вә елә о чүр дә шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр. Кичик Фәтәли бир нечә ил Чәнуби Азәрбајчанда Хамнә кәндиндә јашајыр. 1821-чи илдә Мәммәдтағы Нанә ханымы бошајыр. Нанә ханым Хамнәдән јола дүшәркән Фәтәли јухуда имиш. Бу заман өкеј бачысы кәлиб ону силкәләјиб ојадыр вә дејир ки, нә јатмысан анан чыхыб кедир, сән ачасыз гала[illegible]чагсан. Фәтәли [illegible] бачы[illegible] [illegible]асыны[illegible] әтәјиндән бәрк-бәрк јапышыб ағлајыр.

[illegible]сы илә кетмәсинә ичазә верир. Бу кичик һадисәнин М. Ф. Ахундовун һәјатында чох бөјүк ролу олмушдур. Әкәр өкеј бачысы ону јухудан ојатмасајды, Фәтәли Чәнуби Азәрбајчанда галыб авамлар мүһитиндә бөјүјәрәк ади адамлардан бири олачагды вә Азәрбајчан халгынын, шәргин даһи сәнәткар вә мүтәфәккирләриндән бири јетишмәјәчәкди.

Әдәби әсәрләрин тәдриси заманы естетик тәрбијә үчүн даһа кениш имканлар вардыр. Әдәби әсәрләр башдан-ајаға емосијадыр. Белинскинин дедији кими, һисс дә фикирләрин гарышығыдыр. Онларын тәдриси кедишиндә әлавә васитәләрә, долајы пријомлара еһтијач јохдур, бу иш бүтүнлүклә естетик тәрбијәнин өзүдүр. Белә тәрбијә просесини һәјата кечирмәк үчүн әсәрин мәзмунуну чанландырмаг, бу мәзмунла шакирдин мә'нәви аләмини чулғалашдырмаг, бунлар арасында әлагә јаратмаг лазымдыр. Әсәрин мәнимсәнилмәси тәкчә әсәрин мәзмунунун шакирдин мә'нәвијјатына көчүрүлмәси дејил, бу һәм дә әввәлчәдән шакирдин мә'нәвијјатында өзүнә јер тутмуш һисс вә дујғуларын, фикир вә дүшүнчәләрин чанландырылмасы, фәаллашдырылмасы демәкдир.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр бәдии әсәрләри чох сәтһи вә схематик өјрәдир. Әсәрин мәзмунунун дәрин гатларына нүфуз едилмир. Һалбуки, бәдиилик дә, бәдии гаврама да, естетик тәрбијә мәсәләләри дә мәһз әсәрин мәзмунунун ашағы лајларындадыр.

М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин мәзмунунун биринчи лајы будур ки, ашигин мәһәббәт һиссләри верилир, ше'р аһәнкдардыр, авазлыдыр. Буну һәр кәс дујуб баша дүшүр. Бунунла белә, һәр мисранын өзүнүн дәрин мәзмун чаларлары вар ки, ону һамы дәрк едә билмир. Мәктәбдә мәһз бу чәһәтләр ашкар едилиб шакирдләрә мәнимсәдилмәлидир. Әкәр «Фәләкләр јанды аһимдән, мурадым шәми јанмазмы?» мисрасында «фәләк» сөзүнүн мәзмун чаларлары шакирдләрә чатдырылмаса, бу сөз садәчә олараг «көј», «сәма» мә'насында изаһ едилсә, шакирдләрдә ассосиасија зәиф олачаг, естетик һиссләр јаранмајачагдыр. Лакин «фәләк» сөзүнүн мәзмун чаларлары, ше'рдәки мәзмуну ачылса, јә'ни көјүн гатлары вә арадакы адамларын талејини һәлл едән мүгәддәс гүввәләр (мүхтәлиф халгларын тәсәввүрүнә көрә аллаһлар, мәләкләр, улдузлар вә с.) мә'насында изаһ едилсә, һәмин мисраны охујан шакирдин тәсәввүрүндә көј гатларындакы аллаһларын, мәләкләрин, улдузларын ашигин аһы илә јанмасы мәнзәрәси чанланачаг вә шакирдләрдә дәрин, долғун ассосиасијалар јаранычагдыр.

Әсл сәнәт нүмунәси олан ше'рләрин мәзмуну тәләб едир ки, онун һәр мисрасынын үзәриндә иш апарылсын вә мәзмун чаларлары ашкар едилиб мәнимсәнилсин.

Драм әсәрләриндә һәјатын кәскин зиддијјәтләри, күчлү еһтираслар, мә'нәви тоггушмалар әкс олундуғуна көрә, бу әсәрләр охучуја, тамашачыја күчлү тә'сир көстәрир, ону һәјәчанландырыр, дүшүнмәјә мәчбур едир. Бу тә'сир охучу вә тамашачыда бә'зән дахили мә'нәви кәркинлијин јаранмасы, шәр гүввәјә гаршы нифрәт вә гәзәбин дахили түғјаны, бә'зән мүсбәт гәһрәманларын һәрәкәт вә давранышындан доған ифтихар дујғулары, күчлү мәһәббәт вә рәғбәт һиссләри, бә'зән шаграг күлүшләр, бә'зән инчә јумор һиссләринин јаранмасы шәклиндә тәзаһүр едир. Буна көрә дә драм әсәрләри васитәсилә естетик дујғулары инкишаф етдирмәк үчүн зәнкин материал вардыр.

Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесинин тәдриси нүмунәсиндә драм әсәрләринин тәдрисинин естетик тәрбијәдә нә дәрәчәдә рол ојнадығыны ајдын көрмәк мүмкүндүр. II пәрдәјә диггәт јетирәк. Бурада һәр шеј—һәм һадисәләрин кедиши, һәм иштиракчыларын мә'нәвијјаты, һәм дә сөз вә ифадәләр кәркиндир. Онларын һамысыны ејни дәрәчәдә гаврамаг чәтиндир. Буна көрә дә синифдәки иш бунлардан бири үзәриндә—ја һадисәләрин кедиши, ја образларын һәрәкәт вә давранышы, мә'нәвијјаты, јахуд да бәдии сөз вә ифадәләр үзәриндә чәмләнмәлидир.

Һәмин пәрдәдә һадисәләрин кедишини—Һачы Әһмәд вә Алмазын арасындакы зиддијјәти, мүбаризәни шакирдләрин естетик тәрбијәси бахымындан нәзәрдән кечирәк. Һадисәләрин кедишиндә бу образларын һәрәкәт вә давранышлары нә гәдәр кәркин, долғун

Scanned with CamScanner

Әһмәд нә гәдәр мүхтәлиф һаллара дүшүр? Илк бахышда санки о, бәрәдә дајаныб овуну көзләјән јыртычыја бәнзәјир. Һадисәнин кедишиндән асылы олараг овуну һәм торла тутуб әһлиләшдирмәјә, һәм дә дидиб парчаламаға һазырдыр: Лап тәчрүбә еләмишәм. Јумруг чәкәнин габагына чомагнан чыхмасан, дејәр горхду. Анчаг бу һәлә тәзә-тәзә чүлүс еләјир. Кәрәк бир көрәк сөзүнүн мәгзи нәдир?»... «Һәлә бир дишимизә вураг, бәркини, бошуну биләк. Бәлкә елә јола јахындыр. Олмаса, јенә ага дуруб, агачан дуруб».

Маһир бир јыртычы олан Һачы Әһмәд овуну өзүнә табе етмәк үчүн әввәлчә һәлимлик көстәрир, ону өз истәјинә ујғун истигамәтдә ширникдириб тора салмаг истәјир. Алмаз «биз истәјирик кәндимиздә јохсул галмасын, бүтүн јохсуллар варлансын» ...дејән кими, Һачы сөзү онун ағзындача гапыб: «бәрәкаллаһ, кишн гызы, бәрәкаллаһ, киши гызы, афәрин, бәрәкаллаһ, фәрасәт! Һалал олсун сәнә анадан әмдијин сүд. Әсл пирғырам елә сән дејәндир... Бирчә гулбечәм вар, кәл башыны апар, кәс. Бир нәфәр сәнә јох демәз!» Елә ки, Алмаз Һачы Әһмәдин сахта сөз вә һәрәкәтләринә мәһәл гојмајараг кәнди дәјишдирмәк үчүн конкрет тәклифләр верир, бу заман бајагдан бәри мүлајимлик көстәрән Һачы Әһмәд бир анда дәјишиләрәк Алмазын үстүнә атылыб ону парчаламаг истәјән вәһшијә чеврилир: «Бәс мән өлмүшәм ки, дири-дири мәним бағымы һәррача гојасан?» «Адә, залымын гызы залым, оғул нәдир? Сән бурада лап мәним өзүмү өлдүрүрсән. Оғлуму кет өлдүр дә, данышан молтаны оғлудур. Сән бурада мәним јекә бағымы кечирдирсән өзүндән о јана ки, нә вар иш билмишәм, кәнди ирәли апарырам. Чәһәннәм олсун кәндин, тәпәвә дәјсин!

Сәһәрдән елә һыггана-һыггана буну дејәчәкдин?».

Бундан сонра Һачы Әһмәд бүтүн силаһлары ишә салыр. Кәнд шурасы сәдри Балоғлана «көз көрә-көрә бағымы истәјир салсын ичәри, агзыву ачмырсан»—дејәрәк, ону Алмаза гаршы гызышдырыр. Дәлиганлы Ибада «бағнан ишин олмасын. Сән мәсчиди гышгыр. Гој бинасы мәсчид олсун»—дејәрәк долајы јолла Алмаза јени зәрбә [illegible] дир. [illegible] гулуја «нә үчүн јуммушсан [illegible] га. Динсәнә, баша салсана халгы», дејәрәк, онун васитәсилә араны гызышдырыр, Алмазы чашдырыб она өлүмчүл зәрбәләр вурмаг истәјир. Баларзаја: «Ај кәдә, ушаглара де һамысы гышгырсын. Јохса начинс огрунун јадына даш салар» дејәрәк чаш-баш олмаға башлајан Алмазын өзүнә кәлмәсинә имкан вермәмәк үчүн әлавә тәдбирләр көрүр.

Әлејһдарларын әһатәсинә дүшмүш Алмазын күчлү, тәчрүбәли дүшмәнин гаршысында һәрәкәт вә давранышлары да мә'налыдыр, долғундур, мүтәһәррикдир.

Һачы Әһмәддән фәргли олараг Алмаз тәчрүбәсиздир. О, гаршыја гојдуғу мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн әввәлчәдән һазырлыг апармыр, адамлары сәфәрбәр етмир. Онун сөзү бирбашадыр вә кәскиндир. Һачы Әһмәд тәк-тәк адамларла данышыб онлары јола кәтирмәк, фәалијјәтә сөвг етмәк истәјирсә, Алмаз бирбаша күтләјә мүрачиәт едир, һамыны бирдән һәрәкәтә кәтирмәјә чалышыр. О дејир: «Биз истәјирик ки, күтлә бизим фикримизи ајдын билсин. Бизим фикримиз күтләнин фикри олсун. Һеч бир шеј өртүлү галмасын». Һачы Әһмәд дә елә бундан горхур. О, Алмазын күтлә илә сөһбәтинә мане олмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхыр, һај-гышгырыгла, күјлә бу сөһбәти кәсмәјә чалышыр.

Бәс Алмаз күтләјә нәји чатдырмаг истәјир? Онун програмы садә вә ајдындыр: «Биз истәјирик ки, кәндимиздә јохсул галмасын, бүтүн јохсуллар варлансын, мәдәниләшсин, букүнкү јүрүшдә сағлам бир әскәр кими јеријә билсин». Бунун үчүн Алмаз конкрет тәклифләр ирәли сүрүр. О дејир: «Биз гадынларымызы гәфәсдә сахлајан әлләри гырмалы, гадыны азадлыга чыхармалыјыг». «Кәрәк еллик варлансын, чәмијјәт варлансын, коллектив варлансын. Буна көрә дә әмәк коллективләшмәли вә истеһсал васитәләри коллективин әлиндә олмалыдыр». Алмаз бу вәзифәләри јеринә јетирмәкдән өтрү гадынлар үчүн јунбирлији, кишиләрин вә гадынларын биркә ишләјәчәји мејвә бирлији дүзәлтмәји, Һачы Әһмәдин бағыны алыб мејвә бирлијинә вермәји тәклиф едир. Өз вәзифәсини јеринә јетирә билмәјән кәнд шурасы сәдри Балогланын ишдән чыхмасыны, бу вә-

[illegible]

Алмазын һәр бир тәклифи көһнә дүнја тәрәфдарларынын башында бомба кими партлајыр. Чүнки бу тәклифләрин һәјата кечирилмәси Һачы Әһмәдләрин имтијазларынын әлиндән алынмасы, әслиндә онларын мәһв олмасы, арвадлары гул кими сахлајан Баларзаларын «гејрәтләринин» тапданмасы, өзләрини «киши» һесаб едән вәһшиләрин чиловланмасы, каһ нала, каһ мыха вуран Балогланларын хар едилмәси демәкдир. Бу тәклифләр сәф-сәф дајанмыш күчлү дүшмән дәстәләри илә өлүм-дирим дөјүшүнә башламаг демәкдир. Алмаз белә дөјүшә киришмәкдән чәкинмир. Доғрудур, дүшмәнләр ону һај-күјә басыб ичласдан кетмәјә мәчбур едирләр. Лакин бу, Алмазын мәғлубијјәти демәк дејил. О, сарсылмыр, тәмкинини итирмир. «Сакит бир бахышла һамыны сүзүр, кедир».

Әсәрдә драматизми шәрһ етдикчә орадакы әһвалатлар шакирдләрә дә сирајәт едир, онлар Алмазын һәјәчанларыны јашамаға башлајырлар вә мә'нәвијјатча долғунлашырлар.

Епик әсәрләрин тәдрисиндә естетик тәрбијә ишләринин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вар. Лирик вә драматик әсәрләрә нисбәтән епик әсәрләрә шакирдләр бүтүн јаш дөврләриндә мараг көстәрирләр. Епик әсәрләрин әсасыны тәшкил едән әһвалатлары, һадисәләри гаврамаг да бир о гәдәр чәтин дејил. Лакин епик әсәрләрин мәнимсәнилмә-

[illegible] саһәдә бир алдадычылыг да мүшаһидә олунур. Јә'ни шакирдләр һадисә вә әһвалатларын кедиши һаггында үмуми тәсәввүр әлдә едән кими, белә күман едирләр ки, әсәри артыг өјрәнмишләр. Әслиндә, онлар садәчә олараг, һадисә, әһвалат һаггында үмуми мә'лумат әлдә етмиш олурлар. Әсл мәсәлә исә әһвалат вә һадисәләрин нечә чәрәјан етмәсини, онларын мәзмун вә маһијјәтини дәрк етмәкдән ибарәтдир. Буна көрә епик әсәрләри тәдрис едәркән мүрәккәб һисси-әгли әмәлијјат тәләб едән иш формаларындан истифадә етмәк лазымдыр. Бу заман образларын һәрәкәт вә давранышларына, сүжет хәттинин инкишаф хүсусијјәтләринә, характер сөз вә ифадәләрә диггәт јетирилмәлидир. Әкәр епик әсәрин мәтнинә нүфуз едилмәсә, сөз вә ифадәләр, епизодлар үзәриндә иш апарылмаса, әсәрин мәзмуну һаггында јалныз үмуми мә'луматлар мәнимсәнилсә, бу шакирдләрин бејнинә вә гәлбинә һеч бир шеј вермәјәчәк, демәли, естетик тәрбијә үзрә һеч бир иш көрүлмәјәчәкдир. Доғрудур, тәфсилат тәләб едән бу чүр ишләр чох вахт апарыр, бә'зән хырдачылыг кими көрүнүр. Лакин бунун фајдасы даһа чох олур. Она көрә епик әсәрләрин тәдрисиндә епизодлар, бәдии деталлар үзәриндә иш апармагдан, образларын дахили аләминә нүфуз етмәкдән онларын мә'нәвијјатынын диалектикасыны јахындан мүшаһидә етмәкдән чәкинмәк лазым дејил.

•

Үслубијјатла әлагәдар ишләрин елми-методик әсасларына даир

Әһәд ӘҺМӘДОВ

педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәк мүһүм үмумтәһсил вәзифәси олуб, орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси гаршысында дуран әсас дидактик мәгсәддир. Мәктәбдә шакирдләрин коммунист тәрбијәси вә тәһсили саһәсиндә гаршыја гојулмуш вәзифәләрин уғурлу һәлли бу проблемлә гырылмаз шәкилдә бағлыдыр. Чүнки шакирдин тәһсил мүвәффәгијјәти, биликләрә јијәләнмәси, билик мәнбәләриндән сәмәрәли фајдаланмасы, охудугларыны, ешитдикләрини шүурлу вә ајдын баша дүшмәси, ән башлычасы, ичтимаи һәјатда фәал иштирак етмәси, һеч шүбһәсиз, онун нитг мәдәнијјәтинин сәвијјәсиндән, дилин нормаларына, үслуби васитәләринә нечә јијәләнмәсиндән асылыдыр.

Азәрбајчан дилиндән јени програмда бу методик идеја өн плана чәкиләрәк, нитг инкишафы үзрә ишләрә кениш јер верилмәси башлыча принсип кими көтүрүлмүш вә онун мәзмуну да-

CamScanner ilə tarandı

Scanned with CamScanner

...ни дәгигләшдирилмишдир. Әввәлки програмдан фәргли олараг, бу програмда нитг мәдәнијјәти вә рабитәли нитг тә'лими нитг инкишафы үзрә ишләрин бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә вә вәһдәтдә олан әсас истигамәтләри кими нәзәрдә тутулмушдур. Бу барәдә програмын изаһат вәрәгәсиндә дејилир: «Азәрбајчан дилиндән систематик курсун тәдрисиндә нитг инкишафы үзрә ишләр тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә кениш вә әһатәли јер тутур. Онун мәзмунуну нитг мәдәнијјәти вә рабитәли нитг (нитг фәалијјәти) тә'лими тәшкил едир». Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу нәзәри-методик чәһәтдән дүзкүн олуб, нитг инкишафы мәшғәләләриндә үслубијјатла бағлы апарылачаг. Јени програм үслубијјатла бағлы ишләрин һәр ики истигамәтдә—һәм нитг мәдәнијјәти, һәм дә рабитәли нитг тә'лими илә әлагәдар апарылмасыны нәзәрдә тутур ки, бу да үслуби дилчилијин *дил* вә *нитг* анлајышлары илә бағлы олан истигамәтләрини өзүндә әкс етдирир.

Биринчи истигамәт—нитг мәдәнијјәти тә'лиминдә үслубијјатла бағлы апарылан иш дил васитәләринин үслуби хүсусијјәтләрини шакирдләрә практик олараг мәнимсәтмәји нәзәрдә тутур. Бу да лексик, фразеоложи вә грамматик синонимләр үзрә апарылан ишләри әһатә едир. Нитг мәдәнијјәти саһәсиндә програмын гаршыја гојдуғу конкрет дидактик вәзифә—шакирдләрин камил нитгә јијәләнмәси вәзифәси үслубијјат тә'лиминин мәһз бу истигамәтиндә һәјата кечирилир. Програмда һәмин тәләб конкрет шәкилдә беләифадә олунмушдур: «Нитг мәдәнијјәтинин ән јүксәк пилләси камил нитгә јијәләнмәкдир... Камил нитг адәтән, зәнкинлијинә, дәгиглијинә вә ифадәлијинә көрә фәргләнир... Буна наил олмаг үчүн шакирдләр бу вә ја дикәр фикрин мүхтәлиф шәкилләрдә ифадәсинә, башга сөзлә, Азәрбајчан дилинин лексик вә грамматик синонимләриндән, бу дилин мүхтәлиф үслуби ифадә васитәләриндән, әдәби дил нормаларынын вариантларындан истифадә үсулларына јијәләнмәлидирләр».

Икинчи истигамәт үслубијјат тә'лиминин функционал—үслуби аспектдә гурулушуну нәзәрдә тутур. Бу истигамәтин әсасында функционал нитг үслубу анлајышы дурур вә онун әсас гурулушуну өјрәтмәкдир. Бу истигамәт дилә бир үнсијјәт васитәси кими јијәләнмәјә көмәк едир. Үслубијјат тә'лиминин бу истигамәти үзрә көрүләчәк ишләрин мәзмуну һәр бир синифдә «Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәсинә дахил едилмәклә шакирдләрә ашағыдакы һәчмдә билик вә бачарыглар ашыланмасыны нәзәрдә тутур:

1) нитгин данышыг, бәдии, әмәли, елми вә публисистик үслублары вә онларын башлыча әламәтләри һаггында шакирдләрдә анлајыш јаратмаг;

2) мәтнин үслубуну мүәјјән едә билмәк, ајры-ајры нитг үслублары үчүн характерик олан дил васитәләрини тапыб көстәрмәк;

3) бу вә ја дикәр үслубда олан мәтнин мәзмунуну мүфәссәл вә ја сечмә јолла данышмаг вә ја јазмаг; мөвзу вә нитгин үслубуну нәзәрә алмагла шифаһи вә јазылы сөјләмәләр гурмаг;

4) бу вә ја дикәр нитг үслубунда олан мәтн тәртиб етмәк (шифаһи вә ја јазылы);

5) бәдии вә публисистик нитг үслубуна аид олан мәтнләри ифадәли охумаг;

6) мәтнин үслубуну нәзәрә алмагла ону тәкмилләшдирмәк, мүвафиг дил вә нитг васитәләриндән истифадә етмәклә онун ифадәлијини артырмаг, өзүнү доғрултмајан тәкрарлары тапмаг вә мәтндән чыхармаг;

7) нитгин мүхтәлиф типләриндән истифадә етмәклә публисистик вә бәдии үслубларда инша јазмаг вә с.

Үслубијјат тә'лими гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифәләр тәдрис просесиндә һәр ики истигамәтин вәһдәтини тәләб едир.

Јени програмын гаршыја гојдуғу дидактик тәләбләрә ујғун олараг үслубијјат тә'лиминин нәзәри-методик әсасларыны һазырламаг, нитг үслублары илә бағлы Азәрбајчан дили дәрсләриндә вериләчәк билијин, үслуби анлајыш вә вәрдишләрин конкрет мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәк, бу саһәдә мүәллимләрин фәалијјәтини истигамәтләндирмәк инди ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, Азәрбајчан дили тә'лиминдә үслубијјатла бағлы ишләрин мәзмунуну, онун нитг мәдәнијјәтиндәки мөвгејини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк вә һәјата кечирмәк үчүн үслуби дилчилијин предмети, дилин үслубијјаты, нитгин үслубијјаты ... анлајышлары һаггында мүәллимин ајдын тәсәввүрү олмалыдыр.

Лакин бу саһәдә һәләлик мүәјјән чәтинликләр вар. Чәтинлик онунла бағлыдыр ки, дилимизин үслуби гурулушу, хүсусилә функционал үслубијјаты нәзәри чәһәтдән чох зәиф тәдгиг олунмуш, әтрафлы өјрәнилмәмишдир. Бәдии үслуб истисна едиләрсә, дилимизин елми, рәсми-әмәли, данышыг, публисистик үслублары саһәсиндә системли елми ахтарыш јохдур.

Узун илләр Азәрбајчан дили програм вә дәрсликләриндә үслубијјата лазыми јер верилмәмәси дә бир тәрәфдән бу вәзијјәтлә бағлы олмушдур. Она көрә дә мәктәбләримиздә үслубијјат тә'лими илә бағлы чох аз тәчрүбә топланмышдыр. Бу чәтинлији мүәјјән дәрәчәдә арадан галдырмаг, јени програмын үслубијјат тә'лими саһәсиндә гаршыја гојдуғу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә мүәллимә көмәк етмәк вә онун фәалијјәтини асанлашдырмаг мәгсәди илә бә'зи үслуби анлајышлар, хүсусилә нитг үслублары вә онларын һәр бирини сәчијјәләндирән конкрет хүсусијјәтләр һаггында нәзәри-методик характерли ашағыдакы мә'луматы вермәји лазым билдик.

Нитг просесиндә дилин ихтијарында олан васитәләрдән јериндә, мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә едә билмәк нитг мәдәнијјәти гаршысында дуран әсас практик вәзифәдир. Үслубијјат дилдә мәһз бу саһәни, јә'ни дилин ихтијарында олан васитәләрин нитгдә мәгсәдәујғунлуг әсасында сечилмәси гануна-ујғунлугларыны, имканларыны өјрәнир; үслубијјат мәһз сәсләрин, лексик ваһидләрин, ифадәләрин, бүтүн грамматик формаларын ифадә олуначаг мәзмуна ујғун олмасы, тә'сир гүввәси вә естетик чәһәтдән өлчүлүб сечилмәси вә бунлардан һансынын даһа үстүн вә мүнасиб олмасыны мүәјјәнләшдирмәк јолларыны өјрәнир.

Әслиндә нитг мәдәнијјәти анлајышы, онун зәнкинлији вә јохсуллуғу дил ваһидләринин үслуби имканларындан вә васитәләриндән һәм јазылы вә һәм дә шифаһи нитг просесиндә нечә истифадә едилмәси илә өлчүлүр. Чүнки дилин фонетик, лексик, морфоложи вә синтактик васитәләри билаваситә нитгдә үнсијјәт васитәсинә чеврилир, бу просесдә һәмин васитәләр ифадә олуначаг фикирдән, мәгсәддән асылы олараг сечилир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, нитг мәдәнијјәтини үслубијјатдан кәнарда тәсәввүр етмәк олмаз.

Мә'лумдур ки, үслуби дилчилијин тәдгигат објекти икидир: *дилин үслубијјаты* вә *нитгин үслубијјаты*.

Дилин үслубијјаты дилин үслуби гурулушуну, јә'ни дил васитәләринин; сәсләрин, сөзүн, морфоложи вә синтактик категоријаларын, сөз сырасынын ифадәлилик имканларыны, онларын әдәби дилин мүхтәлиф үслубларындакы јерини, ејни заманда лексик вә грамматик синонимләрдә әкс олунан мә'на фәргләрини, експрессивлији, интонасијанын кејфијјәтини вә с. тәдгиг едир.

Синонимика дилин үслубијјатынын әсас категоријасыдыр. Синонимика дил васитәләринә експрессивлик вә емосионаллыг бахымындан гијмәт верир вә бу мә'нада үслубијјатда «...сәсләрин, сөзләрин, ифадәләрин, чүмләләрин вә еләчә дә бүтүн грамматик гајдаларын мәһз мә'на вә тә'сир гүввәси чәһәтиндән өлчүлүб сечилмәси вә һансынын даһа үстүн, мәгсәдә даһа чох ујғун олмасыны мүәјјәнләшдирмәк јоллары ајдынлашдырылыр. (Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962, сәһ. 22).

Нитгин үслубијјаты, јахуд *функционал үслубијјат* исә нитгин үслуби гурулушуну—јә'ни дилин ихтијарында олан васитәләрин нитг просесиндә истифадә едилмәси ганунаујғунлугларыны, бу васитәләрин мүхтәлиф функционал үслублардакы јерини тә'јин едир.

Нитг үслублары (нитгин данышыг, елми, рәсми, публисистик вә бәдии үслублары) функционал үслубијјатын әсас категоријалары олуб мүәјјән үнсијјәт шәраитиндә ифадә олуначаг фикрин мәгсәд вә вәзифәсиндән, јә'ни *функсијасындан* асылы олараг дил васитәләринин сечилмәси вә ишләнмәси илә сәчијјәләнән нитг мүхтәлифлијидир. Мүхтәлиф *үнсијјәт шәраити* вә гаршыда дуран *мәгсәд*, доғрудан да, өзүнә мүвафиг дил васитәләринин сечилиб ишләнмәсини тәләб едир. В. И. Ленин нитгдә дил материалынын сечилиб ишләнмәси барәдә белә јазырды: «...республика һаггында завод митингиндә вә казах кәндиндә, тәләбә јығынчағында вә кәндли

комасында, III Дума трибунасында вә харичи бир органын сәһифәләриндә ејни шәкилдә данышмаг олмаз» («Думада вә Дума харичиндә С.—Д. ишчинин шүарлары һаггында» адлы мәгаләси).

Дил васитәләринин хүсуси сечилмәси вә ишләнмәси илә сәчијјәләнән белә нитг мүхтәлифлији дилин бу вә ја дикәр үнсијјәт шәраитиндәки функсијасынын нәтичәси кими мејдана чыхыр ки, «функсионал» термини дә буну ифадә едир.

Функсионал үслубијјат сөзә, ифадәјә, чүмләјә, бир сөзлә, дилин ихтијарында олан бүтүн васитәләрә нитг просесиндә гијмәт верир. Бу васитәләр исә, гејд етдијимиз кими, нитгдә гаршыда дуран мәгсәд вә үнсијјәт шәраитиндән асылы олараг сечилир, ишләнир. Нитгин мәгсәди вә үнсијјәт шәраити функсионал нитг үслубларынын формалашмасында әсас факторлар кими чыхыш едир. Бунлар үслуби дилчиликдә **екстралингвистик—дилдәнкәнар** факторлар адланыр.

Функсионал үслубларын формалашмасы, һәр шејдән әввәл, нитгин гаршысында дуран мәгсәддән асылыдыр. В. В. Виноградов нитг үслубларыны онларын мәһз бу функсијасы әсасында ајырыр; о, белә һесаб едир ки, данышыг үслубу үнсијјәт сахламаг, рәсми-әмәли вә елми үслублар мә'лумат билдирмәк, публисистик вә бәдии үслублар исә тә'сир етмәк вәзифәси, мәгсәди дашыјыр.

Нитгин мәгсәди нитг үслубларыны формалашдыран әсас екстралингвистик фактор һесаб олунур. Һәр бир нитг үслубунда бу фактор, мәгсәд нитгин үслуби гурулушуну мүәјјәнләшдирән әсас амилдир.

Нитг үслубларынын формалашмасында нитгин мәгсәди илә јанашы, үнсијјәт шәраити дә мүһүм екстралингвистик фактор һесаб олунур. Мәсәлән, данышыг вә публисистик үслубларда нитгин гурулушу вә дил васитәләринин сечилиб ишләнмәси ејни олмур. Чүнки биринчи һалда үнсијјәт адәтән аиләдә, достлар арасында вә ја бир-биринә јахын адамларын арасында, иш јериндә гејри-рәсми шәраитдә, сәрбәст, тәбии мусаһибәдә, сөһбәтдә јараныр. Икинчи һалда исә үнсијјәт мүәјјән күтләни әһатә едир, газет, журнал сәһифәләри, радио вә телевизија шәраитдә баш верир. Һәр ики нитг шәраити фикри мүхтәлиф чүр гурмағы, мүвафиг ифадә васитәләри сечиб ишләтмәји тәләб едир.

Дилчилик әдәбијјатында нитг үслублары, адәтән, ики групда бирләшдирилир: 1) **китаб үслубу**—бураја елми, рәсми-әмәли, публисистик вә бәдии үслублар дахил едилир; 2) **данышыг үслубу**—бураја данышыг-мәишәт, әмәли-данышыг, садә-данышыг үслублары аиддир.

Функсионал үслублар ики формада өзүнү көстәрир: а) јазылы; б) шифаһи.

Данышыг үслублары, әсасән, шифаһи формада олур. Лакин бә'зән јазылы формада да өзүнү көстәрир. Мәсәлән, бәдии әсәрләрдә персонажларын диалогу, достлара, гоһумлара јазылан мәктублар јазылы формада олан данышыг үслубуна аиддир.

Китаб үслублары (елми, рәсми-әмәли, публисистик вә бәдии үслублар) адәтән јазылы формада олур, лакин бунлар шифаһи формада да ишләнир (мәсәлән, елми мөвзуда охунан мүһазирә, аудиторијада, јығынчагда, радио вә телевизијада чыхыш вә с.). Ајдындыр ки, китаб үслубуна аид нитг типләринин јазылы вә шифаһи формалары ифадә васитәләри, нитгин гурулушу чәһәтиндән там бир-биринин ејни олмур.

Нитг үслубларына аид шакирдләрдә анлајыш јарадыларкән онларын диггәтини нитг үслубларынын ашағыдакы хүсусијјәтләринә чәлб етмәк мәсләһәт көрүлүр.

1. **Данышыг үслубу.** Данышыг үслубу нитгин шифаһи формасына аиддир. Шифаһи нитгә аид олан әламәтләр бүтүнлүкдә данышыг үслубуна да шамил едилә биләр. Лакин бу анлајышлары ејниләшдирмәк олмаз. Шифаһи нитг анлајышы данышыг үслубундан даһа кениш анлајышдыр. Данышыг үслубу, әсасән, шифаһи үнсијјәт формасында һәјата кечирилир. Лакин нитгин дикәр үслубларына аид олан жанрлар да шифаһи нитг формасында ола биләр. Мә'рузә, мүһазирә, рапорт вә с. данышыг үслубуна дахил дејил.

Јығчам шәкилдә десәк, данышыг үслубундан мәгсәд садәчә үнсијјәт сахламаг, анлашмаја наил олмагдыр. Бунлар данышыг үслубуну мәзмун вә гурулушча формалашдыран екстралингвистик факторлардыр.

... ни хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир.

1) Нитгин мәзмуну конкрет вә мүәјјәндир. Абстраксија бу үслубун тәбиәтинә јаддыр.

2) Ифадә, шәрһетмә сәрбәстдир, садә вә тәбиидир.

3) Нитгин предметинә, дејиләнләрә мүәллифин (нитг саһибинин) субјектив мүнасибәти ифадә олунур. Нитг, әсасән, диалоглар шәклиндә гурулур. Мүсаһибләрдән һәр һансы бири сөз вә ифадәләрин сечилмәсиндә, чүмләләрин гурулмасында сәрбәстдир.

4) Данышыг нитгинин емосионаллығы нитгин гурумуна тә'сир едир, беләликлә, бу үслуб да өзүнәмәхсус чүмлә типләри, синтактик конструксијалар сечилиб ишләнмәсини шәртләндирир. Мәсәлән, данышыг үслубунда нидалар, әдатлар, ара сөзләр, суал әвәзликләри илә ишләнән синтактик конструксијалардан бол-бол истифадә олунур. Хүсусилә бу үслубда фикрин јарымчыг ифадәси, еллипс вә јарымчыг чүмләләр, сөз-чүмләләр, синтактик тәкрарлар, суал вә нида чүмләләри, еләчә дә риторик суал чүмләләри, бағлајычысыз табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләр ишләнмәси вә сөз сырасында инверсијанын олмасы даһа хасдыр.

5) Дил васитәләринин ишләнмәси бахымындан мүәјјән конкрет шәраитдә стандартлыг, шаблон ифадәләр сечилмәси дә данышыг үслубунда өзүнү көстәрән үслуби хүсусијјәтләрдән биридир. Бу, тәкрар олунан үнсијјәт шәраитиндә, о чүмләдән сөһбәт заманы јараныр; белә ки, көрүшмә, ајрылма заманы һәмишә ејни сөз вә ја ифадәләр ишләдилир. Мәсәлән:

Салам! Көрүшәнә гәдәр! Тәшәккүр едирәм! Үзр истәјирәм! Сабаһыныз хејр! Ахшамыныз хејир! вә с.

Белә стандарт, шаблон ифадәләр мүәјјән һисси һаллары ифадә етмәк мәгсәди илә дә ишләнир; мәсәлән:

Чох јахшы! Ә'ла! (бәјәнмәк, шад олмаг һисси һалыны билдирир). **Бош сөздүр! Бош ишдир! Белә де! Ај сағ ол!** (һәм разылыг, һәм дә наразылыг һалыны ифадә едә билир).

2. **Рәсми-әмәли үслуб.** Нитгин јазылы формасына дахилдир; дөвләт идарәләриндә, мүәссисәләрдәки ишкүзар јазышмаларда, әсаснамә вә низамнамәләрдә, ганунверичилик сәнәдләриндә ишләнир. Мә'лумат билдирмәк, дәгиг көстәриш вермәк бу үслубда нитгин гаршысында дуран әсас мәгсәддир.

Рәсми-әмәли нитгин үслуби хүсусијјәтләри гејд етдијимиз һәмин екстралингвистик факторлар (нитгин ишкүзар јазышмаларда, ганунверичилик вә с. сәнәдләрдә ишләнмәси вә мә'лумат билдирмәк, көстәриш вермәк мәгсәди дашымасы) әсасында јараныр. Һәмин үслуби хүсусијјәтләр ашағыдакылардыр.

1) Нитг рәсмијјәти әмретмә характери дашыјыр.

2) Нитгдә дәгиглик, һәм дә сөзүн там мә'насында дәгиглик көзләнилир. Бу әламәт ишкүзар јазышмаларын, көстәришләрин, дөвләт ганунверичилик сәнәдләринин, низамнамәләрин нитгини сәчијјәләндирән ән мүһүм үслуби кејфијјәтдир.

3) Нитгин гурулушунда, фикрин ифадәсиндә, сөз вә ифадәләрин сечилмәси, чүмләләрин тәртибиндә стандартлыг, ејничүрлүк габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Бир сыра әмәли сәнәдләрин һәтта композисија чәһәтиндән һазыр нүмунәләри (әризә, арајыш, гәбз, е'тибарнамә, е'замијјәт вәрәгәси вә с.) формалашмышдыр ки, бунлар стандартлыг, ејничүрлүк хүсусијјәтини рәсми-әмәли үслубун әсас кејфијјәти кими тәсдиг едир.

4) Рәсми-әмәли үслуб өзүнәмәхсус сөз, ифадә вә чүмлә моделләринин ишләнмәси илә сәчијјәләнир. Мәсәлән, ашағыдакы сөз вә ифадәләр, әсасән, бу үслубда ишләнир:

Тәлтиф етмәк, гәрар гәбул етмәк, нәзәринә чатдырмаг, тәклиф ирәли сүрмәк, хаһиш олунур ки, тәклиф олунур ки, јазыб сизә мә'лум едирик ки, тә'мин етмәк, ишләјиб һазырламаг, тәдбир көрмәк, тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирмәк, гәрара алмаг, бүтүн бунлары нәзәрә алараг, көстәрилмәсинә бахмајараг, дәфәләрлә дејилмәсинә бахмајараг, тәсдиг етмәк, чаваб олараг билдиририк ки, лазым билирик ки вә с.

Синтактик гурулушуна көрә рәсми-әмәли үслубда әксәрән һәмчинс үзвләр, хүсусиләшмиш үзвләр һесабына кенишләндирилмиш садә чүмләләрдән, сөз јүкү ағыр олан мүрәккәб чүмләләрдән истифадә олунур. Ара сөзләр адәтән чүмләнин әввәлиндә кәлир, чүмлә үзвләри дүз сыраланмаја табе олур.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

б) Рәсми-әмәли үслубда нәглетмә сө-југ, сакит, амиранә вә ја нәзакәтли тонда олур. Бурада емосионаллыг, експрессивлик ифадә едән образлы ифадәләрә, бәдии тәсвир васитәләринә јер верилмир. Сөз вә ифадәләр, әсасән, өз һәгиги мә'насында ишләнир. Бу әламәт рәсми-әмәли үслубу елми үслуба јахынлашдырса да, бу нитгин мәзмунунда, елми үслубда олдуғу кими, мәнтиги үмумиләшдирмәләрә, абстраксијаја јол верилмир.

3. **Елми үслуб.** Бу үслуб елми-техники әсәрләрдә, елми мә'рузә, мүһазирә вә чыхышларда ишләнир. Елми үслубдан ән чох јазылы нитг формасында истифадә олунур. Лакин бу үслуб шифаһи нитг формасында да (елми сөһбәт, елми мә'лумат, елми мә'рузә, елми чыхыш вә с.) ишләнир.

Елми нитгин гаршысында дуран мәгсәд керчәклик фактлары вә һадисәләринин маһијјәти, онларын арасындакы гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләр барәдә елми мә'лумат—информасија вермәкдир.

Керчәклик фактларынын, һадисәләринин тәсвири, онларын өјрәнилмәси вә шәрһи елми мә'луматын мәзмунуну тәшкил едир. Елми әсәрин гаршысында дуран мәгсәд гаршыја гојулмуш мүәјјән проблеми, ирәли сүрүлмүш фәрзијјәни сүбут етмәк, әсасландырмаг вә шәрһ етмәкдир. Буна көрә дә елми әсәрдә ифадә олуначаг фикир, нитгин мәзмуну мүвафиг ифадә формасы тәләб едир.

Елми үслубун спесифик әламәтләри тәхминән ашағыдакылардыр.

1) Фикрин ифадәсиндә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпан мәнтигилик, дәгиглик, ардычыллыг.

Елми үслуб бу мә'нада дикәр үслублардан, хүсусилә бәдии үслубдан кәскин шәкилдә фәргләнир. Елми үслубда факт вә һадисәләрин маһијјәти, онлар арасындакы гаршылыглы әлагә вә асылылыг мәнтиги һөкмләрин васитәсилә бир-биринин ардынча системли шәкилдә шәрһ олунур, ачылыр вә әсасландырылыр.

2) Ифадә олуначаг фикрә објектив мүнасибәт елми үслубу ајыран үслуби хүсусијјәтләрдән биридир. Она көрә дә бу нитгдә охучуја, динләјичијә тә'сир етмәк мәгсәди јохдур. Мәтн елә ифадә олунур ки, онун мүәллифи көрүнмүр. Нәглетмә, тәсвир биринчи шәхсин дилиндә дејилмир. Бу үслуби хүсусијјәт өзүнү көстәрир. Мәсәлән, елми үслубда, демәк олар ки, мүбтәдасы «мән» әвәзлији илә ифадә олунмуш синтактик конструксијалар ишләнмир. Бә'зи һалларда бир ән'әнә олараг, мүәллиф тәвазөкарлығынын әламәти кими «мән» әвәзлији јеринә «биз» ишләдир. Үмумијјәтлә, елми үслубда I вә II шәхсин дили илә нәглетмә јохдур.

3) Терминләрдән истифадә елми үслубу шәртләндирән ән мүһүм үслуби әламәтләрдән биридир. Бу, елми әсәрләрин мәзмуну илә бағлыдыр. Чүнки елм анлајышлар системидир. Һәмин анлајышлар исә анчаг терминләрлә ифадә олуна биләр. Терминләр елми үслубда керчәклик һадисәләри вә фактларынын маһијјәтини олдуғу кими, мәнтиги шәкилдә ифадә едир.

4) Елми үслубда истифадә олунан чүмләләр әксәрән мүрәккәб гурулушлу олур. Хүсусилә бу үслубда һөкмләр даһа чох табели мүрәккәб чүмләләрлә ифадә олунур. Чүнки бу чүмләләр васитәсилә факт вә һадисәләр арасындакы гаршылыглы әлагәләри, сәбәб вә нәтичә мүнасибәтләрини вә с. ифадә етмәк даһа әлверишлидир.

5) Бәдии, данышыг, публисистик үслублара хас олан образлылыг, емосионаллыг вә с. кими кејфијјәтләр елми үслуба јаддыр. Бу үслубда сөзләр, ифадәләр өз һәгиги мә'насында ишләнир, сөзүн чохмә'налылығына, мәчази мә'наларда ишләнмәсинә јол верилмир.

4. **Публисистик үслуб.** Бу үслубун **әсас мәгсәди** халг күтләләринә тә'сир етмәк, адамларда әмәјә, ичтимаи-сијаси мәсәләләрә дүзкүн мүнасибәт јаратмаг, партијамызын вә дөвләтимизин гаршыја гојдуғу вәзифәләри тәблиғ етмәкдир.

Публисистик үслуб гәзет вә журналларын баш мәгаләләриндә, очеркләрдә, радио вә телевизијанын ичтимаи-сијаси мәсәләләрә һәср олунмуш верилишләриндә, митинг вә јығынчаглардакы чыхышларда истифадә олунан нитг формасыдыр.

Публисистик үслубу сәчијјәләндирән хүсусијјәтләр, әсасән, ашағыдакылардыр:

1) Публисистик нитгдә чағырыш, мүрачиәт күчлү олур. Елә буна көрә дә үслубда охучулара, динләјичиләрә мүрачиәтлә ишләнән риторик суаллар, нида чүмләләри, хитаблар, нитгин тә'-... ни артыран образлы ифадәләр, аталар сөзү вә мәсәлләр даһа чох ишләнир.

2) Публисистик үслубда ичтимаи-сијаси мәзмунлу сөз вә ифадәләрин ишләнмәси ону башга үслублардан фәргләндирән әламәтләрдән биридир. Мәсәлән: **азадлыг, тәрәгги, дөвләт, вәтәндаш, декрет, нүмајиш, гәрар, өһдәлик, нүмајәндә, план, делегат, маарифпәрвәр, идарә етмәк, дөвләт програмы, вәтәнпәрвәрлик, сосиализм јарышы, кејфијјәт уғрунда мүбаризә, һасилат, јарыш габагчыллары, кәмијјәт көстәричиләри, зәрбәчи әмәк нөвбәси, артырылмыш өһдәлик** вә с. кими сөз вә ифадәләр публисистик үслубда даһа чох ишләнир вә тәшвигат-експрессив функсија дашыјыр. Публисистик үслубда бу сөз вә ифадәләри ишләдәркән бүтүн фактлара вә һадисәләрә гиј-... мәтвермә мүәллифин ихтијарына кечир. Мүәллиф һәм өз субјектив фикрини, һәм дә ичтимаи бир групун, јахуд синфин фикрини өз адындан шәрһ едир.

Һәмин сөз вә ифадәләр дикәр үслубларда да ишләнир. Лакин булар публисистик үслубда олдуғу кими, тәшвигат-експрессив функсија дејил, башга мәгсәд дашыјыр. Мәсәлән, бу тип сөз вә ифадәләр бәдии үслуба «јад үслубун» малы кими дахил олур вә даһа чох сијаси колорит јаратмаг, бәдии сурәтин ичтимаи мөвгеји, сијаси позисијасынын тә'јини мәгсәди илә ишләдилир.

Дилчилик әдәбијјатында бәдии үслуба аид кифајәт гәдәр мә'лумат верилдијиндән онун һаггында ајрыча данышмағы лазым билмәдик.

●

Компүтер азәрбајчанча данышыр

Қамилә ВӘЛИЈЕВА
филолокија елмләри намизәди, Азәрбајчан ССР ЕА-нын баш елми ишчиси,
Октаедр МӘММӘДОВ
С. М. Киров адына АДУ-нун һесаблама мәркәзинин әмәкдашы

Бә'зиләри белә дүшүнүрләр ки, електрон-һесаблама машынлары (ЕҺМ-ләр, јахуд компүтерләр) јалныз халис ријази мәсәләләр һәллиндә истифадә едилә биләр. Бу фикир тамамилә јанлышдыр. Бу күн компүтерләрин көмәјинә мүрачиәт едән мүтәхәссисләр арасындакы физик вә биологларын, кимјачы вә технологларын, мүхтәлиф саһәләрдә чалышан мүһәндисләрин сајы компүтерләрдән истифадә едән ријазијјатчыларын, мүһәндисләрин сајындан гат-гат артыгдыр.

Бу һәлә һарасыдыр? Јахын кечмишдә ријазијјатла һеч бир әлагәси олмајан мүтәхәссисләр—һәкимләр, рәссамлар, мусигичиләр, дилчиләр, тарихчиләр... инди күндәлик ишиндә растлашдығы мәсәләләрин бөјүк бир гисмини компүтерләрин көмәјилә һәлл едирләр. Бу нә илә әлагәдардыр? Компүтер, мәсәлән, дилчинин нәјинә лазымдыр?

Бу кими суаллара чаваб вермәк үчүн ашағыда компүтерләрдән дилчиликдә истифадәјә аид бир нечә мисалы нәзәрдән кечирәк.

Тутаг ки, бириси сиздән сорушур: Азәрбајчан әдәби дилиндә елә фе'лләр вармы ки, онлар икинчи шәхс тәкин әмр формасында «о», јахуд «ө» саити илә битсин?

Бу суала аз вахт әрзиндә чаваб верә билмәк үчүн сиз ја пешәкар дилчи олмалы, ја да «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ни вәрәгләјиб орадакы бүтүн фе'лләри јохламалысыныз ки, көрәк тәләб олунан шәртә ујғун фе'лләр вар, ја јох. (Буна нә гәдәр вахт сәрф едәчәјинизи нәзәрә алын.)

Инди исә тәсәввүр един ки, һәмин лүғәтин системи компүтерин јаддашына дахил едилиб вә сөзләр, адәт етдијимиз кими, әлифба сырасына көрә дејил, әкс-әлифба сырасына, јә'ни онларын сонунчу һәрфләринин сырасына көрә низамланыб.

Әкс-әлифба сырасында низамламанын маһијјәтини јахшы баша дүшмәк үчүн С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'риндән бир бәнди:

Scanned with CamScanner

Дагларынын башы гардыр,
Аг өрпәјин булудлардыр,
Бөјүк бир кечмишин вардыр,
Билинмәјир јашын сәнин,
Нәләр чәкмиш башын сәнин?!

бәндини әлифба вә экс-әлифба сырасына көрә низамламанын нәтичәләрини мүгајисә един:

Сыра №-си	Әлифба сырасы илә низамламанын нәтичәси	Экс-әлифба сырасы илә низамламанын нәтичәси
1.	аг	аг
2.	башы	бөјүк
3.	башын	башы
4.	билинмәјир	өрпәјин
5.	бир	сәнин
6.	бөјүк	сәнин
7.	булудлардыр	кечмишин
8.	вардыр	дагларынын
9.	гардыр	башын
10.	дагларынын	јашын
11.	јашын	бир
12.	кечмишин	билинмәјир
13.	нәләр	нәләр
14.	өрпәјин	вардыр
15.	сәнин	гардыр
16.	сәнин	булутлардыр
17.	чәкмиш	чәкмиш

Гејд едәк ки, бу нүмунәдә «аг» сөзүнүн һәр ики сијаһыда биринчи јерә, «чәкмиш» сөзүнүн исә сонунчу јерә дүшмәси бир нөв тәсадүфидир; нәзәрдән кечирдијимиз мәтндә «а» вә «ч» һәрфләри илә јалныз бир сөз башланыр, «аг» сөзүнүн экс-әлифба сијаһысында биринчи јерә дүшмәси исә мәтндә «а», «б», «в» вә «г» һәрфләри илә битән сөзүн олмамасы илә әлагәдардыр.

«Ш» һәрфи Азәрбајчан әлифбасынын сонунчу һәрфидир. Буна көрә һәмин мәтндә «ш» һәрфи илә битән јеканә «чәкмиш» сөзү экс-әлифба сијаһысында сонунчу јер тутур. Сөзләрин әлифба сијаһысында да һәмин «чәкмиш» сөзүнүн сонунчу јердә олмасы бунунла әлагәдардыр ки, мәтндә биринчи һәрфи «ч»-дән «бөјүк» олан, јә'ни, «ч», јахуд «ш» һәрфи илә башлајан һеч бир сөз јохдур.

Сөзләри бу чүр ади гајдада низамламаг һәддән артыг зәһмәт тәләб едән ишдир. Компүтер исә мүвафиг програмын көмәјилә һәмин иши ағылакәлмәз сүр'әт вә «јүз фаизли» дәгигликлә ичра едир.

Орфографија лүғәти экс-әлифба сырасына көрә низамланмыш олдуғуна сонунчу һәрфләри ејни олан сөзләр ар-

мисалдакы «вардыр», «гардыр» вә «булудлардыр» сөзләри кими.

Демәли, сонунчу дөрд һәрфи **о-м-а-г**, јахуд **ә-м-ә-к** олан бүтүн сөзләр дә ардычыл дүзүлмүш олачаг. Бу сөзләри бир-бир нәзәрдән кечириб, онлардан һеч биринин фе'л (мәсдәр) олмадығыны асанлыгла јәгин едирик. Хатырладаг ки, мәсдәр шәкилчиләри олан «маг» вә ја «мәк» морфемләрини атсаг мүвафиг фе'лин икинчи шәхс тәкинин әмр формасы алыныр: **бахмаг-бах, кетмәк-кет** вә с.

Демәли, Азәрбајчан әдәби дилиндә јухарыда көстәрилән шәрти өдәјән фе'лләр јохдур.

Јери кәлмишкән дејәк ки, сон илләр республикамызда бу истигамәтдә марағлы елми тәдгигатлар апарылыр; һәм халис нәзәри, һәм дә тәтбиги әһәмијјәтә малик мүәјјән нәтичәләр алыныр. Бунлардан бири Азәрбајчан ССР ЕА Нәсими адына Дилчилик Институтунун, Кибернетика Институтунун вә С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин нәздиндәки һесаблама мәркәзинин биркә тәртиб етдикләри «Азәрбајчан дилинин экс-әлифба лүғәти»дир. Һәмин лүғәт компүтерин көмәјилә тәртиб едилмишдир вә јахын вахтларда ајрыча китаб шәклиндә нәшр едиләчәк.

Мә'лумдур ки, һазырда өлкәмиздә серија илә истеһсал олунан **ЕҺМ**-ләрин кириш-чыхыш гурғулары васитәсилә информасија мүбадиләсиндә иштирак едән ишарәләрин (символларын) сијаһысы хејли мәһдуддур: универсал вәзифәли **ЕҺМ**-ләрин «әлифбасы» латын әлифбасынын һәрфләриндән, онлуг сај системинин рәгәмләриндән, рус әлифбасынын һәрфләриндән (е—«јо» вә ъ—«твјордыј знак» һәрфләри мүстәсна олмагла) дурғу ишарәләриндән, һесаб әмәлләринин ишарәләриндән вә бир нечә хүсуси символдан ибарәтдир. Нәтичәдә, мәсәлән, Азәрбајчан дилиндәки **к, ч, һ, ө** вә ә һәрфләрини билаваситә чап ишиндә гәбул едилмиш формада машын јаддашына дахил етмәк гејри-мүмкүн олур. **Ү, ғ** вә **ј** һәрфләринин әвәзинә, латын әлифбасынын «игрек», «еф» вә «жи» һәрфләриндән истифадә етмәк олар.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мәһз лингвистик тәдгигатларла әлагәдар олараг бә'зи мүттәфиг республикалар-

...дә вә Ер-

мәнистан ССР-дә) милли дилләрин әлифбасындан истифадә етмәклә информасија мүбадиләсинә имкан верән ихтисаслашмыш кириш-чыхыш гурғулары вә мүвафиг програм тә'минаты јарадылмышдыр. Республикамызын мүвафиг тәшкилатлары да бу барәдә чидди дүшүнмәлидирләр. Ахы һеч ким үчүн сирр дејил ки, инсан истәр мәктәбли олсун, истәрсә дә јеткин мүтәхәссис, һәр һансы бир шеј вә һадисә барәдә өз фикрини ана дилиндә даһа долғун, даһа дәгиг ифадә едир.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг биз Азәрбајчан дилиндә јазылмыш мәтнләри компүтерләрин көмәјилә «е'мал едәркән» ашағыдакы кодлашдырма системини гәбул етмишик.

1. Рус әлифбасына дахил олан Азәрбајчан һәрфләри рус әлифбасынын мүвафиг һәрфләри илә әвәз едилир.

2. Рус әлифбасына дахил олмајыб, график тәсвири латын әлифбасына ујғун олан «Ү» (ү), «ғ» (ғе) вә «ј» (је) һәрфләри мүвафиг олараг латын әлифбасынын «игрек», «еф» вә «жи» һәрфләри илә әвәз едилир.

3. «Ә» һәрфи рус әлифбасынын «Э» һәрфи илә әвәз едилир.

4. «Ө» һәрфи «О» (сыфыр) рәгәми илә әвәз едилир (бу онунла әлагәдардыр ки, әксәр **ЕҺМ**-ләрин чап гурғуларында «О» һәрфи илә «0» рәгәмини гарышдырмамаг үчүн бу рәгәмин ортасында нөгтә ишарәси гојулур (бу ишарә исә «Ө» һәрфинә хејли охшајыр).

5. «Һ» (h) һәрфи рус әлифбасындакы «ь» (мјагкиј знак) һәрфи илә әвәз олунур.

6. «Ч» һәрфи график ишарәсинә көрә она хејли јахын олан «Ц» (тсе) һәрфи илә әвәз олунур.

7. «К» һәрфи латын әлифбасынын G (же) һәрфи илә әвәз олунур.

Кодлашдырма үчүн бу гајдалар сечиләркән ики әсас мәгсәд көзләнилмишдир:

а) Азәрбајчан әлфбасынын һәр бир һәрфи бир ишарә илә кодлашдырылмалы;

б) кодлашдырылмыш мәтнин охунмасы мүмкүн гәдәр асан олмалыдыр.

Беләликлә, «халис» Азәрбајчан һәрфләри ашағыдакы кими кодлашдырылыр:

Сыра №-си	Азәрбајчан әлифбасынын һәрфләри	Әвәзедичи символлар	Әлифба (Р—рус, Л—латын)
1.	Ғ	Г (еф)	Л
2.	Ә	Э (е)	Р
3.	Ј	J (жи)	Л
4.	К	G (же)	Л
5.	Ө	О (сыфыр)	рәгәм
6.	Ү	Y (игрек)	Л
7.	Һ	ь (мјагкиј знак)	Р
8.	Ч	Ц (тсе)	Р

Мәсәлән, «Ајлы кечә, сәрин күләк, көј чәмән» ифадәсини јухарыдакы гајдаја ујғун кодлашдырсаг, «Ајлы сецә, сәрин күләк, Gөј чәмән» ардычыллығы алыныр.

Исимләрин һаллар үзрә дәјишмәси кими грамматик һадисәни алгоритмләшдирәркән ашағыдакы һаллар нәзәрә алынмалыдыр:

1) Сөзүн көкүндә сонунчу һәрф саит, јохса самитдир?

2) Әкәр сонунчу һәрф саитдирсә, бу һәрф инчә, јохса галындыр?

3) Сонунчу һәрф самитдирсә, бу һәрф «г», «к», јахуд, «т» һәрфләриндән бири илә үст-үстә дүшүр, ја јох?

Исмин һалындан вә бу үч шәртин өдәнилиб-өдәнмәмәсиндән асылы олараг, һал шәкилчиләри сечилир.

Бу мәсәлә «ЕС» («јединаја система» —ваһид систем) типли **ЕҺМ** үчүн програмлашдырылмышдыр.

Дилчиликдә ријази үслубларын тәтбиги јени, мүстәгил бир елми истигамәтин—ријази лингвистиканын јаранмасына сәбәб олмушдур. Һазырда өлкәмизин бир сыра али мәктәбләриндә ријази лингвистика үзрә мүтәхәссисләр һазырлајан факүлтәләр вә шө'бәләр вар. Бу ихтисаса јијәләнмәк истәјәнләр, образлы десәк, «һәм физик, һәм дә лирик» олмалыдырлар. Јә'ни онлар әдәбијјаты, дилчилији јахшы билмәклә јанашы, һәм дә чидди ријази һазырлыға, алгоритмик тәфәккүрә малик олмалыдырлар.

Нәсими адына Дилчилик Институтунун вә АДУ-нун нәздиндәки һесаблама мәркәзинин јарадычылыг әмәкдашлығынын нөвбәти мәрһәләсиндә Азәрбајчанын ән гәдим әбәди абидәләриндән бири олан «Китаби-Дәдә Горгуд» әсәри үзрә **ЕҺМ**-ин көмәјилә мүәјјән тәдгигат ишләри апармаг нәзәрдә тутулур. Јахын кәләчәкдә һәмин әсәрин мәтни әсасында тезлик лүғәти, әлифба тезлији вә экс-әлифба тезлији лүғәт-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

[illegible] лимизин тарихини өјрәнмәк, онун инкишафыны изләмәк үчүн мүәјјән сөз бирләшмәләринин, ајры-ајры сөзләрин ишләнмә тезлији, онларын мә'на чаларлары барәдә елми чәһәтдән әсасландырылмыш фикир сөјләјә билмәк үчүн әвәзсиз тәдгигат објектинә чевриләчәк.

Дастанын там мәтни компүтерин јаддашына дахил едилдикдән сонра дилчилик бахымындан мараглы олан бир сыра башга мәсәләләри дә јүксәк сүр'әт вә бөјүк дәгигликлә һәлл етмәк мүмкүн олачаг.

Әлбәттә, мүхтәлиф лүғәтләрин тәртибинә тәтбигләри [illegible] мәтнләрин статистик ишләнмәси; бу вә ја дикәр һәрфин, јахуд һәрф бирләшмәсинин, сөзүн, сөз бирләшмәсинин мәтндә ишләнмә тезлији; ајры-ајры шәкилчиләрин, бағлајычыларын вә дикәр грамматик ваһидләрин истифадәси вә с. барәдә оператив сурәтдә мә'лумат алмаг үчүн компүтер әвәзсиз көмәкчидир. Дилчиликдә компүтерләрин елми вә практик чәһәтдән ән мараглы тәтбиги исә, һеч шүбһәсиз, машын тәрчүмәсидир. Республикамызда бу проблемлә дә әлагәдар тәдгигат ишләри апарылыр.

•

Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә һаггында

Рамазан ОЧАГОВ
республика мусиги тәмајүллү интернат-мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим

Ишләдијим республика мусиги тәмајүллү интернат мәктәбин дил-әдәбијјат кабинети күлли мигдарда ән'әнәви әјани вәсаитләрлә јанашы, техники, екран вә програмлашдырылмыш тә'лим васитәләри илә дә зәнкиндир. Белә ки, «Горизонт» телевизору, «Рекорд» радиогәбуледичиси, «Комета» магнитофону, «Вега-стерео» валчаланы, «Украјна» киногурғусу, «Лети», «Свет», «Лектор-2000» маркалы пројексија чиһазлары, 300-дән чох дәрсин вал вә магнитофон јазысы, «Огонјок-1» програм-нәзарәт гурғусу, кино-фото аваданлығы, кичик һәчмли китабхана, 50-дән чох тәдрис филми, диафилм вә диапозитив комплекти шакирдләрин ихтијарына верилмишдир.

1968-чи илдән башлајараг, мәктәбимиздә шакирдләрин гүввәси илә «Пионер» тәдрис диафилм студијасы тәшкил етмишәм. О вахтдан бәри студијамызда илк дәфә олараг дил-әдәбијјат фәнләринә аид күлли мигдарда статик екран вәсаити һазырланмышдыр. Ики һиссәли очерквари «Чәфәр Чаббарлы» (IV—X синифләр үчүн), «Низами Кәнчәви» (IV—VIII синифләр үчүн), «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» (IV синифләр үчүн), «М. Ф. Ахундов» (X синифләр үчүн), Азәрбајчан дилиндән «Омонимләр, синонимләр, антонимләр» (IV синифләрә аид), «Әсас нитг һиссәләри» (V—VI синифләрә аид) вә с. тәдрис филмләри студијамызын мүасир тәләбләрә чаваб верә билән иши кими педагожи мәтбуатда гејд едилмишдир.

Мүасир дәрсдә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә јени мөвзунун мәнимсәнилмәсиндә шакирдләрә даһа јахшы көмәк едир, онларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмагда мүһүм рол ојнајыр.

Дәрсдә техники, екран вә програмлашдырылмыш васитәләрдән сәмәрәли истифадә методик тәләбләри дәриндән өјрәнмәк лазым кәлир. Бу васитәләр дәрс просесиндә о вахт јахшы сәмәрә верир ки, онлардан мәгамында вә јериндә истифадә олунсун. Әкс һалда дәрс кино вә ја «тамаша сеансына» чеврилә биләр. Техники тә'лим васитәләриндән истифадә едән мүәллимин нитги, дүнјакөрүшү, данышыг мәнтиги, педагожи усталығы ән'әнәви дәрс үсулундан истифадә едән мүәллимдән даһа јүксәк олмалыдыр.

Мәктәбдә тәдрис студијасы јаратмаг бир о гәдәр дә асан дејил. Киностудија бир филм вә ја диафилм һазырламаг үчүн бөјүк бир мүтәхәссисләр [illegible] исә бу [illegible] вә онун јахын көмәкчиләри олан шакирдләр јеринә јетирмәли олурлар.

Мүәјјән мөвзуда тәдрис вәсаити һазырламаг үчүн ән әввәл програм материалларына ујғун ссенари јазмаг, сонра исә һәр кадра көрә тәсвир вәсаити топламаг, бунун үчүн архив вә музеј материалларындан кениш истифадә етмәк еһтијачы мејдана чыхыр.

Мәктәбимиздә бу јолла јаратдығымыз тәдрис диафилмләриндән бири Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығыны әһатә едир. Әдәбијјат фәнни үзрә бу илк тәдрис диафилми 1982-чи илдә «Азәрбајчанфилм» студијасында бөјүк тиражла (20 мин) истеһсал едилмишдир.

Даһи шаирин һәјатыны тәдрис едәркән кириш сөзүндән сонра пројексија апаратыны вә ејни заманда синхрон шәклиндә јазылмыш магнитофон јазысыны ишә салырам. Магнитофонда диктор сәсинин фонунда, кинофилмләрдә олдуғу кими, материалын тә'сиринә ујғун мусиги парчалары да сәсләндирирәм. Бу, кечилән мөвзунун емосионаллығыны бир гәдәр дә артырыр.

«Н. Кәнчәви» диафилминин биринчи кадрында шакирдләрин нәзәри шаирин портретинә јөнәлдилир. Синфә мусигинин хош сәдалары алтында диктор сәси јајылыр:

Өзүн тәк дири бил мәни чаһанда,
Мән дә чанланарам, сән чанлананда.

2-чи кадрда Низаминин Бакыдакы әзәмәтли һејкәли екранда чанланыр. Дүнјанын көркәмли шәхсләринин Низами һаггында кәламлары сәсләнир.

3-чү кадрда Азәрбајчанын гәдим Кәнчә шәһәри тәсвир олунур. Шакирдләрә мә'лумат верирәм ки, даһи Низами 1141-чи илдә Кәнчәдә, индики Кировабад шәһәриндә анадан олмушдур. Сонра исә Кәнчәнин XII әсрдә Азәрбајчанын ән ири тичарәт вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олмасы, шаирин јашадығы мүһит вә дөврү барәдә мә'луматы кенишләндирирәм. Диафилмдә 15-чи кадра кими верилмиш материаллар шаирин һәјаты вә дөврүнү әјани олараг экс етдирир.

65 кадр вә 87 сәнәддән ибарәт олан бу ики һиссәли тәдрис лентиндә Низаминин һәјатындан, башга, јарадычылығына да кениш јер верилмишдир.

Мәктәбимизин студијасында Азәрнечә тәдрис диафилми һазырланмышдыр. Хүсусилә бу јахынларда јени һазырладығымыз «Әсас нитг һиссәләри» мөвзусундакы тәдрис диафилмини студијамызын ири һәчмли вә санбаллы иши һесаб етмәк олар. Бу вәсаит програмын мүасир тәләбләри әсасында һазырланмыш статик екран вәсаитидир. 66 кадрдан ибарәт ики һиссәли һәмин рәнкли диафилмдә 80 иллүстрасијадан истифадә олунмушдур. Исим мөвзусуна 12 кадр, сифәтә 9 кадр, саја 11 кадр, әвәзлијә 9 кадр, фе'лә 14 кадр, зәрфә 7 кадр һәср едилмишдир.

Диафилмдә һәр мөвзуја ујғун олараг нитг инкишафы үзрә ишләрлә әлагәдар кадрлара да јер верилмишдир. Мәсәлән, сифәтин тәдрисиндән сонра, диафилмин 23-чү кадрында тәбиәтин көзәл бир кушәсинин тәсвири чанланыр. Тәсвирин титрасында исә шакирдләрә тапшырыг верилир; тәгдим олунан сөз бирләшмәләрини көчүрмәк тәләби гаршыја гојулур: уча (дағлар), шиш (гајалар), сәрин (булаглар), гызыл (күнәш), кен (дүзләр), јашыл (орманлар), бәрәкәтли (тарлалар), әмәксевәр (адамлар), тахылбичән (комбајнлар), бол (мәһсул).

Диафилмин мәтниндә шакирдләри дүшүндүрән проблемли суаллар вә тапшырыглара аид кадрлар да нәзәрә алынмышдыр. Ссенари тәртиби заманы әмәк, идман, гәһрәманлыг, достлуг, вәтәндашлыг, сүлһ мөвзуларында хүсуси кадрлар нәзәрдә тутулмушдур.

«Әсас нитг һиссәләри» тәдрис диафилминин кадрларындан V—VI синифләрдә морфолокијанын тәдриси просесиндә (тәхминән 100 дәрсдә) кениш истифадә етмәк олур.

Диафилмин редактору вә елми мәсләһәтчиси проф. Ә. Әфәндизадәдир. Республика маариф назирлији диафилмин чап олунмасы үчүн «Азәрбајчанфилм» студијасына сифариш вермишдир.

Узун иллик иш тәчрүбәмдән чыхардығым нәтичәләри ашағыдакыларла хүласә етмәк истәрдим.

Техники-тә'лим васитәләринин бир нөвү кими, екрандан сәмәрәли истифадә дил-әдәбијјат фәнләринин тәдрисиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләрин зеһни фәалијјәтинә гүввәли тә'сир көстәрир, тә'лимә марагларыны хејли артырыр, нитгләрини зәнкинләшдирир.

Scanned with CamScanner

Екран васитәләри шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсиндә мүһүм рол ојнајыр, онлара әхлаги кејфијјәтләр ашылајыр. Фәннин оптимал имканларыны кенишләндирир, тә'лим ишинин интенсивләшдирилмәсини тә'мин едир.

Техники-тә'лим васитәләриндән бачарыгла истифадә едән мүәллим шакирдләрини јарадычылыға сөвг едир, онларда тәдгигатчылыға мејл ојадыр. Демәли, техники тә'лим васитәләри мүәллимләрин ән јахын көмәкчиси кими дәрсдә мүһүм јер тутмаға лајигдир. Мүасир мүәллим чох да мүрәккәб олмајан бу чиһазлары идарә етмәји дә мүтләг бачармалыдыр, техникадан баш чыхармалыдыр.

Өлкәмизин бир чох киностудијаларынын нәздиндә тәдрис филмләри студијалары артыг нечә илләрдир ки, фәалијјәт көстәрир. «Азәрбајчанфилм»дә дә маариф ишинә көмәк етмәк мәгсәдилә хүсуси студија јаратмаг вахты чохдан чатмышдыр.

Нәһајәт, бир арзуму да билдирмәк истәјирәм: республикамызда һәвәскар ушаг киностудијаларынын ачылмасына шәраит јарадылсын. 1985-чи илдә мән Украјнанын Днепропетровск шәһәриндә Үмумиттифаг һәвәскар ушаг филмләри студијасынын бир һәфтәлик семинарында иштирак етмишдим. Бу семинарда [illegible] бүтүн республикаларындан кәлән нүмајәндәләр ушаг киностудијаларында чәкилмиш филмләри нүмајиш етдирдиләр. Республикамыздан исә бир нүмунә дә олсун тәгдим олунмамышды. Тәкчә ону дејим ки, Днепропетровск шәһәриндә вә онун рајонларында ушаг филмләри истеһсал едән 10 студија фәалијјәт көстәрир. Шәһәрин мәшһур «Веснјанка» мултфилм студијасында 400 ушаг фәалијјәт көстәрир. Студијанын истеһсал етдији филмләр јалныз өлкәмиздә дејил, харичи өлкәләрдә дә бөјүк шөһрәт газанмыш, мүхтәлиф фестивал вә мүсабигәләрдә гызыл вә күмүш медаллара лајиг көрүлмүшдүр. Бизим республикамызда да белә студијалар тәшкил едилмәси үчүн әлверишли имканлар вар. Ј. Гагарин адына Пионерләр сарајында, Республика Кәнч Техникләр Стансијасында, мадди базасы кениш олан бүтүн интернат-мәктәбләрдә вә с. ушаг филмләри студијасы ачмаг мүмкүндүр. Ону да дејим ки, республикамызда бир чох тәмајүллү мәктәбләр фәалијјәт көстәрир. Јахшы оларды ки, кино профилли орта мәктәбләр дә тәшкил олунсун. Белә мәктәбләрдә һәтта кино ишчиләри— рәссамлар, фотографлар, операторлар, ссенаристләр, кукла һазырлајанлар, актјорлар вә с. јетишдирмәк олар.

Фе'лин нөвләри һаггында анлајышларын формалашдырылмасы

Чаһад МӘММӘДОВ
Товуз рајону, Чатаг кәнд мәктәбинин мүәллими,
методист мүәллим

Азәрбајчан дилиндә фе'лин нөвләри чәтин мәнимсәнилән мөвзулардан биридир. Бу категоријанын оптимал тәдриси бир сыра мүһүм грамматик анлајышларын мәнимсәдилмәси үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләрә мүкәммәл, јадда галан билик вермәк мүәллимин јарадычы фәалијјәтиндән, тәчрүбәсиндән, мүхтәлиф методики үсуллардан истифадә етмәк бачарығындан чох асылыдыр.

Мөвзунун тәдрисинә нөв анлајышынын изаһындан башлајырам. Ән әввәл чалышырам ки, шакирдләр бу анлајышын маһијјәтини баша дүшсүнләр. Ајдынлашдырырам ки, фе'лин нөв анлајышы шәхс (субјект), һәрәкәт вә әшја (објект) арасындакы мүнасибәтдән јараныр. Һәрәкәтин субјект вә објектлә әлагәсини билдирир. Шакирдләрин диггәтини ашағыдакы чүмләләрә јөнәлдирәм: «Гапыны ачдым». «Гапы ачылды». «Гапыны ачдырдым». «Күл ачылды». Гејд едирәм ки, бу чүмләләрдәки фе'лләр ејни мә'наны ифадә етмир. Биринчи чүмләдән мә'лум олур ки, гапыны мән ачмышам. «Гапы ачылды» чүмләсиндә гапыны кимин ачдығы мә'лум олмур. «Гапыны ачдырдым» чүмләсиндә исә гапыны мәним хаһишим вә ја тә'кидимлә башга бир адам ачмышдыр. Сонунчу чүмләдән дә ајдын олур ки, күлү һеч кәс ачмамышдыр; о, өз-өзүнә ачылмышдыр.

Демәли, **ачдым, ачылды, ачдырдым, ачылды** фе'лләри мүхтәлиф семантик мә'на дашыјыр.

Фе'лләрин мә'на фәргини әкс етдирән 431-чи вә 432-чи чалышмалар үзәриндә шакирдләри ишләтмәклә онлары материалын нәзәри чәһәтләрини мәнимсәмәјә һазырлајыр вә мә'лумат верирәм ки, фе'лдән дүзәлән фе'лләрин әсас 4 нөвү вар: 1) мәчһул нөв, 2) гајыдыш нөв, 3) ичбар нөв, 4) гаршылыглы вә мүштәрәк нөв фе'лләр.

Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX [illegible] нөвүнүн» дә (мә'лум нөв әвәзинә) өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Фикримчә, бу терминин гәбул едилмәси «мә'лум нөв»лә бағлы узун илләрдән бәри давам едән долашыглыглары, мүбаһисәләри арадан галдырмаға, нөв категоријасындакы бошлуғу (һазырда мә'лум нөв тәдрис олунмур) тамамламаға көмәк едәчәк.

Ади нөв хүсуси грамматик әламәтләрә малик олмадығы үчүн **(јаздым, бахдым)** фе'лдән дүзәлән фе'лләр сырасына дахил едилмир. О, фе'лин башга нөвләри үчүн б а ш л а н ғ ы ч ф о р м а ролуну ојнајыр. Ади нөвүн дашыдығы функсија санки сифәтин мүгајисә дәрәчәсиндә ади дәрәчәнин дашыдығы функсијаја бәнзәјир. Бу терминләр арасында мүәјјән «гоһумлуг» олдуғуну нәзәрә алсаг, «ади нөв» анлајышынын шакирдләр тәрәфиндән асан баша дүшүләчәјинә шүбһә етмәмәк олар. Бу һәм нәзәри чәһәтдән, һәм дә практик чәһәтдән нөв категоријасынын тәдрисиндә уғурлу бир тәшәббүс сајыла биләр. Һәмин анлајыш һәләлик дәрсликдә өз әксини тапмадығындан бу мәгаләдә ади нөвүн тәдриси һаггында мүлаһизә јүрүтмәјә чәтинлик чәкирәм.

Мәчһул фе'лләрин тәдрисинә мәчһул сөзүнүн мә'насыны изаһ етмәкдән башлајырам. Билдирирәм ки, «мәчһул» а ј д ы н о л м а ј а н, м ә ' л у м о л м а ј а н анлајышыны ифадә едир. Мәчһул фе'лләрдә иши көрән (субјект) грамматик чәһәтдән мә'лум олмур, јә'ни ишин ким тәрәфиндән ичра олундуғу билдирилмир; мәсәлән, «Зәнк чалынды», «Мәктуб јазылды» чүмләләриндә мәктубу кимин јаздығы, зәнки кимин чалдығы билинмир.

Јери кәлмишкән фе'л нөвләринин тәдрисиндә субјект вә објект терминләриндән истифадә етмәк барәдә дә фикрими билдирмәк истәјирәм. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шәхс сөзүнүн синоними кими **субјект** терминини

Scanned with CamScanner

на [illegible]
исә иши көрән инсан олмур; мәсәлән, «Гојунлар мәләшдиләр» (мүштәрәк нөв). Бурада иши гојунлар көрүр. Гојуна исә «шәхс» демәкдән «субјект» демәк даһа мүнасибдир. «Објект» сөзү дә «әшја» сөзүнүн даһа кениш мә'на тутумуна маликдир. Үзәриндә иш ичра олуна билән бүтүн варлыглар, о чүмләдән инсан да објект адлана биләр. Лакин инсаны «әшја» адландырмаг о гәдәр дә јахшы сәсләнмир. Бүтүн бунлара көрә **с у б ј е к т** вә **о б ј е к т** терминләри тәдрис просесиндә хүсуси практик әһәмијјәт кәсб едир. Шәхси тәчрүбәмә әсасән дејә биләрәм ки, шакирдләр бу терминләри һеч бир чәтинлик чәкмәдән мәнимсәјир вә нитгләриндә јерли-јериндә ишләдирләр.

Шакирдләрә өјрәдирәм ки, мәчһул фе'лләр јалныз тә'сирли фе'лләрә -ыл[4]; -ын[4]; -н шәкилчиләрини артырмагла дүзәлир вә тә'сирсиз олур. Буну шакирдләрин әјани дәрк етмәси үчүн лөвһәдә тә'сирли фе'лләрдән мәчһул нөвүн әмәлә кәлмәсини әкс етдирән нүмунәләр јазырам.

Тә'сирли фе'лләр	Мәчһул фе'лләр (тә'сирсиз)
јаз	јаз-ыл (маг)
тик	тик-ил (мәк)
ал	ал-ын (маг)
оху	оху-н (маг)

Тәчрүбә көстәрир ки, фе'лин нөвләринин тәдрисиндә схемләрдән истифадә етмәк еффектли нәтичә верир. Мән бу мөвзу илә әлагәдар изаһатларымда һәрәкәти охла, субјекти кичик даирә, објекти дөрдбучагла ишарә едирәм. Мәсәлән, мәчһул нөвүн схемини белә чәкирәм:

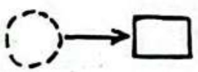

Синфин гаршысында белә бир суал гојурам: Нә үчүн бу схемдә субјект сыныг хәтләрлә ишарә едилмишдир? Шакирдләр дүшүнүр, лакин чаваб верә билмирләр. Изаһ едирәм ки, мәчһул фе'лләрдә иш көрән—субјект грамматик чәһәтдән мә'лум олмур, она көрә дә субјекти сыныг хәтләрлә ишарә етмәк лазым кәлир. Әлдә едилмиш билијин [illegible]ләндирмәк үчүн шакирдләри [illegible]дәки 435, 436-чы чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

гајисәдән истифадә етмәк даһа мәгсәдәујгундур. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, гајыдыш фе'лләр дә заһирән мәчһул фе'лләрә охшајыр, формача онларла ејнијјәт тәшкил едир, лакин мә'начә фәргләнир.

Мәчһул вә гајыдыш фе'лләрин грамматик һүдудларыны шакирдләрин мүгајисә јолу илә дәрк етмәси үчүн проблемли шәрһдән истифадә едирәм. Лөвһәдә ашағыдакы чүмләләри јазырам:

Гапы ачылды. Күлләр ачылды.

Синфә мүрачиәт едиб һәр ики чүмләдәки фе'лләрин һансы нөвә аид олдуғуну сорушурам. Шакирдләр чаваб верирләр ки, һәмин фе'лләрин икиси дә мәчһул нөвдәдир; -ыл[4] шәкилчиси васитәсилә дүзәлмишдир. Изаһ едирәм ки, биринчи чүмләдәки **ачылды,** доғрудан да, мәчһул нөвдәдир, лакин, икинчи чүмләдәки «ачылды» гајыдыш нөвдә. Чүнки күлү һеч кәс ачмыр, о, өз-өзүнә ачылыр. Јә'ни субјект һәрәкәти өз үзәриндә ичра едир. Бурада һәм дә мәчһул фе'лләрдән фәргли олараг иш көрән мә'лумдур.

Шакирдләрин зеһни фәаллығыны артырмаг, тәфәккүрләринин динамик инкишафыны сүр'әтләндирмәк үчүн әввәлчәдән һазырладығым карточкалары онлара тәгдим едирәм вә тапшырырам ки, тәркибиндә мәчһул фе'л олан чүмләләри сечиб бир сүтунда, гајыдыш фе'л олан чүмләләри исә башга сүтунда јазсынлар:

Маһны ифа олунду. Оғланлар чајда јујундулар. Гызлар дарандылар. Халча тохунду. Ханпәри кәнара чәкилди. Шәкил чәкилди.

Шакирдләр тапшырығын өһдәсиндән асанлыгла кәлирләр. Бу просесдән сонра гајыдыш нөвүн схемини чәкирик:

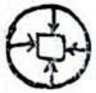

Схем үзрә ајдынлашдырырам ки, гајыдыш фе'лләрдә објект субјектин өз дахилиндәдир. Башга чүр десәк, субјект һәрәкәти өз үзәриндә ичра едир. Мәсәлән, даран (маг), јујун (маг). Шакирдләр өјрәнирләр ки, гајыдыш фе'лләр дә мәчһул фе'лләр кими, тә'сирли фе'лләрдән әмәлә кәлир вә тә'сирсиз олур.

Гаршылыглы вә мүштәрәк нөвләрин тәдрисиндә ән чох чәтинлик төрәдән одур ки, шакирдләр гаршылыглы нөв-

дә олан фе'лә мүштәрәк фе'лләри, еләчә дә **дөјүш, сатыш, чағырыш, билдириш** типли сөзләри (исимләри) грамматик чәһәтдән диференсиаллашдырмагда чәтинлик чәкирләр; бунлары гаршылыглы нөв һесаб едирләр. Буну нәзәрә алараг шакирдләрин нәзәрини лөвһәдә јазылмыш чүмләләрә чәлб едирәм:

1. Бечәләр дөјүшүрләр, 2. Гушлар учушурлар, 3. Дөјүш башланды, 4. Көрүш сона чатды.

Ајдынлашдырырам ки, гаршылыглы фе'лләр дә, мүштәрәк фе'лләр дә -ыш[4], -аш[2], -ш шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлир. Лакин онлар мә'наларына көрә фәргләнир. Һәм дә гаршылыглы фе'лләр тә'сирли, мүштәрәк фе'лләр исә тә'сирсиз фе'лләрдән әмәлә кәлир. Көстәрилән чүмләләрдән биринчисиндә һәрәкәт бир нечә субјект тәрәфиндән гаршы-гаршыја ичра олунур, икинчи чүмләдә исә бир нечә субјект ејни иши биркә, шәрикли көрүрләр. Она көрә дә **дөјүшүрләр** гаршылыглығы, учушурлар исә мүштәрәклији билдирир. Үчүнчү, дөрдүнчү чүмләдәки **дөјүш, көрүш** сөзләри исә фе'ли исимләрдир. Чүнки бу сөзләр фе'лдән дүзәлсә дә, һәмин мәгамда **н ә?** суалына чаваб верир вә мүбтәда вәзифәсиндә чыхыш едир.

Мөвзу илә бағлы алдыглары билијин нә дәрәчәдә кејфијјәтли олдуғуну јохламаг үчүн шакирдләрә тапшырырам ки, гаршылыглы вә мүштәрәк нөвә аид бир нечә чүмлә јазсынлар вә фе'лләри схемләрлә көстәрсинләр. Алынан нәтичәнин тәһлили көстәрир ки, шакирдләр тапшырығы һәвәслә јеринә јетирирләр. Мөвзунун бу јолла дүшүнүлмүш тәдриси шакирдләрдә јарадычылыг габилијјәтинин инкишафына да мүсбәт тә'сир көстәрир.

Ичбар нөвүн тәдрисинә **ичбар** сөзүнүн изаһы илә башлајырам. Шакирдләрә өјрәдирәм ки, «ичбар» вә «мәчбур» сөзләри әрәб мәншәли олуб, ејни көклүдүр. **Т ә һ р и к е т м ә к, м ә ч б у р е т м ә к** мә'насындадыр. Бурада иш көрән һәмишә башга шәхс олур; ону иш көрмәјә тәһрик, сөвг вә ја мәчбур едир. Мәсәлән, «Мәктубу јаздырды» чүмләсиндә биринчи шәхс мә'лумат верир, икинчи шәхс динләјир, мәктубу исә үчүнчү шәхс јазыр. Ичбар фе'лләри схемләрин көмәји илә белә көстәририрәм:

Шакирдләр ону да билмәлидирләр ки, ичбар фе'лләр тә'сирли фе'лләрә -дыр[4]; -т шәкилчиләрини **артырмагла** дүзәлир: **јаздыр, ишләт. Лакин бу шә**килчиләр тә'сирсиз фе'лә артырылдыгда ичбар нөв әмәлә кәтирмир, јалныз тә'сирсиз фе'ли тә'сирли фе'лә чевирмәк функсијасы дашыјыр. Шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн онларын диггәтини ашағыдакы чүмләләрә чәлб едирәм:

1. Мәктубу јаздыр.	**Мәктубу саһибинә чатдыр.**
2. Чәкмәни силдир.	**Ушағы күлдүр.**
3. Ше'ри охут.	**Дәсмалы гурут.**

Шакирдләрдән сорушурам ки, биринчи сүтундакы фе'лләрин грамматик мә'наларындакы фәрг нәдән ибарәтдир? Бу проблемли суал шакирдләри дүшүндүрүр, онлары ахтарыша тәһрик едир. Бунунла белә, чаваблары гејри-дәгиг вә думанлы олур. Изаһатымы давам етдирәрәк билдирирәм ки, биринчи сүтундакы **јаздыр, силдир, охут** фе'лләри ичбар нөвдәдир; она көрә ки, тә'сирли фе'лләрдән әмәлә кәлиб. **Чатдыр, күлдүр, гурут** сөзләринин көкү тә'сирсиз фе'лдир; -дыр[4], -т шәкилчиләри һәмин фе'лләрдән тә'сирли фе'л дүзәлдиб.

Даһа сонра верилән билији мөһкәмләндирмәк үчүн конкрет дил фактлары үзәриндә тәһлил вә башга мүвафиг чалышмалар апарырам.

Фе'лин нөвләринә аид сонунчу дәрсдә билик вә бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси мәгсәдини гаршыја гојур вә бүтүн дәрс боју шакирдләри әмәли чалышмалар үзәриндә ишләдирәм. Бу просесдә шакирдләр фе'лин мүхтәлиф мә'на нөвләринә аид фактлары мүгајисә едир, чүмләләрдә ишләдир, ејни бир фе'лин мүмкүн олан мүхтәлиф мә'на нөвләрини мүәјјәнләшдирир, өзләри чохлу нүмунәләр сөјләјирләр. Вердијим мә'лум (ади) нөвлү фе'лләрдән дикәр нөвлү фе'лләр дүзәлдиб чүмләләрдә ишләтмәјә даһа бөјүк һәвәс көстәрирләр. Мәнчә, бу тәсадүфи дејил. Мөвзу үзрә тә'лимин сон нәтичәси—башлыча практик мәгсәди мәһз бу нөгтәдә өз уғуруну көстәрмәлидир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

С. Вурғунун «26-лар» поемасынын тәдриси тәчрүбәсиндән

Сәнубәр ҺӘКИМОВА

Бакы шәһәри, 254 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим

Орта мәктәбдә ашағы синифләрдән башлајараг С. Вурғунун әсәрләри тәдрис едилир.

Шакирдләр шаирин «26-лар» поемасы илә VII синифдә таныш олурлар. «26-лар» поемасы шакирдләри чанларыны коммунизм уғрунда гурбан верән, мәрд, мүбариз гәһрәманларын һәјаты илә таныш етмәк, онлары вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә етмәкдә чох көзәл васитәдир. Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәблиләрин С. Вурғунун ев музејиндә олмасы бу әсәрин даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. «26-лар» поемасы тарихи әсәр олдуғу үчүн Азәрбајчан тарих музејинә, С. Шаумјан, М. Әзизбәјов, А. Чапаридзе, И. Фиолетовун ев музејләринә екскурсијалар тәшкил етмәк дә фајдалы олур.

Мән ашағы синифдә М. Дилбазинин «Дөјүш күнләри» ше'рини кечәркән шакирдләри С. Шаумјан, М. Әзизбәјовун ев музејләринә, 26-ларын хатирә мавзолејинә апарырам.

С. Вурғунун «26-лар» поемасынын тәдрисинә 15—20 күн галмыш, шаирин ев музејинә, Азәрбајчан тарихи музејинә екскурсија тәшкил едирәм. Бурада шакирдләр експонатларла јахындан таныш олур вә бунлар ше'рин мәзмунунун даһа асанлыгла дәрк едилмәсинә сәбәб олур.

Поеманын тәдрисинә ајрылан илк саатда әсәрин ифадәли охусуну тәшкил едир вә мәзмуну үзәриндә иш апарырам. Шакирдләр кечмиш Бакынын ағыр вәзијјәтини, јохсулларын ағыр күзәранынı, бир гарын чөрәк газанмаг үчүн һәр чүр ишкәнчәләрә гатлашдыгларыны «сәбр едәнләри», «гара чаршаб өртән гадынлары», «тијанлар алтында» иш көрән «кичик сәфилләри», санки көрүрләр. Халгын ганына сусајан, ловға бир есерин дедији:

Дејир јолдашына: «Көзләрин ајдын!
Өмрүмүз кечәчәк күн кими ајдын,
Хәзәрдән кечәрәк кәлир инкилис,
Онун сајәсиндә доланырыг биз;
Бизим үмидимиз бунадыр анчаг»
Сәсинә сәс верир онун бир дашнаг:
«Өзүнү тез јетир, аман, инкилис!
Кәлдијин јоллара гурбан олаг биз!—

сөзләрини, өлкәни јадлара сатан хаин дүшмәнин сәсини санки ешидирләр.

Шакирдләрин фәаллығыны тә'мин етмәк вә јени билији синифдә—дәрс просесиндә өјрәтмәк мәгсәдилә ашағыдакы суалларла синфә мүрачиәт едирәм.

Поеманын мөвзусу һансы дөврү әһатә едир?

Һадисәләр һарада чәрәјан едир?

Әсәр нә үчүн «26-лар» адланыр?

Бакы комиссарлары һаггында нә билирсиниз?

Поеманын адына фикир вермәсәк, онун 26-лара аид олдуғуну һансы мисралардан биләрик?

«Бакынын дәрди вар, Бакы хәстәдир» мисрасыны нечә изаһ едә биләрсиниз?

Азәрбајчан тарихи музејиндә, шаирин ев музејиндә, 26-лар кинофилминдә, 26-ларын хатирә комплексиндә көрдүкләриниз експонатлар, шәкилләр вә с. поемада өз әксини нечә тапмышдыр?

Мән бу сualларын чавабыны илк нөвбәдә зәиф охујан шакирдләрдән алмаға чалышырам. Онларын чавабларыны сонра јахшы охујан шакирдләр тамамлајыр. Беләликлә, илк дәрсдә шакирдләр әсәрин мәзмунуну дәриндән дәрк едирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, «26-лар» поемасынын мәтни үзәриндә хүсуси иш апармаг чох фајдалы олур. Одур ки, икинчи саатда әсәрин мәтни үзәриндә иш апарырам.

Бу мәгсәдлә илк нөвбәдә поемадакы ајры-ајры мисра вә ифадәләрин мә'насыны шакирдләрә чатдырмағы лазым билирәм. Мәсәлән, әсәрдә адлары чәкилән мүхтәлиф партијалар, тарихи шәхсијјәтләр һаггында мә'лумат верирәм. Чәтин анлашылан бә'зи мисралары ајдынлашдырырам. Јери кәлдикчә әсәрдә истифадә едилән бәдии тәсвир васитәләрини шакирдләрә чатдырырам, чүнки мәтн үзәриндә иш апараркән бунларын мүәјјән едилмәси әсәрин бәдии тәһлилини асанлашдырыр.

Бәдии тәһлил заманы шакирдләрә ашағы синифләрдә поема, бәдии тәсвир васитәләри вә с. һаггында верилән билији јада салыр вә онлары дәринләшдирирәм. Гејд едирәм ки, поема мәнзум әсәрләрин һәчмчә ән бөјүјүдүр. Поемада мүәјјән бир сүжет хәтти олур вә һадисәләр нисбәтән кениш планда әкс етдирилир. «26-лар» поемасы тарихи мөвзуда јазылмыш епик-лирик поемадыр.

Шакирдләри мүстәгил ишләтмәк мәгсәдилә поеманын биринчи һиссәсиндә бәдии тәсвир васитәләрини сечиб дәфтәрләринә јаздырырам. Дәрсин сонунда бу гајда илә иши евдә давам етдирмәләрини тапшырырам.

Поеманын тәдрисинә ајрылмыш сонунчу—үчүнчү сааты әсәрин тәһлилинә һәср едирәм. «26-лар» поемасыны шакирдләрә шүурлу сурәтдә чатдырмаг, онлары вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә етмәк, коммунизм уғрунда мәрд мүбаризләр јетишдирмәк үчүн чанларыны гурбан верән мәрд икидләрин — 26-ларын шәхси кејфијјәтләри үзәриндә даһа чох дајанырам.

26 Бакы комиссарынын милли тәркиби һаггында мә'лумат верәркән гејд едирәм ки, онлардан 10 нәфәри рус, 7 нәфәри ермәни, 2 нәфәри азәрбајчанлы, 2 нәфәри күрчү, 2 нәфәри јәһуди, 1 нәфәри јунан, 1 нәфәри латыш, 1 нәфәри исә бессарабијалыдыр. Көрүндүјү кими, мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәси олан бу 26 мәрд гәһрәманы бирләшдирән гүввә халгын азадлығы вә сәадәти уғрунда мүбаризәдир. Әгидә вә мәсләк бирлијидир. 26-лар Ағчагум чөлүндә вәһшичәсинә күлләләнәркән сон нәфәсдә «Биз коммунизм уғрунда өлүрүк, јашасын коммунизм!» —дејиб дүшмәнин үзүнә дик бахырлар. Өлүрләр, лакин әгидә вә мәсләкләриндән кери дөнмүрләр.

Вәтән вә халг үчүн вурушан, Ағчагум сәһраларында ал гана бојанан бу гәһрәманларын ады тарихә гызыл һәрфләрлә јазылды. Онлар Бакы шәһәриндә 26-ларын адыны дашыјан мејданда доғма торпағын гојнунда әбәдијјәтә говушдулар. Ону да гејд едирәм ки, 26-ларын гәһрәманлығы бир сыра сәнәткарлары дүшүндүрмүшдүр. Бу мүбаризләр һаггында јүзләрлә бәдии әсәрләр јазылмыш, таблолар јарадылмыш, һејкәлләр учалдылмыш, кинофилмләр вә с. чәкилмишдир.

Халг шаири Сәмәд Вурғун «26-лар» поемасыны 1935-чи илдә јазмышдыр. Шаир сонралар јаздығы бә'зи әсәрләрдә јенә дә вәтәнпәрвәр гәһрәманлары јад етмишдир. «Зәнчинин арзулары» поемасында

Чајлар кими далға-далға көзләримә
вурур ганым,
Хатиримдән кәлиб кечир 26—гәһрәманым!

«Зијафәт» ше'риндә:

Бәли! Бакылыјам! Өз шөһрәтим вар!
Мәним бабам олмуш 26-лар...

Мисралар 26-ларын өлмәзлијини көстәрир вә империализмә нифрәти гат-гат артырыр.

Мән бурадача һазырда империалистләрин чинајәтләрини, мүһарибә сијасәтини ифша едир вә өлкәмизин—Сов.ИКП-нин сүлһ уғрунда мүбаризәси барәдә мә'лумат верирәм. Мүсаһибә јолу илә апарылан сорғу көстәрир ки, гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмушам. Чүнки шакирдләр бу нәтичәјә кәлирләр ки, 26-лар кими мәрд мүбаризләр өлмәздир. Халг белә оғулларыны һеч заман унутмур.

Бу күн дә, халгын, вәтәнин сәадәти уғрунда мүбаризә етмәк лазымдыр. Бу күн партијамызын гаршыја гојдуғу елми-техники тәрәггини инкишаф етдирмәк, јенидәнгурма вә сүр'әтләндирмәни һәјата кечирмәк һәр бир совет адамынын мүгәддәс вәзифәсидир.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Фе'л формаларынын мәнимсәдилмәсиндә лүғәт үзрә ишләрин апарылмасы тәчрүбәсиндән

Бајрамәли АСЛАНОВ

Лерик рајону, Анзолу кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда шакирдләрә нитг инкишафы вәрдишләри мүхтәлиф јолларла ашыланыр. Бу бахымдан ана дили дәрсләриндә мәктәблиләрин лүғәт еһтијатларынын мүнтәзәм олараг зәнкинләшдирилмәси күндәлик тә'лим мәсәләләриндән бирилир. Чүнки нитг ваһиди олан сөз үзәриндә иш дил тә'лиминин әсасында дурур. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси дедикдә, ики мүһүм чәһәти һәмишә диггәт мәркәзиндә сахламалыјыг. Биринчиси, шакирдләрә аз-чох таныш олан сөзләрин әлавә мә'наларынын (чохмә'налылығы вә омонимлилијинин) ајдынлашдырылмасы; икинчиси, кечилән һәр бир мөвзу илә бағлы олараг шакирдләрә тәгдим олунан јени мәфһумларын изаһ едилмәси.

Һәм лексик, һәм дә грамматик мә'наја малик нитг ваһидләри дилин әсасыны тәшкил едир. Бу ваһидләрин өјрәдилмәсиндә сөзүн лексик мә'насына истинад едилмәклә грамматик хүсусијјәтләри дә ајдынлашдырылыр. Сөзүн грамматик мә'насы о заман әсаслы мәнимсәнилир ки, шакирд онун лексик мә'насыны ајдын дәрк едә билсин. Ејникөклү сөзләрдә лексик мә'нанын изаһы хүсусилә вачибдир. Чүнки шакирдләрә, мәсәлән, **гачмаг, гачыш** типли сөзләрин лексик мә'налары ајдынлашдырылдыгдан сонра, онлар бу мәфһумларын грамматик мә'наларыны даһа дәгиг фәргләндирә билирләр.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси проблеми илә мәшғул олан тәдгигатчылардан проф. М. Т. Баранов, доғру олараг гејд едир ки, програмда лүғәт үзрә ишләрә хүсуси саат ајрылмыр, буна бахмајараг, програм материалларынын мәнимсәнилмәси заманы лүғәт үзрә ишләрә мүәјјән јер верилмәси зәруридир; һәр бир дәрсдә кечилән мөвзунун хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг дидактик материалын тәркибиндә азы 3—4 јени сөз шакирдләрә тәгдим олунмалыдыр.

Нитг һиссәләринин өјрәнилмәсиндә лүғәт үзрә ишләрин әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк Н. С. Позднјаков јазыр: «Һәр һансы нитг һиссәсинин өјрәнилмәси о вахт мүвәффәгијјәтли олур ки, шакирдләр һәмин саһәдә мүәјјән сөз еһтијатына малик олсунлар. Белә һалда шакирдләр өјрәнилән нитг һиссәсинин әламәтләриндән истифадә етмәклә өз мүшаһидәләрини, фикир вә һиссләрини асан вә сәлис ифадә едә биләрләр» (Методика преподованија русского јазыка, Учпедгиз, 1952, сәһ. 174).

Нитгдә ишләнмә даирәсинә көрә фе'лләр дилимизин лүғәт тәркибиндә мүһүм јер тутур. Азәрбајчан дилиндәки фе'лләрин әсас грамматик хүсусијјәтләриндән бири онларын мүхтәлиф формалара көрә дәјишә билмәсидир.

Јени програмда (Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбајчан дили програмы. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси. 1986, № 2, сәһ. 49—65) фе'л формаларынын, **иди, имиш** кечмиш заман һиссәчикләринин, тәсдиг вә инкар фе'лләрин мәнимсәдилмәси үчүн 29 саат вахт ајрылмышдыр. Әввәлки програмдан фәргли олараг, бурада фе'лин вачиб, лазым, арзу формалары бирләшдириләрәк ф е ' л и н к ә р ә к л и к ф о р м а с ы ады алтында верилмишдир. Бу, елми-методик бахымдан тамамилә мәгсәдәујғундур. Чүнки фе'лин һәмин формалары мә'нача бир-биринә чох јахындыр; бир-бири илә грамматик синонимлик тәшкил едир.

Истифадә олан дәрсликләрдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов. Азәрбајчан дили, VI синиф үчүн дәрслик, «Маариф», 1986) фе'лин формалары һаггында верилмиш нәзәри мә'луматы практик јолла мәнимсәтмәк үчүн хејли мигдарда чалышма вар. Һәр бир мөвзуја ујғун сечилмиш чалышмалар системи шакирдләрин орфографик вә орфоепик вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн, әсасән, фајдалыдыр. Лакин шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, онларда үслуби вәрдишләри формалашдырмаг бахымындан һәмин чалышмаларын вердији имканлар чох мәһдуддур; тә'лимдә мараг доғуран бәдии мәтнләр азлыг тәшкил едир. Тәкчә бир факты гејд етмәк кифајәтдир ки, әмр формасыны мәнимсәтмәк үчүн верилмиш алты чалышмадан үчүнүн (39, 40, 41 нөмрәли) лүғәт тәркиби ејни сөзләрдән ибарәтдир.

Тәдгигатчы А. Власенков јазыр: «Дәрслик шакирдләрин нитг нкишафы илә фикри инкишафы арасында әлагә јарадылмасы ишинин бүтүн формаларыны әһатә етмир. О, јалныз әсас каналлары мүәјјән едир, нүмунәләр верир, һәмин нөгтеји-нәзәрдән мүһүм иш системи тәклиф едир. Бу системин конкретләшдирилмәси... мүәллимдән асылыдыр» (Развивајушеје обученије русскому јазыку. «Просвешшеније», 1983, сәһ. 61). Мүәллифин бу фикри илә тамамилә шәрик олмаг лазымдыр. Чүнки тә'лим просеси јарадычы характер дашыдыгда онун сәмәрәлилији дә јүксәк олур. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг мән фе'л формаларынын өјрәдилмәси просесиндә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн мәзмунлу, рәнкарәнк дидактик материаллардан истифадә етмәјә чалышырам.

Әмр формасы мә'на зәнкинлији вә грамматик хүсусијјәтләри илә дикәр формалардан көклү сурәтдә фәргләнир; хүсуси шәкилчиси јохдур. Бу форма васитәсилә әмр, хаһиш, нәсиһәт, мәсләһәт истәк вә с. кими мә'налар ифадә олунур. Әмр формасынын тәдриси заманы нәзәри материалын изаһындан сонра шакирдләри ашағыдакы чалышмалар үзәриндә ишләдирәм:

Чалышма 1. Охујун, әмр формасында олан синоним фе'лләри сечиб груплашдырын.

Јүксәл чинар,
Галх, чинар!
Көјдә топа булуда
Нәзәр јетир,
Бах, чинар!

(Ј. Һ ә с ә н б ә ј).

Бөјүсүн,—дедиләр,—гүдрәтли, мәғрур,
Адласын чајлары, ашсын дағлары.

(Н. Х ә з р и).

Сүзүл, ах торпаға,
чан вер, һәјат вер,
Күл ач, бир бүлбүлүн учалт
сәсини.

(М. Ә л ә к б ә р л и).

Чалышма 2. Ашағыдакы мәтндә әмр формасында ишләнмиш фе'лләри тапыб көчүрүн, онлардан һансыларын омоним мә'на дашыдығыны ајдынлашдырмаға чалышын.

Чалыш кечә-күндүз, чалыш, а гардаш,
Истијә, сојуға алыш, а гардаш,
Әбәди мәш'әл тәк алыш, а гардаш,
Сәнин улдуз саны диләјин олсун!

(А. З е ј н а л л ы.)

Ен јашыл дәрәјә, чых дик јохуша,
Чинары гучагла, сөјүдү охша,
Гызылкүл үстүндә бүлбүлә охша,
Мугана, Ширвана, Миләә, архалан.

(А. З е ј н а л л ы.)

Көрүндүјү кими, һәр ики чалышма бәдии дил нүмунәләриндән ибарәтдир. Бу нүмунәләр васитәсилә шакирдләр мүвафиг фе'лләрин үслуби чаларлары, синонимик имканлары илә таныш олурлар.

Шакирдләр дилдә нисбәтән аз ишләнән бә'зи фе'лләри (**арытмаг, күвәнмәк, түкәнмәк, диксинмәк** вә с.) чәтин гавражырлар. Бу, һәмин фе'лләрин семантикасы илә бағлыдыр. Она көрә дә чәтин дәрк олунан фе'лләрин етимолокијасы һаггында јери кәлдикчә мә'лумат верилмәси фајдалыдыр. Мәсәлән, **тәмизләмәк,** фе'линин **тәмиз** сифәтиндән јаранмасыны ушаглар асанлыгла баша дүшүрләр. Лакин **арытмаг** фе'линин әсл мә'насыны билмирләр. Одур ки, шакирдләрә бу фе'лин «тәмиз» мә'насыны верән **ары** сөзүндән әмәлә кәлдијини изаһ етмәји вачиб һесаб едирәм.

Фе'лин хәбәр формасы һәрәкәтин мүәјјән заман дахилиндә баш вердијини билдирир. Бу форманын тәдрисиндә шакирдләрин диггәтини заман вә шәхс шәкилчиләринә јөнәлдир (ирәличәдән һазырланмыш чәдвәл әсасында), лүғәт ишинә көмәк көстәрән чалышмаларын ичрасына мүәјјән вахт сәрф едирәм. Шүһуди заманла бағлы ашағыдакы чалышманы буна нүмунә көстәрә биләрәм.

Верилмиш мәтни охујун, синоним фе'лләри сечиб гаршы-гаршыја јазын, нечәнчи шәхсә аид олдугларыны вә заманыны сөјләјин.

1. «Арандан әсән күләкләрдән чәлдлик өјрәндим, тез-тез јаған сысга јағышлардан тәмизлик әхз еләдим». (Ә. В ә л и ј е в.).

2. Әтәкләјиб јолу, вардыг бирбаша,
Шәр јығышан заман кәлдик Дикдаша.
(С. В у р г у н.).

3. Мин нalә ешитдик јерин гәлбиндән,
Бешикдә говрулдуг... Гундагда бишдик.
(С. В у р г у н.)

4. Кәздим бүтүн кәндләри, долашдым
шәһәр-шәһәр,
Ленинсиз ев көрмәдим Азәрбајчанымызда.
(С. Р ү с т ә м.)

5. Елә бил баһарын илыг јериндә
Үрәјим исинди, көнлүм гызынды.
(Р. Р з а.)

Scanned with CamScanner

фе'лләрдән һәм еjни сөзүн јерсиз тәкрарланмасынын гаршысыны алмаг (**өјрәндим—әхз еләдим** вә с.) һәм дә мә'наны даһа тә'сирли вә гүввәтли вермәк (**исинди—гызынды**) мәгсәдилә истифадә олунмушдур. Чалышма үзәриндә иш заманы бунлара да ушагларын диггәтини чәлб едир, јазылы вә шифаһи нитгдә һәр бир сөзүн әвәзедичисиндән һансы мәгамларда истифадәнин мүнасиб олдуғуну ајдынлашдырырам.

1. Кәләчәк заманын мәнимсәнилмәси илә әлагәдар шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

Охујун, гејри-гәти кәләчәк заманда ишләнмиш чохмә'налы фе'лләрин мә'наларыны шифаһи шәкилдә изаһ етмәјә чалышын.

Дарыхма, гардаш! Јем гуртарар, сојуг гыш да гуртарар, нараһатчылыг да гуртарар. Јаз кәләр, шадлыг, севинч дә кәләр. Ләләли, нәркизли дағларын јарашығы олан гојун сүрүләри дә сәфалы јајлаглара кәләр. Дағлар да севинәр, инсанлар да. (А н а р.).

2. Нөгтәләрин јеринә гәти кәләчәк заман шәкилчиләрини артырмагла мәтни көчүрүн.

Бир аздан Тәһминә **дә трапла...**, сонра тәјјарәнин гапылары кип бағлан..., пропелләр һәрлән..., тәјјарә јерлә бир аз гачыб һаваја јүксәл..., Бир дәстә телевизија ишчиси дејиб-күл..., зарафатлаш..., сабаһкы верилишләриндән, үмуми ишләриндән данышлар. (А н а р.).

Бу чалышмалардан әввәлинчисиндә **гуртармаг, кәлмәк** фе'лләринин чохмә'налылығы, сонракысында исә **трап, кип, пропелләр** сөзләринин мә'налары үзәриндә луғәт иши апармағы өн плана чәкирәм. Јалныз бундан сонра шакирдләр чалышмаларын әсас тәләбини јеринә јетирирләр.

Үмумиjјәтлә, фе'л формалары илә әлагәдар дикәр мөвзулара да аид елә чалышмалар тәртиб етмәјә чалышырам ки, онларда луғәт үзрә иш апармаг имканлары гаршыја чыхсын. Белә чалышмалардан бә'зиләрини карточкалар шәклиндә тәртиб едиб дәрсдә шакирдләрә пајлајыр, бә'зиләрини исә диктә едәрәк јаздырырам. Јаздырдығым чалышма мәтнләри еjни заманда орфографик иш апармаг үчүн дә фајдалы олур. Һәмин чалышмалардан ашағыдакылары нүмунә көстәрмәк истәрдим.

Чалышма 1. Ашағыдакы чүмләләрдә хәбәр формасынын һекајәтиндә ишләнмиш синоним фе'лләри сечиб көчүрүн.

1. О, бу мараглы һадисәнин тә'сириндән сафлашыр, дурулурду. (С. Ә һ-

үнсиjјәт онзи тәзә[illegible]ирди. (С. Ә һ м ә д о в.) 3. Чамаат ону севирди, истәјирди, еһтирамыны сахлајырды. (С. Ә һ м ә д о в.) 4. Нәнәш нәнә ешикдә, талварын алтында чалышыр, Сара ајнабәнддә әлләширди. (С. Ә һ м ә д о в.) 5. Бу да сәсини чыхармагдан утаныр, елә бил хәчаләт чәкирди. (С. Ә һ м ә д о в.) 6. Иш елә кәтирмиш ки, Султан Абусәид Гарабаға кечмиш, Узун Һәсән исә Аразын сағ саһилинә адламышды. (Ф. К ә р и м з а д ә.) 7. Илк вахтлар Тејмур капитанын иш үсулуна, бачарығына һејран галыр, зәнкин тәчрүбәси олан бу адама гибтә едирди. (Һ. С е ј и д б ә ј л и.) 8. Һәмин бу анларда Галина Ивановнаја бахыб анасы Рүбабәни хатырлајырды. Әслинә галанда бура кәләни һәр күн анасыны анырды. (Һ. А б б а с з а д ә.) 9. Нәм чәкмиш одунлар очагда фысылдајыр, чатылдајырды. (С. А з ә р и.)

Шакирдләр бу чалышманын әсас тәләбини јеринә јетирмәздән әввәл **дурулмаг, сафлашмаг, еһтирамыны сахламаг, гибтә етмәк, анмаг, чатылдамаг** фе'лләри вә фе'лин фразеоложи бирләшмәләринин мә'налары үзәриндә иш апарырам. Бу иш, бир нөв, диспут характерини дашыјыр. Мәсәлән, һәмин мисаллардан ән садәси олан **дурулмаг** фе'лини шакирдләрин әксәриjјәти **«гатылашмаг»** мә'насында баша дүшдүкләрини билдирмишди.

Чалышма 2. Верилмиш фе'ли бирләшмәләри индики заманын һекајәтиндә чүмләләрдә ишләдин.

Билик газанмаг, дүлкәрлиjи бачармаг, бирдән сәксәнмәк, билиjинә күвәнмәк, тахылы үјүтмәк, сојугдан үшүмәк, әмәклә учалмаг.

Чалышма 3. Әсас тәрәфи чохмә'налы фе'лләрлә ифадә олунмуш сөз бирләшмәләрини нагли кечмишин һекајәтиндә ишләтмәклә чүмләләр гурун.

Пулу кассаја гојмаг, китабы шкафа гојмаг, әсәри тамашаја гојмаг, севинч кәтирмәк, тамашачылары салона кәтирмәк, суjу кәндә кәтирмәк.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу кими чалышмалар үзәриндә апарылан иш дәрсләрин мараглы кечмәсиндә, фе'л формаларынын өјрәнилмәсини нитг инкишафы вә орфографик вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси илә әлагәләндирмәкдә чох фајдалы вә сәмәрәли олур.

CamScanner ile tarandı

Ифадәли охунун тәшкили тәчрүбәсиндән

Таһир МУСАЈЕВ
Газах рајону, Садыхлы кәнд орта мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Сов.ИКП XXVII гурултајынын вә Сов.ИКП МК-нын јанвар (1987-чи ил) пленумунун гәрарлары тәләб едир ки, үмумтәһсил мәктәби шакирдләринин идеја-сијаси тәрбијәси ишиндә бөјүк идрак вә тәрбијә күчүнә малик әдәбиjјатдан даһа сәмәрәли шәкилдә истифадә едәк. Чүнки әдәбиjјатын тәдриси шакирдләрин мә'нәвиjјатыны зәнкинләшдирир, онларда сағлам бәдии зөвг јарадыр, објектив аләми дәрк етмәк, доғма вәтәни севмәк кими нәчиб һиссләр ашылајыр. Шакирдләрин ајры-ајры фәнләр үзрә әлдә етдикләри нәзәри биликләр һәјаты образлы шәкилдә әкс етдирән бәдии әдәбиjјатын васитәсилә һәгигәтә чеврилир. Биз бурада әдәбиjјатын тәдриси илә бағлы олан конкрет бир мәсәләдән—бәдии әсәрләрин ифадәли охусу тәчрүбәсиндән сөһбәт ачачағыг.

Тәчрүбәјә әсасән, демәк олар ки, бәдии әсәрләрин ифадәли охусу бөјүк тәрбијәви әһәмиjјәтә маликдир. Јеткин сосиализм чәмиjјәтинин индики мәрһәләсиндә һәр бир совет адамындан јүксәк билик тәләб олундуғу кими, көзәл вә ајдын нитг дә тәләб олунур. Көзәл вә ајдын нитг, һеч шүбһәсиз, өз-өзүнә јаранмыр. Белә бир нитгин јаранмасы узун вә ардычыл иш просесинин нәтичәсидир.

Ифадәли оху шакирдләрин һәм охунулан әсәрин идеја-мәзмунуну дүзкүн гаврамаларына, һәм шифаһи нитгинин инкишафына, онларын көзәл, сәлис вә ајдын нитгә јиjәләнмәләринә сәбәб олур, һәм дә шакирдләрин естетик тәрбијәсинә, онларын һәрәкәт вә давранышларына тә'сир көстәрир. Апардығымыз мүшаһидәләрин нәтичәси сүбут едир ки, шакирдләр ифадәли оху просесиндә чәтинлик чәкирләр, бә'зи сөзләри, сөз бирләшмәләрини дүзкүн тәләффүз едә билмирләр. Она көрә дә һәр бир мүәллим бу ишә даһа чидди јанашмалы, ифадәли оху просесинин бүтүн тәләбләрини јеринә јетирмәлидир. Ифадәли оху просесини мән ашағыдакы мәрһәләләрдә апарырам: а) **мүәллимин ифадәли охусу** (һәчминдән асылы олараг әсәри бүтөв вә ја бир һиссәсини әввәлчә өзүм охујурам). Бу, һөкмән вачибдир. Ифадәли оху о заман көзәл сәмәрә верир ки, мүәллимин өзү көзәл вә ајдын бир нитгә, јахшы сәсә, аваза малик олур. О, бир актјор кими бүтүн шакирдләрин диггәтини өзүнә чәлб едә билир, охудуғу бәдии парчанын әсас маһиjјәтини дәрк едир, һадисәнин билаваситә иштиракчысы, јахуд әсәрдәки образ кими өзүнү тәгдим едә билир: б) **актјорларын сәси јазылмыш валлардан истифадә.** Тәдрис олунан әсәр үзрә актјорун сәси јазылмыш вал вардырса, ондан истифадә едирәм. Мәсәлән, «Азәрбајчан» ше'рини, М. Чәнизадәнин, «Мәни чандан усандырды» гәзәлини кечәркән С. Нәчәфовун вал јазысындан истифадә едирәм; в) **әсәрдәки чәтин сөзләрин изаһы.** Әсәрдә олан бүтүн сөзләрин мә'насыны шакирдләр билмәлидирләр. Өзүм әсәри охудуғум заман изаһына еһтијач олан сөзләрин мә'насыны һәмин сөзләрин мисрада јерини, мисранын мә'насыны вә бүтөв бәндин мә'насыны изаһ едирәм; г) **шакирдләрин ифадәли охусу.** Чалышырам ки, ифадәли оху просесиндә бүтүн шакирдләр иштирак етсин, онларын һамысы охунулан әсәрин идеја-мәзмунуну ајдын дәрк етсин, ифадәли охунун техники чәһәтләриндән истифадә етмәји бачарсын.

Бәдии әсәрләр нөвләринә көрә фәргләндиjи кими, оху техникасына көрә дә бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, Азәрбајчан ше'ринин ифадәли охусунун өзүнәмәхсус хүсусиjјәтләри вардыр. Рүбаи, гәзәл, гәсидә, гошма, кәрајлы вә с. бир-бириндән фәргләндиjи кими, һәмин бәдии формаларда јазылмыш әсәрләр дә ифадәли охусуна көрә бир-бириндән фәргләнир.

Нәзмлә јазылмыш әсәрләрин ифадәли охусунда вәзн әсас рол ојнајыр. Билдиjимиз кими, ашағы синифләрдә һәм дә әруз вәзниндә јазылмыш әсәрләр тәдрис олунур. Анчаг тәчрүбә көстәрир ки, бә'зән јухары синифләрдә белә әруз вәзниндә јазылмыш әсәрләрин охусунда шакирдләр даһа чох чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә мән әруз вәзниндә јазылмыш әсәрләрин тәдрисинә даһа чидди һазырлашырам. Фикримизи

Scanned with CamScanner

мүрачиәт едәк. Мә'лумдур ки, ингилаби сатирамызын баниси М. Ә. Сабирин бир сыра әсәрләри орта мәктәб курсунда өјрәдилир. Һәмин әсәрләр идеја-мәзмунуна көрә бир-бириндән фәргләндији кими, ифадәли оху тәрзинә көрә дә бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, IX синифдә тәдрис олунан «Сәбр ејлә!» сатирасы орта сәс тону илә, фасиләләрлә охундугу һалда, «Фәһлә, өзүнү...» сатирасы хош авазла, бәдии суал әсасында охунмалыдыр. Нүмунә үчүн бу сатиранын ифадәли охусу үзәриндә дајанаг. Әввәлчә, әсәрин үмуми руһуну шакирдләрә баша салмаг үчүн әсәр һаггында мүхтәсәр мә'лумат верирәм. Билдирирәм ки, «Фәһлә...» сатирасы ичтимаи-сијаси зиддијјәтләрин кәскинләшдији бир дөврдә јазылмышдыр. XX әсрин әввәлләриндә Русијада фәһләләрин шүурунда јаранан ингибаһ саһибкарлары чидди нараһат едирди. Әруз вәзнинин һәзәч бәһриндә јазылан бу сатира бәдии суаллар үзәриндә гурулмушдур. Она көрә дә оху просесиндә бәдии суаллары, хитаблары диггәт мәркәзиндә сахламаг лазымдыр. Бундан сонра сатираны өзүм ифадәли охумаға башлајырам. Ашағыдакы бејтә диггәт јетирирәм:

Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы
санырсан?!
Пулсуз киши, инсанлығы әсанмы
санырсан?!

Әввәла, бу бејт бәдии суаллардан ибарәтдир. Садә вә ајдын олан бу бәдии суалларда нә гәдәр бөјүк вә дәрин ичтимаи мә'на вардыр. Суаллар өз һүгугуну тәләб едән фәһләјә верилир. Саһибкар фәһләни инсан јеринә гојмур, инсанлығы вар-дөвләтлә, чаһ-чәлалла бағлајыр. Ше'рдәки «фәһлә» сөзү хитабдыр, мүрачиәт олунан шәхси билдирир. Биринчи мисрадакы «дә» ајры јазылыр вә ајры охунур. Оху просесиндә сатирадакы әрбаби-гина, әрбаби-һөкумәт, габили-имкан вә с. кими тәркибләрин охусуна, сәсләрин аһәнкдарлығына, интонасијаја, фасиләјә, вургуја вә охунун сүр'әтинә фикир ве-

насыны изаһ [illegible] сөзләри шакирдләрин лүғәт дәфтәрләринә јаздырырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, нәср әсәрләринин ифадәли охусунда да шакирдләр мүәјјән чәтинликлә гаршылашырлар.

Нәср әсәрләринин ифадәли охусу заманы сөзүн мәтниндәки мә'насына, онун дејилиш тәрзинә, интонасијаја, мәнтиги вургуја, фасиләјә, чүмләнин нөвүнә (нәгли, суал, әмр) чидди фикир верирәм.

VI синифдә «Узаг саһилләрдә» повестинин ифадәли охусу заманы әсәрдәки сеанс, сенјор, Триjест, «мажино» хәтти вә с. кими сөзләрин мә'насыны шакирдләрә баша салырам вә дәрсликдәки парчаны ифадәли охујурам.

«Кино-театра сәккиз јүз адам јерләширди. Фашистләр әскәр вә забитләрин әһвал-руһијјәсини јүксәк сәвијјәдә сахламаға чалышараг, һәр күн Һитлер ордусунун «мәғлубедилмәзлији» һаггында филмләр көстәрирдиләр».

«Анжелика ушаглашараг јолдашларына әл етди:

— Саламат галын!

— Анжелика!—дејә Васја ону јавашдан сәсләди.

Меһди онлара мане олмамаг үчүн кәнара чәкилди. Анжелика Васјанын јанына гајытды».

Гејд едирәм ки, повестин ифадәли охусунда ајры-ајры чүмләләрин мә'насына хүсуси фикир верилмәлидир. Онларын һамысыны ејни тәрздә, ејни интонасија илә охумаг олмаз. Мәсәлән, биринчи бәдии парчада чүмләләр нәгли чүмләләрдән ибарәт олдуғуна көрә ади тәсвир характери дашыјыр. Бурада сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә вә интонасијасына фикир вермәк вә ади интонасија илә охумаг лазымдыр. Икинчи бәдии парча исә мүәллифин сөзләриндән, бәдии нидалардан ибарәтдир. «Саламат галын!» ифадәсиндә дәрин мә'на вар, чүнки Анжелика бу јолда һәлак ола биләрди. Одур ки, бу сөзләри хүсуси интонасија илә демәк вә гәһрәман гызын никбинлијини һисс етдирмәк лазымдыр.

CamScanner ile tarandı

[illegible] сәмәрәлилијини јүксәлтмәкдә чалышмалардан истифадәјә даир

Гәзәнфәр ҺӘСӘНОВ
Јардымлы рајону, Дағүстү кәнд мәктәбинин мүәллими

Азәрбајчан дилиндән систематик курс үзрә јени програмда тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәк тәләби гаршыја гојулмушдур. Буна наил олмаг үчүн тә'лим просесиндә вахтын чох һиссәсини практик ишләрә сәрф етмәк тәләб олунур. Бу, дәрсләрин сәмәрәлилијини, ејни заманда нәзәри мә'луматларын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсини тә'мин едир. Проф. Ә. Әфәндизадә доғру олараг гејд едир ки, јени билик верән вә ја комбинә едилмиш дәрсләрдә нәзәри материалы шакирдләрә оптимал јолларла мәнимсәтдикдә тә'лим вахтына хејли гәнаәт олунур. Нәтичәдә практик ишләрин апарылмасы имканы кенишләнир; шакирдләр јени биликләрин нитг практикасында тәтбигинә аид мүвафиг бачарыг вә вәрдишләрә даһа интенсив јијәләнирләр.

Јени програмла Азәрбајчан дилинин тәдрисини мүасир тәләбләр бахымындан тәшкил етмәк үчүн мән тә'риф вә гајдалардан ибарәт нәзәри материаллары әзбәрләтмәк вә нүмунәләр үзәриндә иш апармагла кифајәтләнмирәм. Конкрет дил фактлары үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәләрини тәшкил едир, онлара мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк бачарығы ашыламаға чалышырам.

Фонетиканын орфографија илә әлагәдә өјрәнилмәси просесиндә нитг мәдәнијјәти бахымындан әмәли әһәмијјәти олан дидактик чалышмалардан истифадәјә хүсуси јер верирәм.

Бир сыра мүәллимләр кими, мән дә Азәрбајчан дилиндән нәзәри материалларын мүнтәзәм олараг тәкрарына, мөһкәм јадда сахланылмасына хүсуси әһәмијјәт јетирир вә буну тә'лимин гаршысында гојулмуш башлыча шәрт һесаб едирдим. Буна көрә дә дәрсләрдә чалышмалар үзәриндә апарылан ишләрә, нисбәтән аз вахт сәрф етмәли олурдум. Нәтичәдә шакирдләр шифаһи чавабларына көрә чох заман мәни разы салыр—архајынлашдырыр, лакин практик бачарыг вә вәрдишләри, хүсусән јазы савадлары ләнкијир, зәиф инкишаф едирди. Сон илләрдә чалышмалар үзәриндә ишләрин апарылмасына даһа чох вахт сәрф етмәјә башладым. Гәти мүәјјән етдим ки, тә'лим ишини бу истигамәтдә гурдугда шакирдләрин һәм нәзәри биликләри даһа әсаслы олур, һәм дә онларын орфографик, орфоепик вәрдишләри, нитг бачарыглары интенсив шәкилдә инкишаф едир. Бир сөзлә, Азәрбајчан дили тә'лиминин гаршысында гојулмуш вәзифәләри уғурла јеринә јетирмәкдә чалышмалар һәлледичи рол ојнајыр. Бир шәртлә ки, сечилән чалышмалар ефектли олсун, јүксәк методик тәләбләр сәвијјәсиндә дурсун. Мөвчуд дәрсликләрдә белә чалышмалар чохдур. Мән өз иш тәчрүбәмдә онларын һамысына «тохунулмаз» шәкилдә јанашмырам; јери кәлдикчә бә'зиләринин шәртини дәјишдирир, садәләшдирир вә ја мүрәккәбләшдирирәм. Еһтијачдан асылы олараг өзүм дә мүвафиг чалышмалар тәртиб едирәм.

Дил дәрсләринин сәмәрәлилијини артырмаг, вахта гәнаәт етмәк үчүн хүсуси чиһаздан истифадә едирәм. Чиһазын һәчми кичик китабча формасындадыр. Чиһазын үзәриндә 11×11 см. өлчүсүндә карточкалары јерләшдирмәк үчүн јер вар. Белә карточкалара аид бир нүмунәјә диггәт јетирәк:

Азәрбајчан дили. VIII синиф.

**Мән инсан о адама дејирәм ки,
өмрү фыртыналар ичәрисиндә кечсин.**

Тәрзи һәрәкәт будаг чүмләси	Тамамлыг будаг чүмләси	Тә'јин будаг чүмләси	Јер будаг чүмләси

VIII синифдә табели мүрәккәб чүмлә бәһси кечилиб гуртардыгдан сонра белә карточка-чалышмалардан истифадә едирәм. Бу мәгсәдлә әввәлчәдән шакирдләрин сајы гәдәр (бир гәдәр дә чох) карточка һазырлајырам. Шакирдләр һәмин карточкалары көтүрә-

Scanned with CamScanner

лар. Белә ки, бу вә ја дикәр шакирд карточкадакы нүмунәнин һансы будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә олдуғуну сөјләјиб, ашағыда јерләшән ханалардакы мүвафиг дүјмәни басыр. Әкәр чаваб дүзкүн тапылмышса, гијмәт мүсбәт олур (чиһазда «2», «3», «4», «5» гијмәт графалары вар). Јахуд шакирд тапшырығы дүзкүн јеринә јетирмәјибсә, ашағы гијмәт алыр. Бу типли чалышмалардан дил дәрсләриндә һәр бәһсин сонунда истифадә етмәк сәмәрәли вә әлверишлидир. 20—25 нәфәр шакирди олан синифдә буна тәгрибән 5—6 дәгигә вахт сәрф олунур.

Дил дәрсләриндә, јери кәлдикчә, әјләнчәли чалышма-тапшырыглардан да истифадә етмәјә сә'ј көстәрирәм. Бунлар шакирдләрдә дәркетмә марағыны гүввәтләндирмәјә, дәрсләрин сәмәрәлилијини артырмаға мүсбәт тә'сир көстәрир. Мәсәлән, VI синифдә морфолокија бөлмәсини кечиб гуртардыгдан сонра верилмиш билинкләри мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә ашағыдакы тапмача-чалышманы јеринә јетирмәји тәклиф едирәм. Әввәлчәдән шакирдләрә чатдырырам ки, тапмача-чалышма бир бајатыдан, аталар сөзүндән вә с. ибарәт ола биләр. Бунун ардынча «диктә» едирәм: Әввәлчә биринчи шәхсин тәкини јазын, сонра «сүлһ» сөзүнә јөнлүк һал шәкилчиси әлавә едиб, «сәс вермәк» фе'лини индики заманын биринчи шәхсиндә ишләдин.

Икинчи мисрада мигдар сајы олан «милјон» сөзүнә чәм вә чыхышлыг һал шәкилчиси гошун, сонра «бири» гејри-мүәјјән әвәзлијини «тәк» гошмасы илә бирликдә јазын. «Диктә» просеси баша чатдыгдан сонра шакирдләр охујурлар:

Мән сүлһә сәс верирәм,
Милјонлардан бири тәк.

Бу просеси давам етдирмәк дә олар. Белә һалда даһа чох грамматик бирилир. Тапмача-ча[illegible] јеринә јетирән шакирдләри гијмәтләндирирәм. Белә чалышмалары мүхтәлиф синифләрдә шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун гурмаг олар. Мөвчуд Азәрбајчан дили дәрсликләриндәки (IV с. VII—VIII с.) чалышмаларын бир гисминдә әјләнчәлилик елементләринин олмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. Шакирдләр бу типли чалышмалара даһа чох мараг көстәрирләр. Јери кәлдикчә мән «итмиш һәрфләр», «бачарырсынызса охујун», «ким сәһв етмишдир» вә с. әјләнчәли дидактик материаллардан да дәрсдә вә синифдәнхарич мәшғәләләрдә истифадә едирәм. Бу да дил дәрсләринин сәмәрәлилијинин артырылмасында мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

Шакирдләрин марағындан асылы олараг бу типли тапшырыг-чалышмалардан истифадәјә дәрсдә бә'зән 10—15 дәгигә вахт ајырырам. Нәзәри материаллары суал-чавабла тәкрар етмәкдә бу, даһа фајдалы олур, морфоложи билинкләри комплекс һалында, өзү дә реал дил фактлары үзәриндә тәкрар етмәјә имкан верир.

Гејд едим ки, һәмин типли тапшырыг-чалышмалардан истифадә идејасыны тәчрүбәдә һәјата кечирмәкдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1980-чи ил 4-чү нөмрәсиндә Жданов рајону Дашбурун кәнд мәктәбинин мүәллими Һәсән Оручовун чап етдирдији «Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә етдијим тапмача-тапшырыг һаггында» адлы мәгаләсиндән чох фајдаланмышам.

Бүтүн бунлар Азәрбајчан дилиндән јени програмын мүһүм бир тәләбини— дәрсин даһа чох һиссәсини чалышмалар үзәриндә ишләрә сәрф етмәк тәләбини јеринә јетирмәкдә шакирдләрин тә'лим фәалијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрир, онлары мүстәгил ишләмәјә һәвәсләндирир.

...рдләрлә мүстәгил ишин тәшкили тәчрүбәсиндән

Салатын НӘСИБОВА

Шакирдләрин ахтарычылыг, јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн онларла фәрди иш, мүстәгил иш апармаг гаршыда дуран әсас вәзифәләрдән биридир.

Узун илләрдән бәри мән шакирдләрә ил әрзиндә мүстәгил оху үчүн бәдии әсәрләрин сијаһысыны верирәм. Шакирдләр гаршыдакы дәрс илиндә һансы әсәрин дәрсдә програм үзрә өјрәнәчәкләрини, һансы әсәрләри исә әлавә охумаларыны, һәмчинин һансы јени јазылан әсәрләри охујачагларыны габагчадан билирләр.

Ашағы синифләрдән башлајараг өјрәнилән һәр бир әсәр һаггында шакирдләрин јүрүтдүкләри мүлаһизәләри тәсвир олунан һадисәләрә, ајры-ајры образлара мүнасибәтләрини өјрәнирәм. Даим «Әсәр һаггында өз фикрини сөјлә», «Нә үчүн, һансы кејфијјәтинә көрә?», «Бу әсәрдән нә кими нәтичә чыхардырсан?», «Јазычынын мәгсәди нәдир?» вә с. суалларла шакирдләри мүстәгил мүһакимәјә чәлб едирәм. Мәсәлән, «Бир кәнчин манифести» әсәрини тәдрис едәркән шакирдләрлә ашағыдакы гајдада иш апарырам:

VII синифдә башга ири әсәрләрлә бәрабәр Мир Чәлал Пашајевин «Бир кәнчин манифести» әсәрини бүтөвлүкдә охујан шакирдләр әсәрин ифадәли охусунда чәтинлик чәкмирләр. Әсәрин тәдрисинә ајрылмыш ики саатда ифадәли охуја диггәт јетирирәм. Дәрсликдә верилән әсәрдәки мүәјјән бир парчанын охусу баша чатдыгдан сонра шакирдләри мәзмун үзәриндә мүстәгил ишә чәлб едирәм.

Бундан сонра манифест сөзүнүн мә'насыны (чағырыш) вә әсәрин нә үчүн бир кәнчин—Мәрданын манифести адландырылдығыны, мүәллифин гаршыја гојуб һәлл етдији проблемләри, әсәрдә наил олдуғу јүксәк мәгсәди шакирдләрдән алмаға чалышырам. Шакирдләрин әсәрин идејасыны дәрк етмәләри үчүн Баһарла Аға Мәчид, Мәрданла Һачы Ибраһим Хәлил арасындакы тоггушманын сәбәбләри, садә кәндли Мәрданын мә'нәви инкишаф јолу кечәрәк мөһкәмләнмәси, шүурлу, мәтин ингилабчыја чеврилмәси, ингилабчылара гошулмасы, халгын өз азадлығы уғрунда мүбаризәси вә с. бәдии тәсвирини верән парчалар үзәриндә иш апарырам. Әсәрин мәзмуну вә идејасынын шакирдләр тәрәфиндән дәрк едилдијини дәгиг мүәјјән етдикдән сонра евә тапшырыг верир вә бу заман шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алырам. Тапшырығы ашағыдакы кими груплашдырырам.

Верилмиш парчаларын мәзмунуну јығчам шәкилдә сөјләмәк (зәиф охујанлар үчүн).

Дәрсликдәки суаллара чаваб јазмагла, мәзмуну өјрәнмәк (орта сәвијјәли охујанлар үчүн).

Охунан ајры-ајры һиссәләрин мәзмунуна аид план тәртиб етмәк вә мәзмуну өјрәнмәк (јахшы охујанлар үчүн).

Нөвбәти дәрсдә верилән тапшырыглары сечмә јолла 2—3 шакирддән сорушдугдан сонра «Мән «Бир кәнчин манифести» әсәриндән нә өјрәндим» суалына әдәбијјат дәфтәриндә мүстәгил чаваб јазмағы тапшырырам.

Күчлү шакирдләр үчүн исә бу типли карточкалар тәртиб едир, фәрди тапшырыглар верирәм:

К. — 1

Әсәрдәки бәдии образлары груплашдыр (нә үчүн мүсбәт вә јахуд мәнфи сурәт һесаб едирсән?).

К. — 2

Әсәрдә ән чох хошуна кәлән, долғун, дөврүн руһуна ујғун, образларын характерини ачан чүмләләри сечиб (ситат сечмәк) әдәбијјат дәфтәринә јаз.

К. — 3

Охудуғун парчалар әсасында өз сөзләринлә Баһарын бәдии портретини тәсвир ет.

К. — 4

Јазычынын тәсвиринә әсасән Баһарын бәдии портретини чәк (рәнкләрлә).

Шакирдләри С. Вурғунун «26-лар» әсәринин тәдриси заманы вәтәндаш мүһарибәси, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризә дөв-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

рүн характер хүсусијјәтләри илә та-
ныш етдијим үчүн, үмумијјәтлә, бу барәдә верилән билији тәкрар едиб онлары дәринләшдирдијим үчүн «Бир кәнчин манифести» әсәриндәки һадисәләрин чәрәјан етдији дөвр һаггында јығчам мә'лумат верирәм. Бу заман мән мүбаризәдә фәһлә синфи илә бәрабәр кәндли һәрәкатынын әвәзсиз ролуну хүсуси олараг гејд едирәм. «Бир кәнчин манифести» әсәриндә ингилаби һәрәката шүурлу сурәтдә гошулан садә кәнд зәһмәткешләринин Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәсиндән бәһс едирәм.

Нөвб...
јохларкән шакирдләрин мүлаһизәсини сорушурам, бири-дикәринин фикринә мүдахилә етмәләринә, өз мүнасибәтләрини билдирмәләринә имкан јарадырам. Бу заман һәм дәрсдә фәаллыг артыр, һәм дә шакирдләр һадисә, образ вә ја һәр һансы фикрә гаршы тәнгиди фикир сөјләмәјә алышырлар.

Мән мүстәгил фикир сөјләмәкдән чәкинмәјән шакирдләрин билијини јүксәк гијмәтләндирирәм, бу исә бүтүн шакирдләрдә мараг ојадыр, онлар мүстәгиллијә, сәрбәст фикир сөјләмәјә даһа чох мејл көстәрирләр.

●

Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатдан истифадәјә даир

Елшад НӘСИРОВ
Масаллы рајону, Гәзвиноба сәккизиллик мәктәбин мүәллими

Әдәбијјат тәрбијә васитәси вә инсан дүшүнчәләрини әкс етдирән сөз сәнәтидир.

Даһи рус тәнгидчиси В. Г. Белински әдәбијјатын инсан тәрбијәсиндәки ролу һаггында јазыр: «Әдәбијјат вә тәрбијә—бу ики мәфһуму күнәш вә ишыг, һәјат вә фәалијјәт мәфһумлары кими бир-бириндән ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир».

Мә'нәви чәһәтдән зәнкин инсанән гијмәтли вәән јүксәк әхлаги кејфијјәтләрә малик олур. Инсанын естетик зөвгү онун мә'нәви аләминин паклығы вә тәмизлији илә өлчүлүр.

Орта мәктәбдә шакирдләрин естетик зөвгләринин инкишаф етдирилмәсиндә әдәбијјат фәнниннн имканлары кениш, чохчәһәтли вә рәнкарәнкдир.

Шакирдләри инчә вәән нәчиб һиссләрлә јашајан бир инсан кими јетишдирмәк мәктәбин үзәринә дүшүр. Бу ишдә әдәбијјат фәнниннн ролу даһа чохдур. Бүтүн бунлары нәзәрә алыб, шакирдләрдә көзәллик, мә'нәви сафлыг вә естетик идеал тәрбијә етмәјә хүсуси фикир верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, халг шаири С. Вурғунун әсәрләрини тәдрис едәркән шакирдләрә естетик һиссләр ашыламаг үчүн кениш имкан вардыр. Бу бахымдан «Азәрбајчан» шеири даһа чох сәчијјәвидир. Шакирдләр јурдумузун гарлы дағлары, буз булаглары, сүнбүллү зәмиләри, памбыг тарлалары, мејвәли бағлары, јашыл плантасијалары, улу кечмиши, зәнкин мәдәнијјәти вә инчәсәнәти, харигәләр јарадан әмәк адамлары илә таныш олдугча санки онун торпағыны гарыш-гарыш кәзир, көзәллијинә һејран олурлар.

VII синифдә Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасыны тәдрис едәркән чалышырам ки, шакирдләр Севил кими торпағымыза ишыг сачан улдузлара чеврилсин, онларын естетик зөвг алмаг габилијјәтләри инкишаф етсин. Һәјатын көзәллијини, хошбәхтлијини әмәкдә көрән Севил букүнкү кәнчлијимиз үчүн һәјат идеалына чеврилсин. Шаирин Милин дилиндән дедији ашағыдакы мисралары тәһлил едәркән шакирдләр Севилин дахили аләмини шаир тәрәфиндән бәдии шәкилдә әкс етдирилдијини дујур вә әсәрдән естетик зөвг алырлар.

Сән бир дәниз олуб ләпәләнмисән,
Чатыб мәғрур сәсин бүтүн чаһана.
Сән бир улдуз олуб сәпәләнмисән,
Мин-мин улдуз илә Азәрбајчана.

Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә Низами јарадычылығы түкәнмәз мәнбәдир. VIII синифдә шаирин «Хосров вә Ширин» поемасынын тәһлили заманы шакирдләрин Фәрһадын мә'нәви дүнјасы илә һәртәрәфли танышлығыны өн плана чәкирәм. Онларын нәзәринә чатдырырам ки, Фәрһад, һәр шејдән әввәл, инсан һүнәринин вә гүдрәтинин интәһасызлығыны тәчәссүм етдирир. О, көзәллијә, камиллијә вурғундур. Бу вурғунлугда һеч бир мәгсәд вә тәмәнна дүшүнмәјән Фәрһад һүнәр вә исте'дады илә ән јүксәк көзәллик јаратмаға гадир олан бир гәһрәмандыр. Фәрһад—һәгиги ашиг, Фәрһад маһир сәнәткар, Фәрһад—көзәл инсан мүгајисәләрини апармагла, онун дахили аләмини ачырам. Поемадан кәтирилән нүмунәләрлә шакирдләрә бөјүк Низаминин өлмәз әсәринин естетик маһијјәтини шәрһ едирәм. Беләликлә, шакирдләр Фәрһадын дахили аләминин зәнкинлијинә һејран галыр, өзләри үчүн көзәллик мәнбәји әхз едирләр.

Үмумијјәтлә, ајры-ајры мөвзуларын тәдриси просесиндә шакирдләрә естетик вәрдишләр ашыламаг үчүн ишими әсасән ашағыдакы чәһәтләр үзәриндә гурурам:

1. Шакирдләрин тәбиәтиндә олан емосионал чәһәтләрин (романтика, данышдыгда мә'чази мә'наја мејл етмәк бачарыглары вә с.) инкишаф етдирилмәси.

2. Шакирд шәхсијјәтинин тәрбијә едилмәси (мүстәгиллијә вә өзүнүдәркетмәјә олан мејлин инкишаф етдирилмәси, дахили аләмләринин зәнкинләшдирилмәси).

3. Характерләрин дахили аләминин көзәллији вә онун шакирдләрдә ојатдығы һиссләр.

4. Әмәјин естетикасы. Шакирдләрдә намуслу әмәјә вә әмәк адамларына һөрмәт вә мәһәббәт.

5. Тәбиәти мүшаһидә етмәк, вәтәнимизин тәбии көзәлликләрини севмәк, инчәликләри көрмәк, ону горумаг, көзәллик дујғусуну инкишаф етдирмәк.

Әдәбијјат програмына дахил едилән бәдии әсәрләр шакирдләрин естетик зөвгләринин формалашмасына хидмәт едир. Биз, әдәбијјат мүәллимләри тәдрис просесиндә бу мә'лум һәгигәти һәмишә нәзәрә алмалы вә шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә бүтүн имканлардан кениш истифадә етмәлијик.

* * *

Редаксијанын почтундан*

Ордубад рајонундакы Сабир кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Тағы Фәрәчов** редаксијаја көндәрдији «Шакирдләрин јазыларында орфографик вә характерик үслуб сәһвләринин арадан галдырылмасы јоллары» адлы мәгаләсиндә шакирд јазыларындан зәнкин фактлар кәтирир; һәмин фактлары мүәјјән ардычыллыгла груплашдырыр. Белә груплашдырмалар сырасында ашағыдакылар чох характерикдир:

Шәхс адлары вә фамилијаларын јазылышында бурахылан сәһвләр: **һүсејнзадә—«Һүсензадә»**, **һачыјев—«Һачијев»**, **Исмајыл—«Исмаил»** вә с. Бә'зи тәкһечалы сөзләрин јазылышында јол верилән сәһвләр: **фе'л—«фејил»**, **пјес—«пијес»**, **үзв—«үзүв»**, **үзр—«үзүр»** вә с.

Чүмләдә јерсиз вә артыг сөзләрин ишләдилмәси илә әлагәдар нитг сәһвләри: «Мән һәмин дәгигә ичәрисиндә кедиб евдән чыхдым» (бурада «ичәрисиндә» сөзү артыгдыр); «Ханым өзүнү, һәрчәнд ки, јахшы һисс етмирди» («һәрчәнд ки» сөзүнә еһтијач јохдур) вә с.

Јерсиз олараг рус сөзләриндән истифадә етмәклә әлагәдар нитг сәһвләри: «холодилник», «гостинса», «патолог», «радиопријомник» вә с.

Бу кими сәһвләр, һәгигәтән, шакирд јазылары үчүн характерикдир вә бунлары мүәллиф өз мәгаләсиндә, әсасән, јахшы шәрһ етмишдир.

Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, һәр сәһвин бу вә ја дикәр синиф үчүн типик олдуғуну сөјләмәк бир о гәдәр дә әсаслы дејил. Мәсәлән, Тағы мүәллим көстәрир ки, онун шакирдләриндән бә'зиләри **јахшылыг, одунлуг, коллуг** вә с. кими сөзләрин сонунда **г** әвәзинә **х** јазырлар. VII синиф шакирдләри үчүн белә сәһвләри характерик һесаб етмәк ағылабатымлы дејил.

* Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсиндә мүәллимләрин иш тәчрүбәсинә аид редаксијаја дахил олмуш бир сыра јазылар һаггында сөһбәт ачмаг мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

Scanned with CamScanner

Мүәллиф мәгалә боју «характерик» сәһвләрә аид кәтирдији нүмунәләри конкрет шакирдләрин ады илә бағламышдыр (шакирдин ад вә фамилијасыны гејд етмишдир). Нәдәнсә о, ән чох «шакирдләри баша салырам», «онлара изаһ едирәм», «ајдынлашдырырам ки...» ифадәләриндән истифадә едир.

Үмумиликлә мүәллифин чалышганлығы, сә'ји, ахтарычылығы диггәти чәлб **едир**.

Ордубад рајонундакы Сабир кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Һәсән Рәфијев «Фе'л»** һаггында илк дәрси нечә **тәшкил едирәм»** адлы мәгаләсиндә V синифдә апардығы бир дәрсин гыса ичмалыны вермишдир. Тәәссүф ки, мүәллиф фе'лә даир илк дәрси јени бир мөвзу кими өјрәтмәк мәгсәдини гаршыја гојмушдур. Һалбуки програмын «Изаһат вәрәгәси»ндәки көстәришдән нәтичә чыхарылмалы иди ки, һәмин мөвзу шакирдләр үчүн һеч дә јени дејил. Програмда јазылмышдыр: «V—IX синифләрин програмында јени материалларла јанашы, шакирдләрә әввәлки синифләрдән мә'лум олан бир сыра материаллар да әһатә едилмишдир. Бу материаллара онлары икинчи дәфә өјрәтмәк мөвгејиндән дејил, јалныз тәкрар вә дәринләшдирмә апармаг мөвгејиндән јанашылмалыдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин материалларын тәкрарән өјрәдилмәси Азәрбајчан дили тә'лиминин ајры-ајры мәрһәләләриндә биликләрин системлилији вә бир-бирини шәртләндирмәси илә әлагәдардыр». Јәгин ки, әлавә изаһата еһтијач јохдур. Јалныз јухарыда ады гејд олунан мәгаләнин мүәллифи дејил, редаксијаја ејнитипли мөвзуларда дахил олмуш дикәр мәгаләләрин мүәллифләри дә бурадан лазыми нәтичә чыхармалыдырлар.

Ләнкәран рајонундакы Синовлу кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими **Күлаға Һүсејновун** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблемли ситуасија» адлы мәгаләсиндә диггәти чәлб едән чәһәтләр вар. О, хәбәрин мүбтәда илә шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашмасы гајдаларыны шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәк үчүн хүсуси олараг һазырладығы електрик тренажорундан истифадә едир. Бу тренажор суал вә чаваб һиссәләриндән ибарәтдир. Һәмин һиссәләр чибчикләр вә лампаларла тәчһиз едилмишдир. Мүәллим карточкаларда әкс етдирдији ашағыдакы суаллары тренажорун суал һиссәсиндәки чибчикләрә гојур:

1. Хәбәр мүбтәда илә шәхсә көрә узлашырмы? Әкәр узлашырса, мисалларла сүбут ет. 2. Мүбтәда инсаны дејил, башга чанлылары ифадә едән сөзләрдән ибарәт олуб, чәмдә ишләндикдә хәбәр онунла нечә узлашыр? 3. Мүбтәда чисимләри билдирән сөзләрлә ифадә олундугда хәбәр кәмијјәтә көрә онунла узлашырмы? Нечә? Сүбут ет. 4. Хәбәр үчүнчү шәхсин чәминдә кәмијјәтә көрә мүбтәда илә узлашырмы?

Бу карточкалардакы суаллара ујғун чаваблар тренажорун дикәр чибчикләриндә јерләшдирилир. Мүәллим шакирдләрдән бир нечәсини нөвбә илә тренажорун гаршысына чағырыр. Шакирд бирләшдиричинин бир учуну 1-чи суалын дәлијинә салыр. Суал лампасы јаныр. Шакирд чаваб карточкаларына бахыб бирләшдиричинин о бири учуну мүвафиг чаваб дәлијинә салыр. Чаваб дүзкүн тапылдыгда лампа јаныр, әкс һалда јанмыр. Чибчикләрдә чавабларын гејри-ардычыл дүзүлүшү шакирдләри дүшүнмәјә, ахтарыша тәһрик едир.

Мүәллиф јазыр ки, даһа сонра о, кодоскопдан да истифадә етмәклә шакирдләри сәмәрәли чалышмалар үзәриндә ишләдир. Мәсәлән, верилмиш чүмләләрдә узлашма илә әлагәдар сәһвләри тапыб көстәрмәји тәләб едир: 1. Чамаат мејдана ахышдылар. 2. Гојун сүрүсү дағын әтәјиндә отлајырдылар. 3. Шанлы Совет Ордусу Вәтәнимизин кешијиндә дурурлар.

Бу чалышма үзәриндә апарылан ишдән нәтичә чыхарылыр ки, **чамаат, сүрү, орду** сөзләри топлу исимләрдир; бунлар чүмләдә мүбтәда јериндә ишләнәркән хәбәрә чәм шәкилчиси артырмаг сәһвдир.

Мәгалә илә танышлыг көстәрир ки, Күлаға мүәллим өз дәрсләрини сәмәрәли тәшкил етмәјә сә'ј көстәрир.

Бакыдакы 254 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист-мүәллим **Абдулла Маһмудов** «Сифәт бәһсинин тәдриси тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, о, мухтәлиф чалышмалар үзәриндә иш апарылмасына даһа чох диггәт јетирир. Тәкчә дәрсликдәки чалышмаларла кифајәтләнмир, өзү дә бир сыра дидактик материаллар һазырлајыр. Бу, мөвзунун тәдриси илә әлагәдар синоним вә антоним чалышмалар үзәриндә апарылан ишләрин шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдә хүсуси әһәмијјәт кәсб етдијини нәзәрә алыр. Мүәллиф һаглы олараг гејд едир ки, сифәтә аид материалларын тә'лиминдә әјаниликдән истифадә етмәдән кечинмәк мүмкүн дејил. Бу мәгсәдлә Абдулла мүәллим шакирдләрин көмәји илә схем вә шәкилләрдән ибарәт хүсуси әјани васитләр һазырлајыр. Бундан башга, мүвафиг әшјалардан да әјани васит кими истифадә едир.

Ағдам рајонундакы Новрузлу кәнд мәктәбинин мүәллими **Әлган Бајрамовун** «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә чәтин сөзләрин мә'наларыны изаһ етмәк јоллары һаггында» адлы мәгаләсиндә ән чох әрәб мәншәли сөзләрин мә'на-етимоложи тәһлили тәчрүбәсиндән сөһбәт ачылыр. Мүәллиф чох доғру олараг әсасландырмаға чалышыр ки, лүғәт үзрә ишин бу истигамәти Азәрбајчан дилинин вә классик әдәбијјатымызын тә'лиминдә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Мүәллимин бу саһәдәки мүвәффәгијјәти онун аз-чох фарс, әрәб дилләринә бәләд олмасындан асылыдыр. Мәсәлән, мүәллим **мәһкум, мүһакимә** сөзләринин мә'наларыны шакирдләрә баша салмаг үчүн изаһ етмәлидир ки, һәмин сөзләрин көкү әрәб дилиндәки үч самитдән ибарәт «һкм» көкүндән әмәлә кәлмишдир. Бу бахымдан бизим дилимиздә ишләнән **һөкм, мәһкум, мүһакимә, мәһкәмә, һаким** әрәб мәншәли олуб, һәмин дилдә ејникөклүдүр. Әкәр шакирд бу сөзләрдән биринин, јахуд бә'зиләринин мә'насыны билирсә, бу, дикәрләринин мә'насыны ајдынлашдырмагда ачар ролуну ојнајыр. Әлган мүәллим бу ачары тапа билмәкдә лүғәт үзрә иш заманы шакирдләрин диггәтини етимолокијасына көрә ејникөклү сөзләрә чәлб едир. Белә һалда шакирдләр мә'насыны билмәдикләри сөзләр үзәриндә өзләри «ахтарыш» апарыб лазыми нәтичә чыхармаға сә'ј көстәрирләр. Мүәллим «ахтарышларын» нәтичәләрини ашағыдакы кими јекунлашдырыр.

Мәһкум—һәбсә алынан, һаким тәрәфиндән мүһакимә едилән, чәзаја лајиг көрүлән адамдыр. Мәһкум етмәк—һөкмлә чәза вермәк демәкдир. Демәк, **мәһкум** сөзү дилимиздә анчаг бир мә'нада ишләнир. **Мүһакимә** сөзүнүн исә дилимиздә мухтәлиф мә'налары вар. Мәсәлән: «Ону халг мүһакимә едәчәкдир» чүмләсиндә һәмин сөзү «мәһкәмәјә чәлб едәчәкдир», «тәнбеһини верәчәкдир» мә'насында баша дүшмәк лазымдыр. «Онун мүһакимә јүрүтмәк габилијјәти күчлүдүр» чүмләсиндә исә **мүһакимә** (мүһакимә јүрүтмәк) сөзү «фикир сөјләмәк», «нәтичә чыхара билмәк» мә'наларына ујғундур. Әлган мүәллим јазыр ки: «Ејни «ачардан» истифадә едәрәк **мөһкәм, еһкам, истеһкам** вә с. типли сөз групларынын мә'налары үзәриндә апарылан ишләр дә чох сәмәрәли олур».

Көрүндүјү кими, тәчрүбә диггәтәлајигдир. Мүәллиф өз мәгаләсиндә бу тәчрүбәни, башлыча олараг, ики нүмунә әсасында изаһ етмәјә чалышмышдыр.

Ермәнистан ССР-ин Амасија рајонундакы Чахмаг кәнд мәктәбинин мүәллими—баш мүәллим **Гафар Әскәров** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүсаһибә вә суаллардан нечә истифадә едирәм» адлы мәгаләсиндә јазыр: «...кечдијим һәр бир дәрсә әввәлчәдән чидди һазырлыг ишләри апарыр, јени материаллары шакирдләрә даһа оптимал мәнимсәтмәјин јолларыны әтрафлы вә диггәтлә өлчүб-бичирәм. Бу ишдә лазыми дидактик материаллары һазырламаг вә ја сечмәк дәрсә һазырлығын мәркәзиндә дурур. Һәр дәфә нәзәрә алырам ки, јүксәк сәвијјәдә кечилән дәрс шакирди јарадычы фәалијјәтә, мүстәгил ишләмәјә, сәрбәст мүһакимә јүрүтмәјә, мүгајисәләр апармаға вә нәтичәләр чыхармаға тәһрик едир. Белә һалда дәрс һәм чанлы вә мараглы кечир, һәм дә сәмәрәси фәрәһләндиричи олур». Бу сөзләр ону көстәрир ки, Гафар мүәллим дәрсә верилән мүасир тәләбләрин, образлы десәк, шаһ дамарыны дүзкүн тута билмишдир. Мәгаләдә кәтирилән бә'зи тәчрүбә нүмунәләриндән дә буну һисс етмәк олур ки, о, дәрсләрини шакирдләрин јүксәк фәаллығы шәраитиндә гурмаға чалышыр.

Редаксијанын почтуна дахил олмуш фәргләнән материаллардан бири дә «Јерли шәраитлә бағлы тәәссүрат-мүшаһидә характерли иншаларын апарылмасы тәчрүбәсиндән» адланыр. Онун мүәллифи Губадлы рајонундакы Фәрчан кәнд мәктәбинин мүәллими **Хејбәр Исмајыловдур.** Чәми бир нечә иллик иш тәчрүбәсиндән о, чох доғру олараг бу нәтичәјә кәлмишдир ки, Азәрбајчан дилинин тә'лими илә әлагәдар олараг шакирдләрдә инша јаз-

Scanned with CamScanner

маг бачарыгларыны инкишаф етдирмәк үчүн јерли шәраитлә бағлы мөвзулардан да истифадә етмәк мәгсәдәујғундур. Belә инша мөвзуларына шакирдләр даһа чох мараг көстәрир вә јазы ишинин өһдәсиндән даһа јахшы кәлирләр. «Бизим кәндимиз», «Рајонумузун әмәк наилијјәтләри», «Бу јерләрин гышы» вә с. кими мөвзулар буна мисал ола биләр. Хејбәр мүәллим јазыр ки: «Кәндимиздә кедән әмәк просеси, әмәк адамлары илә бағлы мөвзуларда апардығым иншалар шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә чох мүһүм рол ојнајыр. Онлары әмәк просесинин өзү илә билаваситә баглајыр. Бундан башга, шакирдләри әмәк адамлары илә јахындан таныш едир. Әмәјин адамлара кәтирдији һөрмәт вә шан-шөһрәти ачыг-ајдын баша дүшә билирләр. Belә иншалар үчүн «Малдарларын һүнәри», «Габагчыл сағычы», «Сағычы Арәстә», «Үзүм бағында», «Үзүмчүләримизин уғурлары», «Һәјәтјаны саһәмиздә мәним әмәјим» вә с. мөвзулар сечирәм.

«Кәндимизин ағсаггаллары» мөвзусунда апардығым инша да мүвәффәгијјәтли олмушдур. VII синифдә охујан шакирдләримин бә'зиләри Фәрчан кәндинин узунөмүрлү, ел-оба һөрмәтини газанмыш ағсаггаллары барәдә мараглы фактлары гәләмә алмышлар».

Даһа сонра Хејбәр мүәллим өз мәгаләсиндә тәбиәт мөвзусунда апардығы иншалардан сөһбәт ачыр вә шакирд јазыларындан конкрет нүмунәләр кәтирир.

Нәтичә олараг гејд етмәји лазым билирик ки, мәчмуәмизин габагчыл тәчрүбәјә аид материаллара еһтијачы чох бөјүкдүр. Тәәссүф ки, редаксијанын почтуна дахил олан мәгаләләрин әксәријјәти мүхтәлиф чәһәтләрдән тә'мин едичи сәвијјәдә олмур. Бә'зиләриндә тәгдим олунан тәчрүбә мүасир дәрсә верилән тәләбләрлә сәсләшмир, нүмунәвилијинә көрә фәргләнмир. Бә'зиләриндә исә **тәчрүбәнин нәтичәләри** өз әксини тапа билмир. Унутмаг олмаз ки, тә'лимин уғурлары илк нөвбәдә онун нәтичәләри илә өлчүлүр; әкәр лазыми нәтичә әлдә едилмирсә, о тәчрүбәдә нүмунәвилик ахтармағына дәјмәз. Өзү дә сөһбәт илк нәтичәдән дејил, сон нәтичәдән кетмәлидир. Материалы шакирдин јахшы дәрк етмәси Азәрбајчан дили үзрә мүвәффәгијјәтин јалныз илкин мәрһәләсидир, мүәллимин әсл усталығы шакирдләрдә дилә даир мүвафиг бачарыг вә вәрдишләри формалашдыра билмәсиндә, тә'лимлә тәрбијәни, шакирдләрин интеллектуал инкишафыны үзви сурәтдә әлагәләндирмәји бачармасындадыр.

●

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Тәбиәт тәсвирли әсәрләрин өјрәдилмәси

Әсмәр **БӘДӘЛОВА**
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Мүшаһидәләр көстәрир ки, үмуми һәјат проблемләри илә бағлы бәдии әсәрләрин һәм синифдә, һәм дә синифдәнхарич охунуб өјрәнилмәси шакирдләри нә гәдәр чох чәлб едирсә, тәбиәт тәсвирли материаллар бир о гәдәр сојуг вә е'тинасыз гаршыланыр. Јалныз тәбиәт тәсвириндән ибарәт кичик һәчмли әсәрләр онлара гуру вә чансыхычы көрүнүр. Сүжетли әсәрләрдә исә һадисәләр [illegible] гачараг тәсвирләрин үстүндән кечмәјә чан атырлар. Бу вәзијјәт ушаг тәбиәтинин мачәрачылыға мејллилијиндән тәзаһүр едир. Әслиндә мә'лумдур ки, тәбиәт тәсвирләри зәриф дилә, инчә лиризмә вә поетик әлванлыға маликдир. Онларда доғма вәтәнә, бәшәријјәтин естетик һәзз мәнбәји вә јашајыш амили олан флора-фаунаја, бүтөвлүкдә каината мәһәббәт чағырышы вар.

Сүжетли әсәрләрдә образларын характеринин ачылмасында, психоложи ан вә һадисәләрин дәрк едилмәсиндә тәбиәт тәсвирләри мүһүм рол ојнајыр. Лакин шакирдләрин мүстәгил мејл диггәт вә јарадычы иш тәләб едир. Һәр шејдән габаг јадда сахламаг лазымдыр ки, дикәр мөвзуларын дәриндән мәнимсәнилмәси илә бағлы тәтбиг едилән вә уғурлу нәтичәләр верән ади синифдәнхарич оху тапшырыглары тәбиәт тәсвирләри үчүн фајдасыздыр. Бу чүр әсәрләрә мејл вә марағын формалашдырылмасында әсас јол ашағы синифләрдән башлајараг тәбиәтә екскурсија вә шакирдләрин һәјати биликләриндән истифадә етмәкдир. Јашындан вә әдәбијјата мејлиндән асылы олмајараг бүтүн шакирдләр илин фәсилләрини, мүхтәлиф мәнзәрәләри вә тәбиәт һадисәләрини көрмүшләр. Сәһәр ачылыб ахшам дүшмәси, јағыш, гар јағмасы, пајыз, гыш, баһар... Һамы кими онлар үчүн дә вәрдиш олунмуш адиликдир. Бу адилијин өзүндә еһтива етдији гејри-адилији шакирдләрә мәһз онун һәјат тәчрүбәсиндән истифадә етмәклә севдирмәк мүмкүндүр. Анчаг белә дә дүшүнмәк сәһв олар ки, һәјати биликләр тәкликдә һәр шеји һәлл едир. Тәчрүбәли мүәллимләр тәбиәт тәсвирли әсәрләрин тәдрисиндә һәм һәјати биликләрдән, һәм дә китабла синифдәнхарич ишдән мүвәффәгијјәтлә истифадә едәрәк ишләрини ашағыдакы ардычыллыг әсасында гурурлар.

1) өјрәниләчәк материал үчүн шакирдләрин һәјат тәчрүбәси әсасында гаврама зәмини һазырламаг;

2) синифдәнхарич оху;

3) тә'лим материалларынын тәдриси.

IV—VII синифләрин әдәбијјат програмында «Ана үрәји, даг чичәји», «Көч», «Јај сәһәри», «Шәһәрдән кәлән овчу», «Чејран», «Јағыш», «Буз һејкәл», «Мәктуб јетишмәди», «Гафгаз», «Бир кәнчин манифести» әсәрләриндә даһа чох тәбиәт тәсвирләри вар.

Бу әсәрләри бизим мәгсәдимизә ујғун олараг үч група бөлмәк олар:

1. Анчаг тәбиәт тәсвирләриндән ибарәт јығчам сәнәт нүмунәләри: «Јај сәһәри», «Јағыш»...

2. Тәсвирдән әсас мәгсәдин ачылмасы үчүн бир васитә кими истифадә олунмуш әсәрләр: «Мәктуб јетишмәди», «Дағлар архасында үч дост»...

3. Тәбиәт тәсвирини әлаһиддә дејил, гәһрәманын үмуми вәзијјәти илә говушугда вермиш әсәрләр: «Көч», «Буз һејкәл», «Бир кәнчин манифести»...

Бизим бөлкүдә анчаг тәбиәт тәсвиринчи кәлирсә дә, програм вә дәрсликләрдә тәбиәт тәсвирләрини ајрылыгда дејил, гәһрәманын үмуми вәзијјәти илә говушугда вермиш әсәрләрдән бә'зиләри әввәл тәгдим олунур. Belә әсәрләрин өјрәнилмәси илә бағлы мәктәб тәчрүбәсини диггәтлә арашдырдыг вә експеримент апардыг. Лакин көзләнилән нәтичә алынмады. Шакирдләр нисбәтән ири һәчмли әсәрин ичәрисиндә һадисәләрә гајнајыб-гарышмыш тәсвирдән лазымынча бәһрәләнә билмәдиләр. Мәсәлән, Абдулла Шаигин «Көч» һекајәсиндә Азәрбајчан тәбиәтинин тәсвири» адлы иншада өз дујум вә һиссләрини тәсвир едә билмәјәрәк ја әсәрдән мүәјјән парчалары көчүрмәјә чалышдылар, ја да бир нечә рабитәсиз чүмләдән ибарәт јазы јаздылар. Бу бизи белә бир гәнаәтә кәтирди ки, илк мәрһәләдә анчаг тәбиәт тәсвирләриндән ибарәт кичик һәчмли әсәрләр үзәриндә иш апармаг фајдалыдыр. Онларда диггәти чәлб едән дикәр сүжет вә һадисәләр олмадығы үчүн көрүлән иш бирбаша әсас мәгсәдә хидмәт едир. Беләликлә дә, сонракы мәрһәләдә шакирдләр дикәр ики бөлүмдә групламыш әсәрләрдәки тәбиәт тәсвирләринин маһијјәтини даһа тез гавра јырлар; һәм тәсвири дујмагда, һәм дә јазычынын мәгсәдини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкмирләр.

Belә мәгсәдәмүвафиг әсәрләрдән бири А. Сәһһәтин «Јај сәһәри» ше'ридир. Мә'лум олдуғу кими, 12 мисралыг поетик лөвһәдә шаир кәндин јај сәһәринин үмумиләшдиричи мәнзәрәсини јаратмышдыр. Әсәрин јүксәк мәзијјәти ондадыр ки, сүбһүн ачылмасы чылпаг астрономик һадисә кими дејил, инсан һәјатына кәтирдији ојанышла вәһдәтдә верилир.

Дан јери гызарчағын кәнд әһли јухудан ојанмышдыр; һамы јубанмадан сәһәр-сәһәр көрәчәји ишләрин гајғысына галыр. Ахы кәндлинин сааты күнәшдир. О, күндәлик фәалијјәтинә күнәшлә биркә башламаса, тәсәррүфат ишләрини јеринә јетирә билмәз. Елә ишләр дә вар ки, ону анчаг сәһәр тездән көрүрләр. Мәсәлән, мал-гаранын отлаға чыхарылмасы, мүхтәлиф тарла вә бағ ишләри. Бу гајғылара доғру һәрәкәт тәбиәтә гајнарлыг кәтирмишдир.

Ше'рин тәдрисинә башламаздан габаг сәһәр еркән кәнд әтрафына кичик екскурсија тәшкил етмәк лазымдыр ки,

Scanned with CamScanner

илк зијасыны, гаранлығын нечә чәкилиб кетмәсини, бунунла да кәнддә јаранан ојанышы шакирдләр өз көзләри илә көрсүнләр. Екскурсија заманы шакирдләрин сәһәр чағына, тәбиәтә даир биликләрини үзә чыхармаг үчүн ашағыдакы кими суалларла мүсаһибә кечирмәк олар:

— Кәнд вә онун әтрафы нечә көрүнүр?

— Бағлар, тарлалар вә кәнд јајда нечәјди?

— Јајда сәһәрин бу вахты кәнд нечә олурду? Бәс инди нечәдир?

— Кәнд һәјәтләринин индисини вә јајдакы мәнзәрәсини ким тәсвир едәр?

— Адамлар јај заманы сәһәр тездән һансы тәсәррүфат ишләрини көрүрләр?

— Сиз өзүнүз илин һансы фәслиндә валидејнләринизә даһа чох көмәк едирсиниз?

— Анләниз јајда вә гышда сәһәри нечә гаршылајыр?

Шүбһәсиз, шакирдләр өз чавабларында кәндәтрафы јерләрин вә кәндин һазыркы мәнзәрәсини тәсвир етмәјә чалышачаг, фәал вә тәсәррүфат ишләриндә зирәк ушаглар исә јај күнләри јухудан еркән дурмаларыны, күнәшин илк шәфәгләри алтында валидејнләринин нә кими тапшырыгларыны јеринә јетирмәләрини хатырлајачаглар. Мүсаһибәнин сонунда изаһ етмәк лазымдыр ки, илин фәслиндән вә тәбии шәраитдән асылы олараг һәр күнүн сәһәри бир ајры көзәлликлә кәлир. Онун тәкраролунмазлығы јазычы, шаир, рәссам вә бәстәкарларын диггәтини чәлб етмишдир. Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки дә һекајәләриндән бирини («Сәһәр») һәмин мөвзуда јазмышдыр. Инди биз гыш вахты кәнд јериндә сәһәрин ачылмасыны мүшаһидә етдик. М. Горкинин «Сәһәр» һекајәсиндә исә јаз фәслиндә дәниз кәнарынын сүбһү тәсвир олунур. Евдә һәмин һекајәни дәрслијиниздән охујун. Диггәтлә фикир верин, көрүн баһарда сәһәрин кәлиши нечә олур; тәбиәтдә нә кими чанланма башланыр.

Һәм чанлы мүшаһидә, һәм дә синифдәнхарич охуја әсасланан белә бир сөһбәтдән сонра «Јај сәһәри» ше'ринин тәдрисинә башламаг олар. Ше'р үзәриндәки иш просесиндә екскурсија вә синифдәнхарич оху тәәссүратларындан, [illegible] һәјати биликләрдән мәгсәдјөнлү [illegible] истифадә етмәк лазым-
[illegible]да) сәнәткарларын (М. Горки вә А. Сәһһәт) сәһәри нечә көрдүкләрини мүгајисә етмәк бу гәбилдән олан ишдир. Һәм дә мүгајисәни шакирдләрин өзләринин апармасы даһа фајдалыдыр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы кими мүсаһибә кечирмәк олар:

Мүәллим—һәр ики сәнәткар сәһәрин илк аныны нечә тәсвир едир?

Шакирд—М. Горки јазыр: «Сәмада күнәшин илк шө'ләси алышыб јанды»; «Јај сәһәри» ше'риндә охујуруг:

«Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг,
Шәфәгин гырмызы рәнкилә аловланды үфүг».

М.—Бурадан нә кими нәтичәјә кәлирсиниз?

Ш.—Сәһәр ачылмаға башлајанда һәлә күнәш өзү көрүнмәмиш онун шәфәгләри дан јерини гырмызы рәнкә бојајыр. Елә бил үфүгдә од јаныр.

М.—Бу илк андан сонра тәбиәтдә нә кими дәјишиклик баш верир?

Ш.—Кечәнин гаранлығы јаваш-јаваш чәкилиб кедир, ишыг исә даһа да артыр.

М.—Күнәшин илк шө'ләләри дәниз кәнарында нечә мәнзәрә јарадыр?

Ш.—Кечәнин гаранлығы јаваш-јаваш дағларын-дашларын архасына чәкилир, јарғанлара чөкүр, от вә чичәкләрин арасында әријиб јоха чыхыр. Шеһ данәләри парылдамаға башлајыр.

М.—Бәс јајлагда бу мәнзәрә нечә олур?

Ш.—Илк шәфәгдән үфүгә јахын булудлар гыпгырмызы рәнк алыр. Дағларын думаны чәкилиб кедир, һава сәрин олур. Јумшаг отлар үстүндә шеһ дамлалары парылдајыр.

М. Тәбиәт күнәши нечә гаршылајыр?

1-чи ш.—Күнәшин чыхмасы илә тәбиәтдә бир ојанма вә чанланма мүшаһидә олунур. Чичәкләр шеһли ләчәкләрини күнәшә тутурлар. Бөчәкләр вызылты илә ордан-бура, бурдан-ора учурлар. Бүтүн кечәни далғаланмыш дәниз сакит-сакит јырғаланыр. Кәртәнкәләләр дашларын үстүнә чыхыб өзләрини күнә верир, ов етмәк үчүн кирәва ахтарырлар. Гушлар нәғмә дејә-дејә учушур. Адамлар ишә башлајырлар.

2-чи ш.—Дүнәндән ишләјиб јорулмуш кәндлиләр кечәни мөһкәм јатмышлар; [illegible] сәһәрин ачылмасы онлары [illegible]
һамыдан [illegible] тојунларыны дағын дөшүндә отарыр. Өзүнә очаг галајыр. Адамлар евдәки ишләрини саһмана салыб сәрин икән ја бағa, ја да тарлаја ишләмәјә кедирләр.

М.—Һаггында данышдығымыз сәһәр мәнзәрәләринин һәр бири илин һансы фәслини әкс етдирир?

Ш.—А. Сәһһәтин ше'ри, адындан да мә'лум олдуғу кими, јај сәһәрини, М. Горкинин әсәри исә јаз сәһәрини тәсвир едир.

М.—Биз өзүмүз дә кәнд әтрафына екскурсија заманы сәһәрин ачылмасыны мүшаһидә етдик; о нечәјди? вә с.

Мүсаһибәнин сонунда шакирдләрә ону да баша салмаг лазымдыр ки, тәбиәт тәсвирли әсәрләри јүксәк тонла вә сүр'әтлә охумаг мәгсәдәмүвафиг дејил. Ону аста вә мәлаһәтли сәслә охумаг, сөзлә сәсин вәһдәтиндә һәмин мәнзәрәни јаратмаг лазымдыр. Нүмунә үчүн мүәллим һәм өзү охумалы, һәм дә бир нечә шакирдә охутдурмалыдыр.

Ше'рин тәдриси баша чатдыгдан сонра билик вә бачарыглары мөһкәмләндирмәк үчүн «Кәндимизин јај сәһәри», «Сәһәрин илк аны» «Сүбһ шәфәгләри», «Мән сәһәрин ачылмасыны нечә көрдүм» вә с. мөвзуларда инша јаздырмаг фајдалыдыр.

«Јај сәһәри»ндән сонра програмда бир-биринин ардынча И. Әфәндијевин «Шәһәрдән кәлән овчу», С. Вурғунун «Чејран», М. Раһимин «Ана вә будаг», М. Мүшфигин «Јағыш» ше'рләри кәлир. А. Сәһһәтин ше'рилә башланан синифдәнхарич иши һәмин әсәрләрлә узлашмада мүвәффәгијјәтлә давам етдирмәк мүмкүндүр. Тәчрүбәли мүәллимләр бу мәгсәдлә тәбиәти мүшаһидәни давам етдирир, әлавә оху үчүн һәм дәрслијин тәклиф етдији (И. Әфәндијев «Јасәмән ағачы», Ә. Күрчајлы «Кәл, баһарым», Н. Рәфибәјли «Күнәшин чавабы»), һәм дә өзләринин сечдији (мәсәлән, Н. Кәнчәви «Јаз», Г. Закир «Олду», Р. Әфәндијев «Сөһбәт», «Баһар», А. Сәһһәт «Гушлар», «Пајыз чағында», «Илк баһар», Һ. Ариф «Тәбиәт дүшүнүр», Һ. Күрдоғлу «Гузулар дағa чыхды», «Јаз кәләндә» вә с.) кичик һәчмли әсәрләр мәсләһәт көрүрләр. Дәрсдәнкәнар вахтларда тәбиәт тәсвирли мусиги нүмунәләрини (мәсәлән, Муса Мирзәјев вә Кәрај Фәзлинин «Тәбиәт маһнысы», Әшрәф Аббасовун «Гызыл пајыз» вә с. маһнылары) динләмәјә шәраит јарадыр, тәсвири сәнәт нүмунәләринә бахыш тәшкил едир, шакирдләрин һәјат тәчрүбәси әсасында мүгајисәләр апартдырырлар.

Тәбиәт тәсвирләри илә бағлы мараглы синифдәнхарич иш формаларындан бири дә бу мөвзуда әсәрләрин ән јахшы ифачысы мүсабигәсини кечирмәкдир. Мүсабигәјә һазырлыг дөврүндә һәрә сөјләјәчәји тәсвир үзәриндә диггәтлә мүстәгил ишләмәлидир. Бу заман илин һансы дөврүндән бәһс олунмасы, һансы әһвал-руһијјәнин тәлгин едилмәси нәзәрдән јајынмамалы вә ифа тәрзи үчүн әсас көтүрүлмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бу чүр мүсабигәләрә һәвәслә һазырлашырлар. Ону һәм мәһдуд чәрчивәдә—мүәјјән бир синиф дахилиндә, һәм дә синифләр арасында кечирмәк мүмкүндүр.

Синифдән-синфә адладыгча шакирдләрин јаш хүсусијјәти вә билик сәвијјәсинә ујғун олараг синифдәнхарич истифадә олунан бәдии әсәрләрин һәчм кенишлији, жанр рәнкарәнклији вә тәсвир мүрәккәблији нәзәрә алынмалыдыр.

Синифләр арасында кечирилән мүсабигәни әдәби сәһәрчик, јахуд әдәби кечәләрдә јекунлашдырмаг олар. Тәбии ки, јекун дөврәсиндә синифдахили јарышдан уғурла чыхмыш ифачылар иштирак едирләр. Мүсабигә мүнасибәтилә мәктәб дивар гәзетләринин, әдәбијјат бүллетенинин хүсуси нөмрәсини бурахмаг, мәктәб радио говшағында верилиш тәшкил етмәк јахшы нәтичә верир. Ән јахшы ифачыларын радио илә чыхышы да мүсбәт тә'сир бағышлајыр.

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндә мүшаһидә етмишик ки, ашағы синифләрдә тәбиәт тәсвирли материалларын тәдрисиндән габаг тәшкил олунан комплекс синифдәнхарич иш һәм о синифләрдә мәнимсәмәјә өз мүсбәт тә'сирини көстәрир, һәм дә јухары синифләрдә ириһәчмли әсәрләрин тәркибиндә кедән тәсвирләрә мараг јарадыр. Шакирдләрин мүшаһидәчилик габилијјәтләри артыр. Чохдан мә'лум олан тәбиәт адиликләринин гејри-ади тәрәфләрини көрмәји, көзәллији дујмағы, фикир вә һиссләрини образлы ифадә етмәји өјрәнирләр.

CamScanner ile taranar
Scanned with CamScanner

М. Ф. Ахундовун бәдии јарадычылығы

һәмид МӘММӘДЗАДӘ
профессор

Мирзә Фәтәли Ахундов (1812—1878) әдәби-бәдии, ичтимаи-фәлсәфи јарадычылығы илә Азәрбајчан әдәбијјатында вә ичтимаи-фәлсәфи фикриндә әсаслы дөнүш јарадан мүтәфәккир јазычыдыр. Ахундов Азәрбајчанда драматуркијанын, јени реалист бәдии нәсрин, реалист әдәби тәнгидин, материалист естетиканын илк көркәмли нүмајәндәси, ичтимаи вә фәлсәфи фикир тарихиндә маарифчиликдән ингилаби демократијајадәк олдугча мүрәккәб идеоложи јүксәлиш јолу кечмиш бөјүк мүтәфәккир вә материалист философдур.

М. Ф. Ахундов әдәби-тәнгиди, естетик көрүшләри вә сосиал-фәлсәфи бахышлары Азәрбајчан халгынын чохәсрли әдәбијјаты, мәдәнијјәти вә зәнкин ичтимаи-фәлсәфи фикринин мөһкәм тәмәли үзәриндә мејдана кәлмишдир. Ејни заманда онун әдәби-тәнгиди, ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи көрүшләринин формалашмасында габагчыл рус, гәдим јунан, хүсусилә Гәрби Авропанын маарифчи әдәбијјаты вә ичтимаи-фәлсәфи фикринин мүсбәт тә'сири олмушдур.

М. Ф. Ахундовун јарадычылығы чохшахәли вә кенишсаһәлидир. Ана дилиндән әлавә, фарс, әрәб, рус дилләини мүкәммәл билән әдиб Азәрбајчан ә фарс дилләриндә ше'рләр јазмыш, зәрбајчан, фарс вә әрәб дилләриндә әдии әсәрләр вә ичтимаи-фәлсәфи мәаләләр гәләмә алмыш, өз драм әсәрини рус дилинә тәрчүмә етмиш, јаым әсрә јахын мүтәрчим вәзифәсиндә лышдығы дөврдә сајсыз-һесабсыз ктублары, әсәрләри, шаирләрин тәрмеји-һалыны, архиографија сәнәдләи рус дилинә чевирмишдир.

Мирзә Фәтәлинин јарадычылығы вә ир инкишафы гаршысында Тифлис ити кениш үфүгләр ачыр.

[illegible] инзибати идарә мәркә Т[illegible] бу илләрдә Шәрг илә Шималла Чәнуб арасындакы иктисади, сијаси, мәдәни әлагәләрин чарпазлашдығы нөгтә иди. Декабрист забитләрдән А. И. Одејевски, А. А. Бестужев-Марлински һәмин илләрдә Тифлисдә јашајырдылар. Онларын һәјат јолу вә ингилаби идејалары илә М. Ф. Ахундов таныш олмуш вә мүтләгијјәтә гаршы дәрин нифрәтин көкләри зеһниндә јаранмышдыр. Хүсусилә декабристләрин бөјүк рәғбәт бәсләдикләри, Русијанын мәһәббәтини газанмыш А. С. Пушкинин фачиәли өлүмү Ахундову сарсытмыш вә бу руһи һәјәчан «А. С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нда тәрәннүм едилмишдир. Тифлисдә олан вә Гафгазын пајтахтына кәлән сәјјаһ, алим, јазычы, дөвләт хадими, һәрби рүтбә саһибләри илә М. Ф. Ахундов өз вәзифәси илә әлагәдар ола раг көрүшмәли олур, онларын арасында өзүнә достлар вә һәмфикирләр тапырды.

М. Ф. Ахундов 1851-чи илдә Рус Чоғрафи Чәмијјәтинин Гафгаз шө'бәсинин үзвү сечилмәклә онун елми фәалијјәт даирәси даһа да кенишләнир, Гафгаз Археографија Комисјонунда фәал иш апарыр. Мәһз бурада Комисјонун сәдри А. П. Берже, шәргшүнас Н. Б. Ханыков, етнограф Н. Т. Бердзеновла, һәрби тарихчи Н. Ф. Дубровинлә әмәкдашлыг едиб достлашыр. Шаир Вердровски, журналист Соллогуб, күрчү драматургу К. Еристави, мәшһур ермәни маарифчи әдиби Хачатур Абовјан вә б. онун јахын достлары вә тез-тез көрүшдүјү елм вә мәдәнијјәт хадимләри иди. Бу сијаһыја онун көрүшдүјү вә јазышдығы достлары Гасым бәј Закири, Һәсән бәј Зәрдабини, Мирзә Јусиф ханы, Мирзә Мелкум ханы, академик Б. А. Дорну, профессор Мирзә Қазым бәји, Әлигулу Мирзә Е'тизадүссәлтәнәни, Манукчи Лимчини, Чәлаләддин Мирзәни, Николаини, Мәммәдчәфәр Гарачадағыны, Мирзаға Тәбризини, Мирзә Һүсејн хан Мүширүддөвләни, Мүниф әфәндини вә б.

[illegible] гә чеврәсинин вүс'әти һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәк олар.

М. Ф. Ахундов рус дилини бөјүк сә'јлә дәриндән өјрәнмәклә рус вә Авропа мәдәни хәзинәсинә јол тапа билмишдир. Гәрби Авропа вә рус маарифчиләринин әсәрләри, хүсусилә А. С. Пушкинин, А. С. Грибоједовун, Н. В. Гоголун, В. Шекспирин, Молјерин, Волтерин, Сисмондинин, Чан Стүарт Миллин, Монтескијөнүн, Ж. Ж. Руссонун вә б. әсәрләрини Ахундов мәһз рус дилиндә охумушдур.

1845-чи илдә Тифлисдә рус театрынын тә'сис олунмасы М. Ф. Ахундовда драматуркија вә театра бөјүк һәвәс ојадыр. Бу театрда нүмајиш етдирилән пјесләрин инсанларын әхлагында вә характериндә јаратдығы мүсбәт тә'сири көрән Ахундов Шәргдә дә бу «фәнни-шәрифин» бинасыны гојмаг әзминдә олур. Дөврүн, заманын тәләбини дүзкүн дәрк едән мүтәфәккир әдиб гәтијјәтлә јазырды: «Күлүстан» вә «Зијнәтүл-мәчалис» дөвру кечмишдир. Бу күн... милләт үчүн фајдалы вә охучуларын зөвгләри үчүн рәғбәтли әсәр драм вә романдыр.

М. Ф. Ахундов 1850-чи илдә илк драм әсәрини—«Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасыны гәләмә алыр. Драматургун комедија жанрына мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилди. Қ. Марксын ифадәси илә демиш олсаг, бәшәријјәт өз кечмиши илә күлә-күлә видалашыр. М. Ф. Ахундов да өз пјесләриндә феодализм адәт-ән'әнәләри, әталәти вә чәһаләти илә күлә-күлә, комик вәзијјәт јаратмагла, ачы күлүшлә ајрылыр.

Комедијаларынын мөвзусуну Ахундов өз халгынын мәишәтиндән көтүрмүш, онларда чәрәјан едән һадисәләр дә Азәрбајчанда давам едир. Һәтта «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр»дә һадисәләр онун доғма јурду Нухадан башланыр.

1850-чи илдә, бирчә ил әрзиндә 3 комедијаны («Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Һекајәти-Мүсјө Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ чадукүни-мәшһур», «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран») јазан драматург бу саһәдә түкәнмәз исте'дада малик олдуғуну нүмајиш етдирир.

Һәр шејдән әввәл нәзәрә алмаг лазымдыр ки, М. Ф. Ахундову драматурја шөһрәт олмамыш, ону бу јола сөвг едән ичтимаи әхлагы ислаһ етмәк кими јүксәк амал, башлыча олараг маарифчи идејалары олмушдур. Биз бир-биринин ардынча јаранмыш бу комедијалары охудугча мүтәфәккир әдибин сатира атәшини нә кими һәдәфләрә јөнәлтдијини ачыгчасына көрүр вә онун мәгсәдјөнлү јарадычылығынын шаһиди олуруг. Чәһаләт, онун зәмининдә јаранмыш, фанатизм, јүнкүл јолла варланмаг һәвәси, гулдурлуг вә јол кәсмәклә ад чыхармаг, халгы кимја, чаду торуна салмаг о вахткы чәмијјәтин әсас хәстәликләри иди. Бунлары нәсиһәт јолу илә ислаһ етмәк мүмкүн дејилди. Зеһинләри пасландыран хурафаты, чәһаләти, фанатизми силиб атмаг анчаг ачы күлүшлә, гаранлыглара кур ишыг сачыб ејбәчәрликләри көз габағына кәтирмәк, онларын фачиәли агибәтини көстәрмәклә баш тута биләрди. Бу мәтләбә М. Ф. Ахундов өз мүасирләринә јаздығы мәктубларында дөнә-дөнә ишарә етмишдир. Белә ки, Ирана көндәрдији «Тәмсилат»ын бир нечәсинин чилди архасында јазмышды: Мөвчуд нөгсанлары ачыб көстәрмәјим милләтимин тәәссүбүнү чәкмәмәјимә јозулмамалыдыр. Бунлардан гәрәз милләти ојатмаг, мәнфиликләрдән чәкиндирмәкдир. Сә'ди Лоғманын дилиндән бу мәтләбә ишарә едибдир: Лоғмандан сорушдулар әдәби кимдән өјрәндин? Деди: әдәбсизләрдән. Онларын хошума кәлмәјән әмәлләриндән чәкиндим.

Өз комедијаларында М. Ф. Ахундов елә сурәтләр јаратмышдыр ки, онларын чоху узун илләр боју сәһнәдә јашамыш, һәм дә мүәјјән мә'нада мүхтәлиф характерләри билдирән символлара чеврилмишдир. Мисал үчүн, Һачы Гара хәсислији, Молла Ибраһимхәлил фырылдагчылығы, дәрвиш Мәстәли шаһ чадукәрлији билдирән адлара чеврилмиш вә данышыгда вә әдәбијјатда тез-тез ишләнилир.

Азәрбајчан әдәбијјатында М. Ф. Ахундовун јаратдығы пјесләр, илк драм әсәрләри олса да, сәнәткарлыг бахымындан јүксәк сәвијјәдә дуран орижинал, јеткин әсәрләрдир. Сүжет хәттини тәбии инкишаф етдирмәкдә, һадисәләрин бир-бирилә гырылмаз бағлылығы вә кулминасија нөгтәсинә чатдырылмасында, көзләнилмәз финал сәһнәләринин јарадылмасында М. Ф. Ахундов парлаг исте'дадыны нүмајиш

Scanned with CamScanner

тәмир, лакин онларын тәәни давранышы мә'налы, ибрәтамиз, интибаһ характерли күлүшлә мүшајиәт олунур. Бурада Молла Ибраһимхәлилин кимјакәрлик торуна дүшән тамаһкар нухалылары, гачагчылара гошулан Һачы Гараны, дәрвиш Мәстәли шаһын чадусу илә Париси дағытмаг истәјән Шәһрәбану ханымын, арвадларынын әлиндә ојунчаг олан Ләнкәран ханы вә вәзиринин давранышларыны хатырламагла кифајәтләнмәк олар. «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр»дә охучуда вә тамашачыда белә бир гәти гәнаәт јараныр ки, нухалылар Молла Ибраһимхәлил вә онун әлалтылары олан Молла Һәмиди вә дәрвиш Аббасы чыхылмаз вәзијјәтдә гојуб, әтәк-әтәк вердикләри күмүш пуллары ондан кери алачаглар. Әкәр пјес белә бир финалла баша чатсајды онун, демәк олар ки, һеч бир тә'сири олмазды, кимјакәрлијә инананлар өз садәлөвһлүк вә тамаһкарлыг чәримәсини вермәздиләр. Фәгәт, Молла Ибраһимхәлил бунларын һамысыны әввәлдән дүшүнмүш вә нухалыларын әлиндән јахасыны гуртармаг јолларыны дәгиг шәкилдә өлчүб бичмишдир. Молла Ибраһимхәлилин дөнә-дөнә тапшырығындан сонра мәкәр мејмуну јада салмамаг мүмкүн иди?!

«Дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасында да биз гәрибә бир финалын шаһиди олуруг. Шәһрәбану ханымын вердији гызыл пулларын мүгабилиндә дәрвиш Мәстәли шаһ өз чинләри васитәсилә Париси алт-үст етмәк истәјир ки, Шаһбаз бәј Мүсјө Жордана гошулуб ораја кетмәсин. Фәгәт, Мәстәли шаһын руһунун да хәбәри олмадан, тәсадүфән бу иш баш тутур, 1848-чи ил Франса ингилабы Париси алт-үст едир.

М. Ф. Ахундов 1855-чи илдә алтынчы пјеси олан «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти»ни јаздыгдан сонра драмнәвислијә сон гојур, 1856-чы илдә мәшһур «Алданмыш кәвакиб» повестини јазыр. Повест илк дәфә 1859-чу илдә «Тәмсилат» китабында драматургун 6 комедијасы илә бирликдә Тифлисдә чап едилмиш, 1864-чү илдә мүәллифин тәрчүмәси илә рус, 1874-чү илдә исә Мәммәдчәфәр Гарачадағинин тәрчүмәси илә фарс дилиндә Теһранда пјесләри бирликдә нәшр едилмишдир. Комедијалар вә повест Шәргдә вә Гәрб-

мишдир.

«Алданмыш кәвакиб» повестиндә М. Ф. Ахундовун комедијаларындакы маарифчилик идејалары јени вүс'әт кәсб етмишдир. Бу әсәрини јазаркән М. Ф. Ахундов бир мараглы тарихи һадисәдән бәһрәләнмишдир. «Тарихи-аләмарaји-Аббаси»дә јазылмыш бу гәрибә һадисә повестдә јазылдығы кими дејил, лакин бу да бир һәгигәтдир ки, шаһ Аббас һөкмранлығынын једдинчи илиндә мүнәччимләрин дедијинә инаныб, үч күнлүјә һакимијјәтдән әл чәкиб, Јусиф сәррачы өз јеринә гојмуш вә сонра ону чәлладын әлинә тапшырмышдыр. Һәмин һадисәдән бир васитә кими истифадә едән һуманист јазычы өз дөврүндә һөкм сүрән деспотизмә, чәһаләтә, фанатизмә гаршы кәскин е'тираз сәсини галдырмыш, онлары ојдурүчү сатира атәшинә тутмушдур.

Комедијаларында олдуғу кими, повестиндә дә Ахундов, образларын өзүнүфша васитәсиндән кениш истифадә етмишдир.

Мүнәччимбашынын горхунч хәбәриндән өзүнү итирмиш шаһ Аббас тәдбир көрмәк үчүн вәзир-вәкилини јанына чағырыр, бунлар исә өзләрини өјмәк үчүн фүрсәт әлә кечириб «хидмәтләриндән» данышырлар. Мә'лум олур ки, вәзир Мирзә Мөһсүн иш башына кәлән кими шаһын бош галмыш хәзинәсини долдурмаг үчүн гәрибә бир «тәдбир» дүшүнмүшдүр. Өлкәнин мадди имканларындан фајдаланмаг әвәзинә вәзир рүшвәт јолу илә хәзинәни долдурмағы даһа әлверишли һесаб едир. Белә ки, мүәјјән рүтбәјә тә'јин олунан вә ја вилајәт һакимлијинә көндәрилән адамлар хәзинәјә бир мәбләғ пул «берәсми-пешкәш» верирләр, еләчә дә «гиблеји-аләм» һәр бир әмирин евинә гәдәм басса, кәрәк она пәјәндаз вә бир мәбләғ дә пул һәдијјә верилсин. Демәли, вәзирин «хидмәти» өлкәдә рүшвәти бир нөв гануниләшдириб јајмагдан ибарәт олмушдур. Вәзир белә бир чәтин ишин өһдәсиндән кәлдији һалда, улдузларын гаршысында ачизлијини билдирир.

Шаһын сәрдары Заман хан чәтин ишләрә «тәдбир чәкмәкдә» вәзирдән кери галмыр. О да өзүнүн ән бөјүк хидмәтини онда көрүр ки, Бәкир пашанын өлкәјә һүчум етдијини ешидән кими онун гаршысына гошунла чых-

гараны говур. Бу тәдбирлә дүшмән ишгал етдији јерләрдә узун мүддәт гала билмир, кери чәкилиб кедир. Өз тәдбириндән артыг дәрәчәдә разы галан сәрдар кәләчәкдә дә дүшмәнин тәчавүзүндән горунмаг үчүн јолларын вә көрпүләрин бәрпа олунмасына ичазә вермир! О да бүтүн «һәрби дүһасы» илә бирликдә, улдузларын гаршысында ачиз олдуғуну анладыр.

Башга образларда олдуғу кими, јазычы моллабашыны да өз дилиндә данышдырыр. Ахундун хидмәти бундан ибарәтдир ки, моллабашы рүтбәсинә чатан кими әксәр әһалиси сүнни олан Иранда елә бир һәдә-горху вә тәзјиг көстәрир ки, бүтүн өлкәдә беш-алты нәфәрдән артыг сүнни тапылмыр. Ахундун башы елә гызыр ки, һәтта Ирандакы јәһудиләри вә ерманиләри дә шиә етмәк истәјир. Лакин бир пара адамларын мәсләһәти илә әзминдән дашыныр. Ахунд, шаһы тәһлүкәдән гуртармаг үчүн һеч бир тәдбир тәклиф едә билмәсә дә, мүнәччимбашыны кудаза вермәк үчүн әлинә дүшмүш бу фүрсәтдән бачарыгла истифадә едир. Шаһы гызышдырыб дејир ки, о мәл'ун мүнәччимбашы тәһлүкәни хәбәр верирсә, бәс нијә онун әлачыны көстәрмир?

Шаһ Аббас мүнәччимбашыны чәзаландырмаг истәјир, лакин Заман хан шаһы фикриндән дашындырыр. Мүнәччимбашынын гоча мүәллими Мөвлана Чәмаләддин улдузлары алдатмаг үчүн тәдбир төкүр, тәклиф едир ки, шаһ Аббас мүвәггәти олараг тахт-тачдан кәнара чәкилсин, ријакарлыға, зүлмә вә ичтимаи мәһрумијјәтләрә гаршы чәсарәтли фикирләр сөјләјән вә халгын көзүнү ачмаға чалышан Јусиф Сәррач Иран шаһы е'лан едилсин. Моллабашынын фитвасына көрә Јусиф Сәррач өлүмә лајигдир; чүнки моллабашынын базарыны касад едир, кәләкләринин үстүнү ачыр.

Повестдә шаһ Аббасын характери дә бөјүк маһарәтлә ачылмышдыр. Шаһ Аббас да јаланчы мүнәччимләрин сөзүнә инанан садәлөвһ бир шәхсдир. Һәм дә бир һөкмдар кими олдугча рәһмсиз вә залымдыр. Белә ки, өз өвладына вә башга сәфәви шаһзадәләринә тутдуғу дәһшәтли диван нәтичәсиндә артыг елә бир адам галмајыбдыр ки, ону тахта чыхармаг мүмкүн олсун.

Садәлөвһ, рәһмсиз, залым шаһ Аб-

р. Маарифчи јазычы бу әсәрдә идеал һөкмдар сурәти кими јаратмыш, ону севмиш вә охучуја севдирмәји бачармышдыр. Јусиф Сәррач бир нечә күнлүк һөкмранлығы дөврүндә башга шаһларын өмрү боју көрә билмәдикләри тәдбирләрә әл атмыш, халг күтләләринин хејринә бир сыра ганунлар вермиш, зәрәрдән башга халга һеч бир хејри дәјмәјән мүнәччимбашылыг мәгамыны ләғв етмиш, дини дөвләтдән ајырмыш, мәһкәмә ишләрини руһаниләрин әлиндән алмыш, вилајәт һакимләринин сәлаһијјәтини мәһдудлашдырмышдыр. Јусиф шаһ мүдриклији вә ағыллы тәдбирләри илә һамыны һејран едир, һәтта харичи өлкәләрин нүмајәндәләри онун бачарығына, ағлына вә фәрасәтинә әһсән дејирләр.

Шәрг халгларынын, хүсусилә мүсәлман Шәрги халгларынын талеји М. Ф. Ахундову илк јарадычылығы илләриндән дүшүндүрмүшдүр. Комедијаларында вә «Алданмыш кәвакиб» повестиндә јалныз Азәрбајчан халгынын әхлагы, мәишәти, һәјат тәрзи вә дүшүнчәләри өз бәдии ин'икасыны тапмамыш, бәлкә бу өлмәз әсәрләрдә Јахын вә Орта Шәрг халгларынын әхлагында, мәишәтиндә, сосиал-сијаси һәјатындакы бир сыра мүштәрәк чәһәтләрин реал әкси вә бу өлкәләрдә халг күтләләринин азадлығына вә тәрәггисинә мәнфи тә'сир көстәрән ичтимаи-сијаси гүсурларын кәскин тәнгиди әсас јер тутур.

Һуманист мүтәфәккирин јарадычылығында Шәрг халгларының бир сыра сосиал-сијаси, дини-фәлсәфи проблемләри һаггында мүхтәсәр бәһс едәчәјимиз мәшһур «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда даһа кениш вә әһатәли тәрздә, сон дәрәчә орижинал бир үслубда тәһлил едилмишдир. Бу әсәр јарандығы күндән әлјазмасы шәклиндә бир сыра гоншу өлкәләрдә јајылмыш вә демократик идејаларын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

Тәсадүфи дејилдир ки, бәдии јарадычылығы вә сосиал-фәлсәфи дүшүнчәләринин камилләшдији дөврдә Ахундовун јаздығы «Кәмалүддөвлә мәктублары» кечән әсрин 60-чы илләриндән башламыш бу күнәдәк һәм әдәбијјатшүнасларын, һәм дә философларын диггәтини өзүнә чәлб етмиш, бу өлмәз фәлсәфи трактат һаггында дәјәрли елми тәдгигат әсәрләри јазылмышдыр. Бу она көрәдир ки, М. Ф. Ахундов өзү-

CamScanner ile taranmıştır
Scanned with CamScanner

јери кəлдикчə естетик көрүшлəрини «Кəмалүддөвлə мəктублары»нда даhа кениш вə даhа əтрафлы шəрh етмишдир. Онун hеч бир əсəри гејд етдијимиз мəсəлəлəрин əhатəси бахымындан «Кəмалүддөвлə мəктублары»на чата билмəз. Анчаг буну да нəзəрə алмалыјыг ки, М. Ф. Ахундов бу əсəриндə көрүшлəрини вə идејаларыны билаваситə дејил, орижинал бədии пријомла—Кəмалүддөвлə вə Чəлалүддөвлə образлары васитəсилə тəгдим етмишдир.

Кəмалүддөвлə, əдəбијјатымыздакы башга мүтəфəккир образлары кими, тəбиəт вə чəмијјəт hаггында дүшүнүр, каинат, мадди алəм, варлыг, чанлылар алəми, руh, həјат вə өлүм hаггында фикир сөјлəјир, анчаг бə'зи хүсусијјəтлəринə көрə өзүндəн габагкы образларын hамысындан фəрглəнир. О, материализм мөвгејиндəн чыхыш едир, објектив варлыгы аллаhын вə руhи-мүтлəгин јаратдыгы мəhсул кими дејил, hеч бир јарадычыја еhтијачы олмајан əбəди, ганунаујғун варлыг кими көтүрүр, руhу маддəдəн ајырмыр, о бири дүнјаја да инанмыр вə с.

Кəмалүддөвлəнин бир үстүн чəhəти дə ондадыр ки, о, кечмиш мүтəфəккир образларын əксəријјəти кими, јалныз сырф фəлсəфи мəсəлəлəри вə мүчəррəд ганунлары өјрəнмəклə мəшғул олмур, ејни заманда јашадыгы чəмијјəтдə hөкм сүрəн конкрет сијаси, ичтимаи, дини, əхлаги ганунлары саф-чүрүк едир, онлар hаггында өз фикирлəрини ачыг билдирир.

ки, həр шеј марагландырыр: мəктəбə кедиб ахундларын ағач-фəлəггə «тəдрис методуна» фикир верир, ушагларын горху васитəсилə тəрбијə олунмасыны көрүб, мəктəбдəн мəсчидə кедир, ахундларын дини моизəлəринə гулаг асыр, чəhəннəм вə беhишт hаггында дедиклəрини ешидир вə с.

Ираны кəзиб həр аддымында зүлм вə həр бир фəрдинин чисминдə вə руhунда əсарəт зəнчири көрəн Кəмалүддөвлəнин сəбри түкəнир, нəфəси гаралмыш hалда: «Еј əhли-Иран, əкəр сəн нəш'əји-азадијјəтдəн вə hүгуги-инсанијјəтдəн хəбəрдар олсајдын, белə үбудијјəтə, белə рəзалəтə мүтəhəммил олмаздын...»—дејир. Бурадача hуманист мүтəфəккир «нəш'əји-азадијјəт» сөзүнүн үстүнə ишарə гојуб ашағыдакы изаhы вермəји лазым билир: «Јохлуг пəрдəсиндəн варлыг алəминə гəдəм гојан нөви-бəшəрин фəрдлəриндəн həр бири сағлам аглын hөкмү илə там азадлыг не'мəтиндəн истифадə етмəлидир...»

М. Ф. Ахундовун 60-чы иллəрдəки дүнјакөрүшүнə ујғун кəлəн фикирлəрлə јанашы həмин фикирлəрə зидд кəлəн нөгтəлəр дə вардыр. Бу чəhəтдəн нə Кəмалүддөвлə, нə дə Чəлалүддөвлə тəкликдə Ахундов идејаларынын тəмсилчиси дејил, јалныз онларын мүбаhисəсиндəн алынан мəнтиги нəтичəлəр М. Ф. Ахундовун сијаси-фəлсəфи идејасы вə мүдрик дүнјакөрүшүдүр.

●

Мүəллимин өзүнүтəhсилинə көмəк

Азəрбајчан ренессансынын даhи шаири

Азадə РУСТƏМОВА

Низами адына Əдəбијјат Институтунун Низамишүнаслыг шө'бəсинин мүдири, филолокија елмлəри доктору, Азəрбајчан ССР-ин əмəкдар елм хадими

Өз идеја-поетик тутуму, тə'сир, нүфуз вə əhатə даирəсинə көрə мəкан вə заман танымајан, глобал вə həмишəјашар мəзмун дашыјан Низами Кəнчəви сəнəти бүтөвлүкдə инсан шəхсијјəти вə гүрурунун, инсан əгли вə ирадəсинин, онун түкəнмəз истe'дадынын əзəмəтинə тəсдигдир.

Шаири XII əср Азəрбајчаны јетирмишдир. Бу елə бир заман кəсими иди ки, бир тəрəфдəн орта јүзилликлəрин зүлмəт сəлтəнəти—феодал дөвлəт гурулушунун кəсир вə нөгсанлары, дини чəhалəт, hакимијјəт уғрунда кедəн ганлы гырғынлар вə мүhарибəлəр өлкəни тагəтдəн салыр, дикəр тəрəфдəн Азəрбајчанда ренессанс шəфəглəри парлајырды. Сијаси-ичтимаи вə мəдəни əлагəлəр кенишлəнирди. Гəрбин вə Шəргин бөјүк тичарəт мəркəзлəрини бирлəшдирəн карван јоллары Азəрбајчанын бир чох шəhəрлəриндəн, о чүмлəдəн бөјүк Низаминин доғулуб бојабаша чатдыгы гəдим Кəнчə шəhəриндəн кечиб кедирди. Елм вə мəдəнијјəтин инкишафы үчүн əввəлки дөврлəрə нисбəтəн даhа əлверишли шəраит јаранмышды.

Азəрбајчан алимлəри елмин мүхтəлиф саhəлəри илə мəшғул олур, фəлсəфə, астрономија, тибб, həндəсə, чоғрафија, филолокија кими фəнлəр үзрə əсəрлəр јазырдылар. XI—XIII əсрлəр Азəрбајчаны Хəтиб Тəбризи, Бəhмəнјар ибн Мəрзбан, Əбубəкр Мəhəммəд Ширвани, Исмајыл ибн Əли Кəнчəви, Мəhəммəд ибн Абдулла Мараған, Ејнəл Гүззат Мијанəли, Шəhабəддин Сəhрəверди, Əбубəкр Əчəми Нахчывани кими Јахын вə Орта Шəргин бир чох өлкəлəриндə танынан алим, тəбиб, философ, hүгугшүнас вə ме'марлары илə мəшhурдур. Бу дөврдə Азəрбајчанда Гəтран Тəбризи, Əбүл Ə'ла Кəнчəви, Фəлəки Ширвани, Өмəри Кəнчи, Мүчирəддин Бејлəгани, Изəддин Ширвани, Мəhсəти ханым Кəнчəви, Гивами Мүтəрризи, Хагани Ширвани кими көркəмли сəнəткарлар да јазыб јаратмышлар.

Дөврүн идеоложи həјатында чидди дəјишикликлəр нəзəрə чарпырды. Орта əсрлəрин бүтүн ичтимаи тə'сисатлары үзəриндə өз гејдсиз-шəртсиз ағалығыны горујуб сахламаға чалышан ортодоксал ислам, она мүхалиф тə'лим, чəрəјан, фəлсəфи вə елми фикирлəрин интишарына hеч бир васитə илə мане ола билмирди. Мə'нəвијјаты мүчəррəд, гејри-реал хүлјаларла думанландыран, шүурларда мадди алəм вə онун не'мəтлəринə биканəлик hисси јаратмаға чалышан мүртəче еhкамлара гаршы həрəкəт кет-кедə күчлəнир, мəдəни бир hадисəјə, сабитлəшмиш дүнјакөрүшүнə əсасланан бир həрəката чеврилирди. Азəрбајчан орта əсрлəрин заман дахилиндə ренессанс дөврү кечирирди.

Ренессанс ишартылары хүсусəн поетик фəлсəфəдə—билаваситə образлы тəфəккүрүн наилијјəтлəри илə ифадə олунан бəдии-фəлсəфи фикирдə өз вүс'əтли тəзаhүрүнү тапмышды. Азəрбајчан ренессанс поезијасынын өнүндə Низами Кəнчəви кедирди...

Дүнја ренессанс həрəкатынын классик нүмунəлəриндə «инсан вə тəбиəт», «шəхсијјəтин мүхтаријјəти» шəклиндə формалашыб теосентрик нəзəријјə əлејhинə чеврилмиш hуманист консепсија Низами ше'ринин мə'на, амал вə гајəсини тəшкил едир. Онун бəдии ирси Əл-Фəраби, Əл-Бируни, Ибн Сина, Əбүл-əл Мəəри, Өмəр Хəјјам, Ибн Рəшид—Шəргин бу ренессанс хислəтли баhадырларынын ичтимаи-фəлсəфи, елми фикирлəри ишығында көтүрүлəрсə, бурада нə гəдəр ујарлыглар, мə'нəви əлагə вə мəгсəд бирлији ашкар етмəк олар.

Низами поезијасында XV—XII əсрлəр Авропа ренессанс сəнəтинин габагчыл нүмајəндəлəринин идеаллары илə дə сəслəшəн мəгамлар аз дејил.

Шаирин јарадычылығында, хүсусəн сон мөhтəшəм əсəри олан «Искəндəрнамə»дə елмин мəдəнијјəтинə мүрачиəти—Фалес, hермес, Сократ, Платон, Аристотел кими антик јунан мүтəфəккирлəриндəн бəhс ачмасы онун ренессанс дүнјакөрүшү вə həјатабахышы бағлы иди. Евклид həндəсəси, Архимедин физикасы, hиппократ вə Геленин кəшфлəри, Аристарх вə Клавди Птоломејин астрономијасы, Пифагорчулар мəктəбинин ријазијјат саhəсиндəки нəзəријјəлəри, Əл-Бирунинин чазибə гануну, Ајын ишығы Күнəшдəн алмасы вə с. hаггында олан мүлаhизəлəри, Ибн Синанын кеолокија вə тəбабəтə даир гəнаəтлəри Низамијə јахшы таныш иди вə јери дүшдүкчə о, əсəрлəриндə бу бахымдан сөз ачыр, илаhијјатчы идеолокија мүгабилиндə дүнја hадисəлəринə елмин көмəклији илə нүфузу өн плана чəкирди.

Објектив реал алəми вə онун ганунаујғунлугларыны идракда тəфəккүрүн гүдрəти hаггында ренессанс тə'лим Низаминин фикир дүнјасынын башлыча предмети иди. «Əгилдə көрүнмəз шејə јер јохдур»—дејə мүтəфəккир шаир елми биликлəри өјрəнмəјə чағырыр, мəнтиги бахышлары дини көрүшлəрдəн ајырмағы, hадисəлəрин тəбии көклəрини арашдырыб үзə чыхармағы вачиб билирди. Сəнəткар Низаминин бəдии образы, јахуд лөвhəни алим—Низаминин ријази hесабламалары, həндəси фигурлары, улдузларын бу вə ја дикəр hалда вəзијјəти вə с. кими дəгиг елми-мə'лумат тəлəб едəн проблемлəр фонунда тəгдими hејрəтлəндиричидир. Сəма чисимлəринин həр биринин өзүнəмəхсус сəчијјəси, илин фəсиллəриндə, ајын башында вə сонунда фəзанын hансы сəмтиндə јерлəшмəси вə с. hаггында орта əсрлəрин нүчум елминə даир дүзкүн мə'лумата малик

CamScanner ilə taranıb
Scanned with CamScanner

олмадан шаирин әсәрләриндән чох бејтләри ачыглајыб шәрһ етмәк мүмкүн дејилдир. Низами XII әсрдә етник антрополокија саһәсиндә мүасир елми сәвијјә илә сәсләшән мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрүрдү. Шаирин мүхтәлиф иргә мәнсуб инсан групларынын бир-бириндән фәргләнмәси сәбәбини чоғрафи мүһитлә—дәриалты пигментләрин күнәш шуаларындан аз, јахуд чох тә'сирләнмәси илә әлагәләндирмәси өз дөврү үчүн сон дәрәчә јени, әһәмијјәтли гәнаәт иди.

Лакин XII әср Азәрбајчан ренессансы гејд едилдији кими даһа чох бәдии-фәлсәфи дүнјакөрүшүн һадисәси иди вә бүтүн долғунлуғу илә поетик фәлсәфәдә өз тәсдигини тапмышды. Низаминин јалныз өзү дејил, поетик тәфәккүрүнүн мәһсуллары олан бәдии образлары да елм-мәдәнијјәт чарчылары идиләр. Шаирин Хосрову, Бәһрамы мүкәммәл дүнјәви тәһсил көрмүшдү, Гејс—Мәчнуну да дөврүнүн елмләринә инчә бәләд шаир-сәнәткар иди. Искәндәр сарајында алимләрә, мүтәфәккирләрә бөјүк еһтирам вардыр, дөвләти идарә ишләриндә онларын мәсләһәт вә мәшвәрәтләри һәлледичи рол ојнајыр. Искәндәр һәмишә елм баһадырларынын әһатәсиндәдир, өзү дә дөврүнүн көркәмли философудур, каинатын сирләрини өјрәнмәклә мәшғулдур, сарајына дүнјанын мүхтәлиф бучагларындан мүдрик һәкимләр, астрономлар чәлб едир, тез-тез тәбиәт, һәјат, јарадылыш һадисәләри әтрафында елми мүбаһисәләр кечирир вә и. а.

Фәлсәфи һуманизм Низами ше'риндә тутумлу, әһатәлидир. Инсанын «мән»и, «мән»ин һәјатын тә'сисиндәки ролу, әмәли вә зеһни фәалијјәти шаири даһа чох марагландырыр. Дүшүнән вә јарадан, һәјати, реал инсан образы бурада өн пландадыр. Низами әсәрләриндә тале инсанлара јол көстәрмир, гәдәр онлары истигамәтләндирмир. Бурада инсан шәхсијјәт зирвәсинә чатыр, әмәлләр вә һиссләри аләминә онун сөз ирадәси һакимдир. Низаминин бүтүн гәһрәманлары—«кичик», епизодик сурәтләрдән тутмуш, бөјүк епик вүс'әтли образларына гәдәр мүстәгил дүнјакөрүшә вә һәјати бахыша малик мухтар инсанлардыр, дүшүнүш вә һәрәкәтләриндә өз гәлбләринин һөкмүнә табедирләр, һадисәләрин орта әсрләр шәраитиндәки ганунаујғун инкишафы вә әхлаги кејфијјәтләри онлары сәчијјәләндирир.

Низами сәнәти тәбиәт һадисәләринә мүнасибәтдә дә өз ренессанс дујуму илә сечилир. Һәлә Низамидән әввәлки Азәрбајчан әдәбијјатында вәтән торпағынын фүсункар мәнзәрәләрини тәрәннүм едән јазыларла гаршылашмаг оларды. Күнәшин зүһуру, мөһтаб кечә, сәманы бүрүјән гулач-гулач улдузлар, тәбиәтин сеһрли мө'чүзәси олан баһар, сәба јели, доғма јурдун чөл-чәмәни Низамијә гәдәр дә сөз сәнәтинин әлван рәнкләри вә сајсыз чаларлары илә бәдии һәјат газанмышлар. Лакин бир ренессанс шаири кими Низамидә тәбиәт јалныз поетик көзәллик тимсалы кими чилвәләнмир, фәлсәфи мәзмун кәсб едир, гәлбин кизли тәлатүмләрини динләјән јахын сирдаша чеврилир. Биз Низамидә инсанын рәнкарәнк тәбиәт лөвһәләри илә тәкбәтәк руһи-гәлби сөһбәтә киришдијинин шаһиди олуруг; тәбиәт мүрәккәб психоложи тәкамүл просеси кечирән инсанын «мән»ини ачмагда охучуја көмәк едән вачиб васитә ролу ојнајыр.

Инсан вә тәбиәт, онларын бир-биринә нисбәти проблеминин бәдии һәллиндә Низами харигәләр јарадыр. Азәрбајчан ренессанс шаиринин бу бахымдан әдәбијјата хидмәтини бир чох сонралар Авропа ренессансынын јеткинләшмиш дөврүнүн сәнәт әсәрләриндә—Микеланчело таблоларында Шекспир театрында изләјирик.

Естетик фикрин көзәллик вә гәһрәманлыг принсипләрини јарадычылығында даһијанә сурәтдә тәтбиг едән Низами Кәнчәви дүнја әдәбијјатына идеал көзәллик вә идеал гәһрәманлығын бир сыра әбәди образларыны бәхш етди. Христиан—килсә еһкамларынын севиб-севилмәји «күнаһ», ислам мүһитинин «гәбаһәт» сајдығы «гаранлыг орта әсрләрдә» шаир идеал мәһәббәтә абидә учалтды, она тәранәләр гошду, алгышлар сөјләди, ону али, үлви инсани һиссин јүксәк дәрәчәси, инсаны тәшәббүскарлыға вә фәдакарлыға сөвг едән бир гүввә кими гијмәтләндирди. Әсл ренессанс шаири кими Низамидә мәһәббәт һәм естетик, һәм дә ичтимаи-сосиоложи вә фәлсәфи мәзмун алды.

Низами дини идеолокијанын «нагис мәхлуг» дејә дамғаладығы гадынын шәрәфинә [illegible] һөрдү. Көһнә мәишәт бахышларынын гурбаны олараг солан минләрлә накам Лејлиләрин мүдафиәчиси кими чыхыш едәрәк һуманизмә зидд әхлаг нормаларына мејдан охуду вә дүнја поезијасы һәгиги кәшфләр сајылмаға лајиг нечә-нечә рәшадәтли, һүнәрвәр, нәчиб кејфијјәтләрә малик, көзәл мә'нәвијјат саһиби гадын портретләрини әбәдиләшдирди. Әдаләт вә зәкасы илә охучуну һејран едән тәмиз әхлаг нүмунәси Мәһинбану, фүсункар вә зәриф хилгәтли Ширин, Азәрбајчанын гәдим кушәләриндән бири олан Бәрдәнин мәтанәтли һөкмдары Нүшабә, ирадә мүчәссәмәси Фитнә, алим Марија, көзәл муғәнни гыз, гәһрәман Нистәндәрәчаһан—будур, шаирин сәнәт фырчасы илә әтә-чана кәлмиш гадын образларынын натамам сијаһысы. Низами охучусу онун абидәсини учалтдығы гадын гәһрәманларынын характерләринин бүтөвлүјү гаршысында һејран галыр. Шаир гадына шәрәфли бир инсан, бәрабәр һүгуглу вәтәндаш кими јанашыр, онун исте'дад вә бачарығынын тәсвириндә ән көзәл бојаларыны әсиркәмир. Азәрбајчанлы Низаминин бөјүк сәнәткарлыгла портретини әбәдиләшдирдији гадын образлары бүтүн Јахын Шәрг классик ше'р тарихинин наилијјәтидир. Низами һуманизми бу проблемин һәллиндә дә бөјүк тәнтәнә кәсб етди. Шәрг ичтимаи-бәдии фикир тарихи Низаминин шәхсиндә бу бахымдан да Авропа ренессансынын габагчыл нүмајәндәләринин һуманистик көрүшләрини бир нечә әср габаглады. XII әср Азәрбајчан шаиринин сәсинә Авропа XV—XVI әсрләрдә сәс верди.

Низами Јахын Шәрг поезијасы тарихинә маһир психоложи образлар устасы кими дахил олмушдур. «Гәлбин поетикасы»—мә'нәвијјатын әлван вә рәнкарәнк чаларларынын бәдии тәгдими саһәсиндә дә Низами јарадычылығында «дахили инсан» проблеми вурғулудур. Образын «мән»инә нүфуз онун дүшүнчә вә һиссләр ахынынын тәкамүл диалектикасыны изләмәк вә үзә чыхармаг үчүн шаир кениш имканлар ачыр. Бурада образа мүхтәлиф бучаглардан ишыг дүшүр. Еһсаси паралелләр вә еһсаси тәзадлар—ујарлыглар вә кәсишмәләр бурада бир-биринә чаланыр, бир-бирини тамамлајыр вә бүтөвлүкдә характерин динамик инкишафына көмәк едирләр. Бу Низаминин ше'рдә кәшфи иди. Һәлә Низамидән чох сонралар да истәр Шәргин, истәрсә дә Гәрбин әдәби просесиндә образ тәгдими бирјөнлү хәтт үзрә апарылдығы, шәр һәмишә шәр, хејир-хејир кими верилдији һалда Азәрбајчан шаири чохпланлы вә чохбучаглы бәдии сурәтләрлә дүнја әдәбијјатыны зәнкинләшдирмишди (шаирин Хосров, Бәһрам вә Искәндәр сурәтләринин тәгдиминдәки зиддијјәтли мәгамлары хатырлајын).

Низами јарадычылығында үмуми ренессанс мәдәнијјәти илә сәсләшән бир әламәтдар кејфијјәт һаггында да. Низами системли шәкилдә ше'рә әмәк вә әмәкчи проблемини кәтирди. Әмәјин гадир гүввәсинә инам вә мәһәббәт—Низами сәнәтинин ән бариз хүсусијјәтләриндәндир. Онун гәләмә алыб абидәсини учалтдығы шәһәр вә кәнд зәһмәткешләри—әмәли вә зеһни әмәк нүмајәндәләринин образлары шаирин сәмими демократизминин бариз ифадәсидир вә сых сурәтдә ренессанс дүнјакөрүшү илә бағлыдыр. Мәһз әмәк проблеминин бәдии һәллиндә Низами һуманизминдәки хәлгилик бүтүн әзәмәти илә өзүнү көстәрир. Шаир прототипләрини һәр күн көрүб говушдуғу, әмәк вә сәнәтләринә гибтә етдији өз һәмвәтәнләринин ичәрисиндән арајыб сечдији әли габарлы бу зәһмәт фәдаиләрини пешәкарлары, әкинчиләри, сәнәткарлары, чобанлары, зијалылары һәјатын, тәбиәтин рөвнәги сајыр. Күрәјинин тәри илә јер суваран гоча әкинчи ағыр, лакин фәдакар әмәји илә мәғрур, кимсәјә бојун әјмәк истәмәјән, өз зәһмәтинин чөрәји илә доланмағы үстүн тутан ихтијар кәрпичкәсән («Сирләр хәзинәси») кечилмәз Бисутунун сылдырым гајаларыны тишәсинә тәслим едән гәһрәман Фәрһад, мө'чүзә тә'сири бағышлајан, көјдәлән сарајлар учалдан Симнар, Шејда, шаһ Хосровун мә'нәви тәкамүлүндә Ширинин мәһәббәтиндән аз тә'сир күчүнә малик олмајан аловлу мусигичиләр—Бәрбәд, Никиса вә с., вә и. а. бурада садаланмајан, лакин бу вә ја дикәр шәкилдә Низами әсәрләринин сүжет вә композисијасы илә әлагәдар орада иштирак едән јүзләрлә әмәк адамлары өз зәһмәтләри илә јенилмәздирләр. Јарадычы әмәк е'чазкар бир гүдрәтә маликдир. Гранит гајалар, сал дашлар, зәһмәтсевәр, фәдакар инсан әзми гаршысында нәдир ки?! Әмәк һәјаты бәзәјир, она фәрәһ вә севинч кәтирир. Әмәк адамы алгыша лајигдир—будур Низами хәлгилијинин ренессанс дујуму, мә'насы, мәзмуну! Шаир бә'зән

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

проблеми деталларла ишләјир. Проблемләр вәһдәтиндә бу проблемә бир штрих вурулур. Лакин ишыг шүасы мәһз бу штрих үстә сыныр, ону нура гәрг едир. Низаминин әмәкчи образлар силсиләси ҹәсарәт вә мәтанәти, узагкөрәнлији вә зәкасы илә чох заман әсас гәһрәманлары белә көлкәдә гојурлар, шаһлар, һөкмдарлар онларын һәјати тәҹрүбә вә һикмәтләри гаршысында кичилир, һәмишә онларын көмәк вә мәсләһәтләринә еһтијаҹ һисс едир (сүрүјә хаин чыхмыш көпәјә ҹәза верән гоҹа чобанын бунунла шаһ Бәһрама өлкәни залым вәзир Раст-Рөвшәнин төрәтдији дәһшәтләрдән хилас етмәк јолларыны өјрәтдијини јада салын).

Зәһмәт вә зәһмәткеш мәфһуму Низами јарадыҹылығынын сон аккордлары кими сәсләнән мәшһур «Мә'судлар шәһәри»ндә дә («Искәндәрнамә» II китаб—«Игбалнамә») диггәт мәркәзиндәдир, бу бәдии-иҹтимаи утопијанын башлыҹа, бәлкә дә апарыҹы компонентләриндәндир вә мәһз бу бахымдан о дүнја бәдии-иҹтимаи утопијалары ичәрисиндә ән өндә кедәни сајылмышдыр. Низамидән әввәл дә, сонра да Шәргдә вә Гәрбдә, мә'лум олдуғу кими, идеал ҹәмијјәт утопијалары олмушдур. Лакин фактик материал бу утопијаларда мүәјјән кәсирләрин олдуғуну да көстәрир. Мәсәлән, Низамидән ики әср әввәл јазыб-јаратмыш Әл-Фәраби дөврүндә утопик ҹәмијјәтиндә («Хејирхаһ шәһәр сакинләринин көрүшләри») синфи тәбәгәләшмәјә јер верилир. XVI—XVII әсрләр Гәрб утопистләринин (Кампанилла, Томас Мор јарадыҹылығында да иҹтимаи-игтисади бәрабәрсизлик һаллары вардыр. Ҹәмијјәт имтијазлылар групу вә гуллара ајрылыр. Гул әмәјиндән кениш истифадә олунур. Ағыр ишләр гуллар тәрәфиндән иҹра едилир вә с. Низаминин «Мәс'удлар шәһәри»ндә исә там бәрабәрлик һөкм сүрүр. Һамы өз әмәјинин бәһрәсини көрүр. Әмәк әлагәләриндә нә зүлм вар, нә биканәлик. Бурада әмәк јалныз севинҹ верир, һәр кәс өз игтидары, баҹарығы сәвијјәсиндә фәалијјәт көстәрир, ҹәмијјәтә, бир-кә јашајыша рифаһ кәтирир. Халг артыг дөвләтә, һәрислијә нифрәт бәсләдији кими, туфејли һәјата тәнбәллијә дә јадды. Белләләрилә ҹәмијјәтдә һеч јер [illegible]ур.

Ренессанс дөврү һуманизми јалныз һәјатын, дүнјәви көзәлликләрин тәсдиги дејилди. О, һәм дә инкар едирди. Көзәлликләрин тәнтәнәси наминә чиркинликләри тәнгид мөвгејиндән чыхыш—ренессанс сәнәтинин бу мүһүм идеја хүсусијјәтләри Низами поезијасындан да гызыл хәтлә кечир. Шаири бәшәрин талеји, Азәрбајҹанын талеји дүшүндүрүрдү. Јашајыб-јаратдығы мүддәт әрзиндә вәтәнинин тарихи һесабсыз мүбаризәләр тарихи олмушду. Азәрбајҹан атабәјләри илә Ширваншаһлар вә күрҹү чарлары узун заман бир-бирләри илә мүһарибә вәзијјәтиндә идиләр. Елдәкизләр һакимијјәтләни мөһкәмләндирмәк үчүн гоншу дөвләтләрә тез-тез һүҹумлар тәшкил едир, өз нөвбәсиндә күрҹү чарлары да Ширваншаһларла иттифага кирәрәк онлара бу јолла ҹаваб верирдиләр. Елә Низаминин доғма Кәнҹәсинә нечә дәфә басгын едилмиш, шәһәр дағыдылмыш, талан олунмушду. Өлкәнин дикәр шәһәрләриндә дә вәзијјәт белә иди. Бүтүн бу һадисәләр вәтәндаш шаирин көзләри гаршысында ҹәрәјан едирди вә Низами ганлы гардаш гырғынлары, тахт-таҹ уғрунда апарылан әдаләтсиз һәрби тоггушмалар әлејһинә чыхышлар етди. Низами јалныз мүһарибәнин дәһшәтли аҹыларындан бәһс аҹмады. О, бөјүк ҹәсарәтлә ҹәмијјәтин ичәриләринә дә күзкү тутду, инсанын «мән»ини алчалдан орта әср һәјат нормаларына иттиһамнамәләр охуду. Мүасири олдуғу һәјатын һәр нөв иҹтимаи-мә'нәви чиркинликләрини ифшада Низами гәләми тәкраредилмәздир. Әтрафындакы мәрһумијјәтләрә шаир көз јума билмирди. Бәрли-бәзәкли кашанәләрдә өзкә әмәји илә фираван јашајан, һөкм вә голу күҹлүләрин кениш халг күтләсинә етдији тәзјиги шаир көрүрдү. Ахы нә үчүн јер үзүнүн бүтүн не'мәтләринин јарадыҹысы олан әлигабарлылар әзаб вә ишкәнҹәләрә мә'руз галсын, мәһкума едилән зүлм һәддини ашсын, ишыглы зәка вә үрәк саһибләри тәһгир олунсун?! Әсәрләринин каһ бәдии рич'әт вә һашијәләриндә—васитәсиз, каһ да сүжет дахилиндә васитәли заманынын мә'нәви-иҹтимаи јараларыны шаир горхуб-чәкинмәдән гамчылајыр, бурада һөкм сүрән гәтл-гарәт, рүшвәтхорлуг, тамаһкарлыг, шөһрәтпәрәстлик, зоракылыг актларыны түнд сатирик бојаларла әләмә алыб, шиддәтли тәнгид атәшинә тутурду. Һәм дә Низамидә бу мүбаризә бир ренессанс шаири кими эглин вә тә-

...кедирди. Шаир әзилән күтләјә үзүнү тутараг ону шәрә гаршы мөвгедән чыхыш етмәјә сәсләјирди.

Нечин алчаглара бојун әјирсән?
Ојунчаг олурсан намәрдләрә сән?
Нә үчүн бојнуна мин јүк алырсан?
Залымын зүлмүндән разы галырсан?
Гәлби јумшаглығы бир дәфә унут!
Чијнини дағ кими уҹалыгда тут!
Сән дә сүсән кими ипәкдән олсан,
Сәни саф торпаг да јаралар, инан.
Зәлиллик үрәјә ағрылар салар,
Зүлмә дөзәнләрин сону олар хар.
Тикан тәк чијниндә тут јарағыны,
О вахт гуҹагларсан күл будағыны.

Бу сәтирләр Низаминин јашајыб-јаратдығы дөврдә кениш фәалијјәт көстәрән, әсасән сәнәткарлар вә шәһәрин јохсул тәбәгәсиндән ибарәт олуб, халг күтләләринин һүгугуну мүдафиә едән, мүнасиб шәраитдә һәтта истисмарчылара гаршы әлдә силаһ мүбаризәдән белә чәкинмәјән «Әхи» гардашлыг бирлијинин шүарлары илә һәмаһәнк иди. Шаир өз доғма, бөјүјүб боја-баша јетдији Кәнҹәсиндә дә аз үзвү олмајан бу мүтәрәгги халг иттифагынын ганун вә мәрамларына руһән чох јахын олдуғуну сәнәтилә сүбут едирди. «Әхи» гардашлыг бирлијинин тәблиғ етдији иҹтимаи әдаләт проблеми Низами ше'ринин ана хәттини тәшкил едир вә бүтөвлүкдә онун јарадыҹылығынын башлыҹа естетик предмети олан көзәллик анламы илә бағлы иди. Көзәл һәјат, бәхтијар инсан ҹәмијјәти шаири һәмишә дүшүндүрмүш, онун бәдии тәхәјјүлү мә'нәви тәкамүл-әхлаги тәмизләнмә јолу илә тарихи залым Әнуширәваны рәијјәтпәрвәр бир шаһ сәвијјәсинә галдырмыш, маҹәра вә әјләнҹәләр дүшкүнү Бәһрам-Куру сон мәгамда өлкәнин вә халгын мүдафиәчисинә, гыса өмрүнү јалныз өлкәләр ишғал етмәклә кечирән фатеһ Искәндәри агил, мүтәфәккир дөвләт хадиминә чевирмишди.

...шаһсыз, һөкмдарсыз, ел бирлији илә идарә олунан утопик «Мәс'удлар шәһәри»ндә тапмышды. Бу Низами һуманизми вә хәлгилијинин һүдудсуз вүс'әтинә дәлаләт едән, өз дөврү үчүн сон дәрәҹә ҹәсарәтли бир аддым иди. Бу Азәрбајҹан ренессанс поезијасынын гәләбәси иди.

Јахын вә Орта Шәргдә X—XII әсрләрдә каһ бу, каһ да дикәр нөгтәдә парлајан, бүтөвлүкдә Шәрг ренессансы кими гијмәтләндирилән мүтәрәгги мәдәни һәрәкат XII әсрдә Азәрбајҹанда Низами Кәнҹәви сәнәтиндә өз бөјүк тәнтәнәсини тапмышды. Низами ше'ри ренессанс гајәси вә амалы илә өзүндән чох әсрләр сонра Јахын вә Орта Шәрг мәдәнијјәти тарихини ишыгландырды. Шәргин чох көркәмли сәнәткарлары бу дүһадан илһам алдылар. Низами сәнәтинин е'ҹазкарлары бу вә ја дикәр васитәләрлә Гәрб әдәбијјатында да экс-сәда ојатды. Низаминин шәхсиндә Азәрбајҹан ренессансы бир сыра јени ренессанс баһадырларынын јарадыҹылығынын формалашмасына тәкан олду.

XII әср Күрҹүстанын ренессанс шаири, Низаминин кичик мүасири Шота Руставели өз бөјүк һәмәсринин јарадыҹылығындан чох мәтләбләр өјрәнди. Фәлсәфи һуманизм—мухтар инсан шәхсијјәти, инсанын эгли вә әмәли гүдрәтинә инам, иҹтимаи әдаләт, «мән»ин дахили аләминә психоложи рич'әт—Азәрбајҹан ренессанс шаири вә мүтәфәккири Низами поезијасынын бу мә'на вә мәзмуну үч әср сонра заманларынын әсл титанлары—исте'дадлы сөз устады, бөјүк сијаси хадим, мүтәфәккир, алим-философ, мусигишүнас өзбәк Әлишир Нәваи вә онун устады-пири таҹик халгынын мүгтәдир оғлу Әбдүррәһман Ҹами сәнәтинин дә башлыҹа лејтмотивинә чеврилди.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

методик принсипләри арасында[illegible] әлагәјә даир

Хошгәдәм ӘҺМӘДОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Истәр педагожи, истәрсә методик әдәбијјатда тә'лимин принсипләри һаггында чохлу мүһазирәләр сөјләнилмиш олса да, алимләр һәләлик үмуми фикрә кәлә билмәмиш, проблемин маһијјәти һәлл олунмамыш галмышдыр. Мүтәхәссисләрин бир групу белә һесаб едир ки, үмумијјәтлә, ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә һеч бир спесифик принсип јохдур вә ола да билмәз. Куја бурада јалныз дидактиканын үмуми принсипләринин хүсуси тәзаһүр формалары өзүнү көстәрир. Белә дүшүнән алимләрә мисал олараг Л. Т. Федоренко, И. Л. Лернер, Л. J. Гордин вә бир чох башгаларыны көстәрә биләрик.

Л. Т. Федоренко «Рус дили тә'лиминин принсипләри вә методлары» (М., 1964, с. 21) адлы әсәриндә јазыр ки, ана дили тә'лиминин принсипләри дедикдә, дидактиканын үмуми принсипләринин һәмин фәнин тәдрисиндә кәсб етдији спесифик тәзаһүр хүсусијјәтләри нәзәрдә тутулур. Л. J. Гордин «Тә'лим методлары илә тәрбијә методларынын әлагәси» (1981) адлы мәгаләсиндә јазыр: нәинки хүсуси методик принсип вә методлардан данышмаг олмаз, һәтта тәрбијәнин һәр бир голунун (әхлаг тәрбијәсинин, әмәк тәрбијәсинин вә с.) белә хүсуси принсипләри вә методлары јохдур. Јалныз үмуми принсип вә методлар вардыр, онлар хүсуси һалда тәзаһүр едирләр.

И. В. Зверев, А. В. Дудников, Б. П. Лихачов, Ә. Р. Әфәндизадә, В. Л. Әһмәдов кими алимләр исә мәсәләни тамам башга шәкилдә гојур, хүсуси принсипләрин мөвчудлуғуну гәбул едир, бу принсипләрин тәдгигинә өз јарадычылыгларында кениш јер верирләр. Мәсәлән, Ә. Р. Әфәндизадә «Азәрбајчан дили тә'лиминин методик принсипләри һаггында» («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1986, № 1) адлы мәгаләсиндә көстәрир: ана дили тә'лиминин методик принсипләри вар вә онлар [illegible] тәрәфдән [illegible] мәгсәддән, дикәр тәрәфдән исә Азәрбајчан дилинин (вә демәли: һәр һансы ана дилинин) лингвистик бахымындан спесифик чәһәтләриндән ирәли кәлир.

Мүәллифин фикринчә, Азәрбајчан дили тә'лиминин методик принсипләрино конкрет олараг ашағыдакылар дахилдир:

1. Азәрбајчан дили курсунда бөлмәләрин бир-бири илә әлагәләндирилмәси принсипи.

2. Азәрбајчан дили үзрә нәзәри биликләр әсасында бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы принсипи.

3. Шакирдләрдә дил дујумуну инкишаф етдирмәк принсипи.

4. Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә шифаһи вә јазылы нитгин гаршылыглы әлагәсинә әсасланмаг принсипи.

5. Тә'лим просесиндә нитгин дүзкүнлүјү, дәгиглији вә ифадәлилијинин көзләнилмәси принсипи.

Бу мәгаләдә бизим гаршыја гојдуғумуз конкрет мәгсәд ашағыдакындан ибарәтдир: дидактик принсипләрдән бири (мүвафиглик принсипи) илә ана дили тә'лими бөлмәләринин әлагәләндирилмәси принсипи арасындакы әлагәнин маһијјәтини шәрһ етмәк вә бунун мәнимсәмәјә көстәрдији тә'сирә ајдынлашдырмаг.

Мүвафиглик принсипинин мәғзи ондан ибарәтдир ки, шакирдә вердијимиз јени билик онун әввәлләр мәнимсәмиш олдуғу биликләр зәмининдә мәнимсәдилсин, шакирдин реал инкишаф сәвијјәси, һәјат тәчрүбәси даим диггәт мәркәзиндә сахланылсын. Буна мүвафиг олараг һәмин принсипин бир сыра гајдалары мүәјјән едилмишдир: мә'лумдан мәчһула, јахындан узаға, садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә вә с.

Азәрбајчан дили тә'лиминдә бөлмәләрин бир-бири илә әлагәләндирилмәси принсипиндән башлајаг. Мә'лум олдуғу үзрә, дил ваһид бир системдир вә онун мүәјјән голлара (фонетика, морфолокија, синтаксис вә с.) ајрылмасы [illegible] характер дашыјан диференсиасија едилмәси, бунун да нәтичәсиндә билијин мәнимсәдилмәсинин асанлашдырылмасы демәкдир. Мүвәггәти характер дашыјан бу диференсиасија сон нәтичәдә јенидән бирләшир, интеграсија едилир вә шакирдин ана дилини бүтөв бир систем шәклиндә (әлбәттә, програм чәрчивәсиндә) өјрәнмәсинә кәтириб чыхарыр.

Програм вә дәрсликләрдә лингвистик материал бөлмәләр үзрә тәгдим олундуғундан мүәллим дә ону мәһз бөлмәләр үзрә тәдрис едир. Буна көрә дә диференсиасија мүәллим вә шакирд үчүн тәбии көрүнүр, ади һал һесаб олунур. Бөлмәләри вә һәр бөлмәнин өз дахилиндә өјрәдилән анлајышлары әлагәләндирмәк, јә'ни интеграсија етмәк исә бә'зән диггәт мәркәзиндән кәнарда галыр, мүәллим вә шакирд үчүн чәтинлик төрәдир. Демәли, бөлмәләрин әлагәләндирилмәсинә бир о гәдәр дә мәһәл гојулмур. Бу исә дилин систем һалында мәнимсәнилмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир. Она көрә дә бөлмәләрарасы әлагәнин нәзәрә алынмасыны хүсуси принсип сәвијјәсиндә шәрһ етмәк јахшы һалдыр, мүәллимин диггәтини чох ваčиб саһәјә јөнәлтмәјә хидмәт едир.

Бунунла белә, зәнн едирик ки, фәнин бөлмәләрә ајрылмасы вә бу бөлмәләрин әлагәләндирилмәси ики мүхтәлиф шеј олмајыб, бир шејин ики чәһәтидир. Она көрә дә принсипин ашағыдакы кими формулә едилмәсини даһа дәгиг һесаб етмәк олар: Азәрбајчан дили тә'лиминдә материалын диференсиасија (бөлмәләрә ајырмаг) вә интеграсија (бөлмәләри әлагәләндирмәк) едилмәси принсипи.

Бу принсиплә мүвафиглик принсипи ана дили тә'лиминдә нечә әлагәләнир? Һәмин суала чаваб вермәк үчүн бә'зи мисаллар үзәриндә дајанмағы лазым билирик. Исми бирләшмәләрин ән кениш јајылмыш нөвләриндән олан тә'јини сөз бирләшмәләринин тәдрисиндә мүәллим һөкмән морфолокија илә синтаксис арасында әлагә јаратмалыдыр. Белә ки, мәктәблиләр исмин јијәлик һалы, мәнсубијјәт шәкилчиләри һаггында биликләри јада салмалы, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсиндә онларын мөвгејини, ролуну дәрк етмәлидирләр. Шакирдләр һәлә 5-чи синифдә өјрәнну билдирмәк мәгсәдилә артырылыр. Бу шәкилчиләри гәбул едән сөзләр синтактик тәһлил заманы аид олдуғу сөзлә бирликдә мүрәккәб үзв һесаб едилир, бирләшмә бүтөвлүкдә бир синтактик суала чаваб олур. Јијәлик һалын тәдрисиндә өјрәдилир ки, һәмин һалда ишләнән сөз саһиблик мәзмунуну ифадә едир. Демәли, «саһиб шәхс», «мәнсуб әшја» ифадәләри ушаглара мә'лумдур.

Мүәллим бүтүн бунлары әлдә әсас тутараг мүвафиглик принсипинин мә'лумдан мәчһула гајдасына ашағыдакы кими әмәл едир:

— Елә бир мисал дејин ки, орада јијәлик һалда ишләдилмиш сөзләр олсун вә мәнсубијјәт шәкилчиси олан сөзләрлә әлагәјә кирсин.

— Төкүлдү кағыза **синәмин сөзү;**
О ана јурдумун очағы, көзү,
Чејранын дурушу, дурнанын көзү,
Кәклијин ајағы јадыма дүшдү.

Бурада **синәмин сөзү, јурдумун очағы,** (вә **јурдумун көзү**), **чејранын дурушу, дурнанын көзү, кәклијин ајағы** бирләшмәләриндәки, **синә, јурд, чејран, дурна, кәклик** сөзләри јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмишдир. **Сөз, очаг, дуруш, көз, ајаг** сөзләринин сонунда мәнсубијјәт шәкилчиләри вардыр.

— Дөрдүнчү синифдә синтаксиси кечәркән сөз бирләшмәси, чүмлә үзвләри һаггында мә'лумат алмышсыныз. Һәмин мә'луматы јада салын, мисалда верилмиш сөз бирләшмәләрини тапын, онларын һансы үзв олдуғуну мүәјјәнләшдирин.

Шакирдләр мүәллимин көмәји илә мүәјјән едирләр ки, **јурдумун очағы** (көзү), **чејранын дурушу, дурнанын көзү, кәклијин ајағы** мүбтәдадыр, **јадыма дүшдү** хәбәри илә бағлыдыр; **синәмин сөзү** исә **төкүлдү** хәбәри илә бағлыдыр, о да мүбтәдадыр.

Мүәллим ушагларын диггәтини бирләшмәләрин нечә әмәлә кәлмәсинә јөнәлдир вә белә бир тапшырыг верир; јијәлик һал шәкилчиләрини вә мәнсубијјәт шәкилчиләрини көстәрин. Шакирдләр тапшырығы ичра едирләр. Мүәллим нәтичә чыхарыр: биринчи тәрәфи јијәлик, икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш бирләшмәләрә мүәјјәнлик билдирән исми сөз бирләшмәләри дејилир.

Ајдын олур ки: 1) мүәллим мүвафиг-

CamScanner ilə taranıb

Scanned with CamScanner

едәрәк шакирдләрин мә'лум биликләринә әсасланыр; 2) мәктәблиләр мүстәгил фикирләшир, мисаллар дејир, шәкилчиләри тапырлар; 3) дөрдүнчү синифдә өјрәндикләрини јада салыр, мүбтәдалары ҝөстәрир, сөз бирләшмәләрини мејдана чыхарырлар. Беләликлә, әсас иши шакирдләрин өзләри ичра едирләр, мүәллим исә нәтичә чыхарыр, просеси јекунлашдырыр. Дәрсдакы дахили [illegible] билкиләр интеграсија едилир, материал даһа дәриндән баша дүшүлүр.

Ҝәтирдијимиз нүмунәдән ајдын олур ки, дидактиканын мүвафиглик принсипи илә Азәрбајчан дили тә'лиминин бөлмәләрарасы әлагәнин нәзәрә алынмасы принсипи гаршылыглы әлагәдә ҝөтүрүлдүкдә шакирдләр материалы даһа јахшы мәнимсәјә билирләр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә -лар² чәм шәкилчисинин грамматик семантикасы вә функсијасы һаггында

Әсмәт ҺӘСӘНОВА
Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мүәллими

Азәрбајчан дилинин морфоложи категоријаларындан сајылан кәмијјәт категоријасы адлар вә фе'лләрлә бағлыдыр. Лакин о, синтаксисдә субјект вә предикат мүнасибәтләринин ифадәсиндә дә мүһүм синтактик функсијаны јеринә јетирир.

Бу мәгаләдә башлыча мәгсәд исимләрдә кәмијјәт категоријасынын чәм формасынын әсас морфоложи ифадә васитәси олан -лар² шәкилчисинин грамматик семантикасы мәсәләләринә тохунмагдыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә һәмин шәкилчинин исмин диҝәр грамматик категорија (һал, мәнсубијјәт, хәбәрлик) шәкилчиләри арасында јери вә семантик сыраланма мәсәләси марағлыдыр. Бу дилдә илтисаги гурулушдан асылы олараг, грамматик (сөздәјишдиричи) шәкилчиләрин бир-бири илә сыраланмасында мүәјјән ардычыллыг, семантик сыраланма мөвчуддур. Мәсәлән: «Дағларынын башы гардыр, Аг өрпәјин булудлардыр». (С. Вурғун.)

Нүмунәдән ҝөрүнүр ки, «дағларынын» сөзүндә -лар² чәм шәкилчиси сөзүн көкүнә гошулмуш, сонра мәнсубијјәт, даһа сонра јијәлик һал шәкилчиси ҝәлмишдир. Сонунчу сөздә исә чәм шәкилчиси хәбәрлик шәкилчисиндән әввәл ҝәлмишдир. Демәли, мүасир Азәрбајчан дилиндә -лар² чәм шәкилчисинин исмин диҝәр морфоложи категорија шәкилчиләри ичәрисиндә семантик-грамматик сыраланма ганунаујғунлуғу беләдир: сөзүн көкү (исим) +чәм шәкилчиси + мәнсубијјәт шәкилчиси + һал шәкилчиси + хәбәрлик шәкилчиси. «Тәләбәләримиздәндир» сөзүндә буну ајдын мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

-лар² чәм шәкилчисинин Азәрбајчан дилиндә ашағыдакы семантик хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк олар:

1) -лар² шәкилчиси тәркиб һиссәләринә бөлүнә билән әшјаларын чәмлијини билдирир. Чәмлијин бу типи мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасына мүнасибәтдә мүәјјәнлик билдирмәклә бүтөвүн гејри-мүәјјән һиссәләринин чәмлијини ифадә едир: Мәсәлән: **«Аранлыларын аран, дағлыларын** даг гонагпәрвәрлији вар». **«Ушаглар дана-бузовлары, сығырчынлар** исә **маллары** бир-биринә гарышмаға гојмурдулар» (И. Шыхлы).

2) -лар² шәкилчиси мүчәррәд исимләрә, мәкан билдирән сөзләрә гошулараг гејри-мүәјјән чәмлик билдирир. Мәсәлән, **«фикирләрин, һиссләрин** чаплы шәкли», **«әзаблардан узаг»**, «бу **јерләрин** һавасы» вә с.

Дилимиздә фе'ли сифәтин субстантивләшәрәк чәм шәкилчиси гәбул етмәси заманы да гејри-мүәјјән чәмлик јараныр: ҝөзәл ҝәләнләрә һөрмәт еј-[illegible]ја! (Фолклордан.). «Чох **охумушлары** јоруб јолда гојар». (И. Шыхлы.).

3) -лар² шәкилчисинин мүгајисәли чәмлик билдирмәси һаллары чох јајылмышдыр. Белә исимләр, әсасән, хүсуси шәхс адларындан ибарәт олур. Бу чүр чәмлијин ики типи вар: а) хүсуси шәхс адларына гошулан -лар² шәкилчиси мүсбәт чаларлы мүгајисәли чәмлик ифадә едир. Бу һалда чәм шәкилчили исимләр мүәјјән үслуби функсија дашыјыр. Мәсәлән: «Бизим дилимиз һәр һалда гүввәт тапачагдыр, јени **Фүзулиләр, Вагифләр, Закирләр, Сејидәзимләр** мејдана ҝәләчәкдир». (Н. Нәриманов.).

Нүмунәләрдәки чәм исимләр, әсасән, мүсбәт чаларда мүгајисә, бәнзәтмә билдирир. Бу типли чәм исимләр һәмишә бөјүк һәрфлә јазылыр.

б) -лар² шәкилчиси бә'зи хүсуси исимләрә гошулараг мәнфи чаларлы мүгајисә, бәнзәтмә билдирир. Бу чүр чәмлик билдирән исимләр, әсасән, бәдии әсәрләрдә вә данышыгда ишләдилир. Мәсәлән: «Амма **ибишләрлә, фәрәчләрлә, назлыларла** бәрабәр, дајыларынын көлкәсиндә долашан **бағырлары** да ифша етмәлијик». (Анар.). «Нечә-нечә **һәмзәләрлә, сумбатларла** гаршылашдыг». (Б. Ваһабзадә.). Бу һалда чәм исимләр, адәтән, кичик һәрфлә јазылыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүәјјән фамилијалара гошулан -лар² шәкилчиси нәслә, тајфаја, аиләјә мәхсус чохлуг билдирир: **Кәмтәровлар, Әһмәдовлар** вә с.

4) -лар² шәкилчиси бә'зи шәхс мә'налы дүзәлтмә исимләрә гошулараг шәхсин чохлуғуну билдирир; мәсәлән: «Отуздан артыг ел сәнәти Әрзурумун шөһрәтини башга өлкәләрдә галдырырды: **чарыгчылар, мәстчиләр, күркчүләр, башмагчылар, ирадачылар, чарыгчылар, дәмирчиләр, бычагчылар, сандыгчылар, кечәчиләр, сабунчулар, мумчулар...»** (М. Аслан.).

5) -лар² шәкилчиси сајыла билмәјән вә топлулуг билдирән исимләрә артырылараг нөв, тип вә с. мә'налы чәмлик ифадә едир; мәсәлән: «Еј Бәхтијар, чағлајырсан бинәдән, **Селләр** кими, [illegible] (Б. Ваһабзадә.). «Һәјат ешгилә **одлардан, аловлардан** кечир инсан...» (С. Вурғун.).

6) -лар² шәкилчиси бә'зи фразеоложи ваһидләрин тәркибиндә ишләнән исимләрә гошулараг, емфатик чәмлик билдирир: **дилләр** әзбәри олмаг, **дилләрә** дүшмәк, **атәшләрә** јанмаг вә с.

7) -лар² шәкилчиси заман вә мәкан мә'налы сөзләрә гошулараг, һүдуд давамлылығы ифадә едир; мәсәлән: **ајларла** (ајларча), **илләрлә** (илләрчә) вә с.

Дилимиздә -лар² шәкилчисинин заман зәрфләринә гошулараг тәхмини заман чалары ифадә етмәси һаллары да чохдур: **күндүзләр, кечәләр, сабаһлар** вә с.

Азәрбајчан данышыг дилиндә чәм шәкилчили **бүкүнләри, дүнәнләри, бајаглары** вә с. типли зәрфләрдә дә тәхмини заман чалары ифадә олунур.

8) -лар² шәкилчиси **биз, сиз** шәхс әвәзликләринә гошулараг һөрмәт, еһтирам, фәргләндирмә вә с. мә'на чаларларыны билдирир; мәсәлән: «һәмгафијәдир адларымыз, Шәһријар, Инсафмы ајырсын бу гәдәр **бизләри** һәсрәт». (Б. Ваһабзадә.).

9) -лар² шәкилчиси топлулуг билдирән сөзләрә гошулараг һәмин чохлуғун һиссәләрини ифадә едир: **елләр, гошунлар, обалар, халглар** вә с.

Сајлара гошулан -лар² шәкилчиси сајын чохлуғундан чох, үмумилик билдирир: **једдиләр, бешләр, биринчиләр, икинчиләр** вә с.

Азәрбајчан дилиндә -лар² шәкилчисинин грамматик семантикасынын тәһлили ҝөстәрир ки, бу шәкилчи чохфунксијалы олдуғу кими, һәм дә чохмә'налыдыр. Бу шәкилчинин мүһүм семантик хүсусијјәтләриндән бири дә сөзүн тәркибиндә лексикләшәрәк бир чох антропоним, топонимләрин јаранмасында иштирак етмәсидир; мәсәлән, **Ханлар, Бәјләр** кими адлар, **Дәлләр, Говлар, Сарванлар** кими јер адлары буна нүмунә ола биләр.

Орта мәктәбдә јери ҝәлдикчә кәмијјәт категоријасынын бу кими семантик хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы, фикримизчә, практик чәһәтдән әһәмијјәтли олар.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

тәдриси уғрунда мүбаризә

Фазил ҺӘСӘНОВ

Кировабад Јүнкүл Сәнаје Техникумунун мүәллими

XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы ана дили тә'лими идејасынын мејдана кәлмәсинә мүнасиб шәраит јаратды. Азәрбајчан дили дөвләт мәктәбләринин тәдрис планына дахил едилди. Бу дилдә, аз да олса, дәрсликләрин һазырланмасы, програмларын тәртиб едилмәси ана дили тә'лими идејасыны хејли күчләндирди.

1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә исә ана дилиндә тәһсил идејасы уғрунда апарылан мүбаризә халгын керилијини арадан галдырмаг, онун азадлығына наил олмаг уғрунда үмуми мүбаризәнин тәркиб һиссәсинә чеврилди.

Мә'лумдур ки, милли дил милләтин инкишафында мүһүм васитәдир. К. Д. Ушински бу барәдә көзәл демишдир: «Халгын дили онун мә'нәви һәјатынын һеч бир вахт солмајан вә даим тәзәдән чичәкләнән, тарих сәрһәдләриндән чох узагларда башланмыш бојасыдыр. Дил халгын бүтүн чохәсрлик мә'нәви һәјатынын ән дүзкүн тарихи олмагла бәрабәр, һәлә нә китаб, нә дә мәктәб олмадығы дөврләрдә белә, халгы өјрәдән вә ону тарихин сонуна гәдәр өјрәтмәкдә давам едән ән бөјүк халг тәрбијәчисидир...» (К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1953, сәһ. 111).

Елә буна көрә дә демократик фикирли зијалылар мәктәбдә биринчи олараг тә'лимин ана дилиндә апарылмасыны тәләб едирдиләр. 1905-чи ил ингилабы заманы ана дили мәсәләси халг маарифи гаршысында дуран мүһүм мәсәләләрдән бири иди. Бу дөврдә дил мәсәләсиндә маарифчиләрлә ингилабчы-демократларын фикирләриндә бирләшән чәһәтләр ајдын нәзәрә чарпырды. Һәр ики чәрәјанын нүмајәндәләри үмумхалг дилинә әсасланан дил уғрунда мүбаризә апарырдылар. Ону јад тә'сирләрдән горумагла, өз зәмининдән тәчрид олунмамасына чидди сә'ј көстәрирдиләр.

XX әсрин әввәлләриндә, хүсусән 1905-чи ил ингилабындан сонра мәктәбләрдә ана дилинин тәдриси саһәсиндә бир гәдәр ирәлиләјиш олду. Азәрбајчанын көркәмли педагогларындан Һ. Зәрдаби, Ф. Көчәрли, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Маһмудбәјов, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Ф. Ағазадә, С. С. Ахундов, А. Шаиг, Ү. Һачыбәјов, М. Ә. Сабир вә башгалары бүтүн фәалијјәтләри боју ана дилиндә тәһсил уғрунда мүбаризә апармыш вә онлар бу мүбаризәни ана дилинин сафлығы, тәмизлији вә инкишафына көстәрдикләри сә'јләрлә үзви сурәтдә әлагәләндирмишләр. В. И. Ленин јазырды: «Ким милләтләрин вә дилләрин һүгуг бәрабәрлијини гәбул вә мүдафиә етмирсә, о, марксист дејилдир, о һәтта демократ да дејилдир. Бу, шүбһәсиздир» (В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, сәһ. 143).

Әкәр биринчи рус ингилабына кими ана дилиндә тәһсил ајры-ајры маарифпәрвәрләр тәрәфиндән ирәли сүрүлүрдүсә, аз кечмәдән бу мәсәлә бүтүн ичтимаијјәтин диггәтини чәлб етмишди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1905-чи илдән башлајараг, 1920-чи илә кими, јә'ни Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр ана дили мәсәләси әтрафында ики истигамәтдә—М. Ф. Ахундовун, Һ. Зәрдабинин јолуну давам етдирән, ингилабчы-демократ «Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында топлашан зијалыларла Азәрбајчан халгынын милли мүстәгиллијини вә дилинин орижиналлығыны инкар едән «Фүјузат» журналынын пантүркист буржуа идејаларыны јајан јазычылар арасында кәскин мүбаризә кетмишдир.

«Фүјузат» журналы илк нөмрәсиндән Азәрбајчан халгынын ана дилинә вә бу дилдә мәктәбләр ачылмасы идејасына дүшмән чыхды. Куја Азәрбајчан халгынын өзүнәмәхсус әдәби дили јохдур: бу халгын дили османлы дилидир. Мүртәче буржуа зијалылары доғма дилимизә «чобан» дили, «татар» дили, «ајағы чарыглылар» дили, «гара чамаат» дили адларыны вердиләр. Бу дилдә охујуб јазмағы әһәмијјәтсиз, һеч кәсә лазым олмајан бир шеј һесаб етдиләр. «Молла Нәсрәддин» журна...

...тәсвир олунур: бир нәфәр азәрбајчанлыны онун ағзына зорла әрәб, фарс, османлы дилини сохурлар. Азәрбајчанлы исә чабалаја-чабалаја јазыг бир һалда дејир: «Ај гардашлар! Мән ки дилсиз халг олмамышам, дилләри ағзыма нијә сохурсунуз? («Молла Нәсрәддин» журналы, 1906, № 38).

«Фүјузатчылар көз көрә-көрә һәјасызчасына Азәрбајчан халгынын дилини инкар едирдиләр: «...Хүласә, демәк истәјирәм ки, сәнин милли бир лисанын јохдур. Сәнин лисанын даһа башга јердәки түркләрин лисаны... һәпсинин гибләкаһи-тәкамүлү, јә'ни сон варачағы јол османлы лисаныдыр» («Фүјузат» журналы, 1906, № 21).

Ә. Һүсејнзадә, Ә. Агајев, Ә. Топчубашов вә башгалары истәјирдиләр ки, бу халгларын һамысы османлы дилиндә данышсынлар. Бу сәбәбдән дә дилимизи османлы дилинин бир шивәси кими гәләмә верирдиләр. Бунлар, ејни заманда, елмин, маарифин вә мәктәбин әлејһинә чыхыб, ислам динини тәблиғ едирдиләр.

«Һәјат» гәзети вә «Фүјузат» журналынын мүртәче фикирли әмәкдашлары һәмишә вәтәндән, халгдан данышырдылар. Анчаг нә онларын әсәрләриндә, нә дә һәрәкәтләриндә Азәрбајчан халгына вә дилинә мәһәббәт һисс олунмурду. Онлар халгымызын ингилаб илләриндә кечирдији күнләрә аид һеч бир шеј јазмадылар. Әксинә, јерли тәрәггипәрвәр зијалылары тәнгид етдиләр.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан дилини өз милли бүнөврәсиндән ајырмаға чалышыб, «сәнин ајрыча милли бир лисанын јохдур» дејәнләрә гаршы мүбаризәјә габагчыл зијалылар да гошулдулар. Бу саһәдә јенилмәз халг чәбһәси јаранды. Мәтбуат демократик чәбһәни мүдафиә едән мәгаләләрлә долду.

Габагчыл, мүтәрәгги фикирли зијалылар мәзлум Шәрг халгларыны, хүсусән Азәрбајчан халгынын кәләчәк азадлыг ишини тәһлүкә алтына алан, мәдәнијјәтини, ана дилини мәһв етмәјә чалышанлара гаршы кәскин мүбаризә апармаға башладылар.

XX әсрин әввәлләриндә дилимизин сафлығы, тәмизлији уғрунда кедән мүбаризәдә Ү. Һачыбәјов, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ф. Көчәрли, Һ. Зәрдаби вә башгаларынын әвәзсиз хидмәтләрини онларын мәгаләләрин...

...истәјирәм.

Ү. Һачыбәјов халгын өз дилини мүкәммәл өјрәнмәсини, өз дилиндә данышмасыны вә ушаглара ана дилиндә тәһсил верилмәсини дөнә-дөнә мәсләһәт көрмүшдүр. Ана дилини горујуб сахламағын ән күчлү васитәси мәктәбләрдә тәдрисин ана дилиндә апарылмасыны һесаб едирди. О, «һансы васитәләрлә дилимизи өјрәниб кәсби-мааРиф етмәлијик» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Дилимизи өјрәнмәлијик, өз рифаһ вә сәадәтимиз үчүн өјрәнмәлијик ки, еһтијачымызын бәјанына гадир олаг» («Иршад» гәзети, 1906, № 47). Әдиб дилин бөјүк гүдрәтини онун садәлијиндә, анлашыглы олмасында, чанлы халг булағындан сүзүлүб кәлмәсиндә көрүрдү. Ү. Һачыбәјов мәктәбләрдә елмләрин ана дилиндә кечилмәсинә јүксәк гијмәт верәрәк демишдир: «...Мән милли мәктәб она дејирәм ки, орада бүтүн елмләр өз ана дилимиздә тәдрис олунур... Рус вә мүсәлман ишколасыны ибтидаи ана дилли мәктәб һесаб етмәк, зәннимчә, дилимиз вә милләтимизи тәһгир етмәк демәкдир» («Иршад» гәзети, 1906, № 245).

Ү. Һачыбәјов белә һесаб едирди ки, һәр бир гејрәтли, мүтәрәгги фикирли азәрбајчанлы ушагларын ана дилиндә тәһсили гајғысына галмалыдыр. О, бу барәдә фикрини белә тамамламышдыр: «...Мәктәб ачыб ушагларымызы өз дилимиздә тәдрис вә тә'лим етмәк бизим арзуларымызын ән үмдәсидир. Бу арзунун һүсула кәлмәси үчүн биз вар гүввәмизлә чалышмалыјыг, зира нәшр мaариф вә мәдәнијјәт үчүн јеканә васитәмиз бир бу тәригәтдир...» («Иршад» гәзети, 1906, № 240). О, ана дилиндә мәктәбләрин ачылмасыны вә дәрсликләрин ана дилиндә тәртибини хүсуси гејд етмишдир.

1905-чи ил ингилабы һәр милләтин ушаглары үчүн ана дилинин мәктәбләрдә өјрәдилмәсинә мүәјјән гәдәр шәраит јаратды. Н. Нәриманов бу барәдә гејд едирди ки, инди әсас иш шәраитдән, имкандан истифадә етмәкдир. Халгын аловлу вәтәнпәрвәрләринә көрә, «бир дилин о вахт гијмәти олар ки, о дили тә'лим едәнләрдә гејрәт» һисси баш галдырсын. О, тәләб едирди ки, тә'лим ана дилиндә олмагла, орфографијада да олан гарышыглыг арадан галдырылсын. Чүнки дилин јазысы нә гәдәр асан олса, о дил бир о гәдәр тез јајылар. Әдибин ән бөјүк мәг-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

сәди халгын ән бөјүк чәһаләтдән азад олмасы, елм, маарифә јијәләнмәси вә доғма ана дилини инкишаф етдирмәк иди.

Н. Нәриманов ана дилинин ширинлијини, зәрифлијини һәмишә мүдафиә етмишдир: «Ана дили! Нә гәдәр рәфиг, нә гәдәр али, нә гәдәр әзәмәтли бир гүввә!.. Ана дили!.. Бир дил ки, меһрибан бир вүчуд өз мәһәббәтини... сәнә о дилдә бәјан едибдир. Бир дилдә ки, сәнә бешикдә икән бир лајла шәклиндә өз аһәнк вә ләтафәтини сәнә ешитдирир, руһун ән дәрин кушәләриндә нәгш бағлајыбдыр!.. Илк әввәл о дил сајәсиндә бир фикир һасил едибсән... Ана дилимиз һәр һалда гүввәт тапачагдыр, јени Фүзулиләр, Видадиләр, Закирләр, Сејидәзимләр мејдана кәләчәкдир...» («Һәјат» гәзети, 1906, № 181).

Коммунист Партијасынын садиг оғлу Нәриман Нәриманов халгымызын кәләчәји, азадлыға чыхмасы вә дили уғрунда өмрү боју мүбаризә апармышдыр. О көстәрирди ки, бир милләт өзүнү танымајынча, һүгугуну дүшүнмәз; «Танынмаг үчүн дә милли дил, милли мәктәб, милли мәтбуат, милли әдәбијјат лазымдыр».

Дил мәсәләсиндә «Молла Нәсрәддин» журналы о гәдәр бөјүк гәләбә газанды ки, буну һәтта «Фүјузат»ын редактору Ә. Һүсејнзадә дә сонралар е'тираф етди. Ч. Мәммәдгулузадә хатиратында бу барәдә јазыр: «...Әли бәј Бакыдан ахырынчы дәфә Түркијәјә көчүб кедән вахт... идарәмизә дә тәшриф кәтирди... Мәнә белә деди: «Јахшы јазырсыныз... Ачыг јазмағы да бачармаг лазымдыр» (Ч. Мәммәдгулузадә [illegible], 3-чү чилд, Бакы, 1967, сәһ. 681).

Ә. Һүсејнзадәнин дилимизи, әдәбијјатымызы дәрә-тәпәјә салдығыны е'тираф етмәсини А. Шаигин хатирәләриндә дә охујуруг: «...Бир күн... бир чочуг көрдүм, топла ојнајырды. Топу јухары атдыгча топ ашағы дүшүрдү. Фәгәт топу әввәл јерә вурдугча топ әгибинчә јүксәлијорду. Дил дә, әдәбијјат да беләдир... (А. Шаиг. Хатирәләрим. Бакы, 1973, сәһ. 202).

Ф. Көчәрли исә мәктәбләрдә ана дилинин тәдриси заманы К. Д. Ушински тә'лиминә әсасланмағы мәсләһәт көрүрдү. Ону мәчбури фәнн кими дәрс програмына салмағы тәләб едирди. «Јени тәдрис планына» мәгаләсиндә («Каспи» гәзети, 1905, № 161) вахтыны чохдан кечирмиш тәдрис планыны дәјишдирмәји, дүнјәви елмләри өјрәдән програмларын тәртибинә кечмәји ирәли сүрүрдү.

Һ. Зәрдаби көстәрирди ки, үмуми дилдә јазыб-охумаг милләтин инкишафына, тәрәггисинә бөјүк тәкан верир. О, «Иттиһади-лисан» мәгаләсиндә бу фикрини белә тамамламышдыр: «...Она көрә бизләрә вачибдир ки, инди вахт кечмәмишдән иттиһади-лисан далынчан олуб бир үмуми дил бина едиб, бу үмуми дилдә јазыб-охујаг ки, вахты илә о дил һамынын јазыб-охумаг дили олсун...» («Һәјат» гәзети, 1906, № 9).

Дөврүн габагчыл фикирли зијалылары ана дилинин мәктәбләрдә тәдрисинә, онун инкишафына вар гүввәләри илә чалышмышлар. Лакин онларын бу арзусу Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра һәјата кечди. Азәрбајчан дили дөвләт дили сәвијјәсинә гәдәр јүксәлди.

●

Нәзәри гејдләр

Терминләрдән истифадәјә даир

Ләтиф КӘРИМОВ

филолокија елмләри намизәди, Азәрбајчан ССР ЕА-нын елми ишчиси

Һәр бир дилдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин дә лүғәт тәркибинин мүәјјән бир һиссәсини терминләр тәшкил едир. Азәрбајчан дилиндә терминләр дилин һәм өз дахили имканлары, һәм дә башга дилләрдән сөз алымы васитәсилә јарадылыр. Лакин чох вахт башга дилләрдән алынан терминләр (рус вә Аврупа дилләриндән тәрчүмә вә ја калка олунмуш термин-сөзләр) дилимиздәки терминләрлә паралел ишләдилир; јә'ни ејни мәфһум ики-үч сөзлә ифадә едилир. Бир сыра һалларда исә алынма термин-сөзләрин дилимиздә әвәзләјичи вә ја тәрчүмәси олдуғу һалда, алынан дилдәки кими ишләдилир. Одур ки, үмумхалг данышыг дилиндә терминләрин ишләдилмәсиндә мүхтәлифлијә јол верилир. Бунун әсас сәбәбләриндән бири һәлә орта мәктәбдә шакирдләрин шифаһи нитгинә верилән тәләбләрә дүзкүн риајәт едилмәмәси илә бағлыдыр. Гејд едәк ки, шифаһи нитгин тәләбләринә дүзкүн риајәт олунмасы тәкчә Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсиндә чалышан мүәллимләрә аид едилә билмәз, бу проблем бүтүн фәнн мүәллимләрини дүшүндүрмәлидир. Үмумијјәтлә исә, бу проблемин үмумхалг иши олдуғуну гејд етсәк, мәнчә, сәһв етмәрик. Буна көрә дә биз, совет јазычыларынын јүксәк трибунасындан бу сөзләри дејән М. Алексејевин һәјәчанларына тамамилә шәрикик: «Өлкәмиздә тәбиәти горумаг, гәдим дөврләрдән галма асарәтигәни мүһафизә етмәк үчүн ганунлар вардыр. Көрәсән ана дилинин горунмасы үчүн дә белә бир ганун гәбул етмәјә даир дүшүнмәјин вахты чатмајыбмы?

Мүшаһидәләр көстәрир ки, үмумхалг данышыг дилиндә терминләрин ишләдилмәси ашағыдакы груплар үзрәдир:

1. Әдәби дил нормасы кими, лүғәтләрдә сөзләр ики шәкилдә, јә'ни һәм чохдан бәри дилимиздә ишләнән, һәм дә башга дилләрдән алынма вариантларда көстәрилир. Лакин шифаһи нитгдә һәмин сөзүн алынма варианты даһа чох ишләдилир. Бу типли сөзләр артыг шифаһи нитг үчүн бир норма һалыны алмышдыр. Мәсәлән, «Русча-азәрбајчанча лүғәт»дә рус дилиндә олан **конверт** термин-сөзүнүн гаршылығы кими һәм **зәрф**, һәм дә **конверт** (әслиндә олдуғу кими) сөзләри көстәрилир. Һәр ики сөз Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәтиндә дә гејдә алынмышдыр. Буна бахмајараг, шифаһи нитгдә **конверт** термини даһа интенсив шәкилдә ишләнмәкдәдир. Бу типли термин-сөзләрә **кнопка—басмадүјмә, аварија—гәза, штаб—гәраркаһ, фонтан—фәввәрә, адрес—тәбрикнамә, аккредитив—е'тибарнамә, шанс—еһтимал-күман, лампа—чыраг** вә с. мисал ола биләр.

2. Азәрбајчан дилинин өз сөзләри норматив сајылдығы һалда, шифаһи нитгдә бир чох термин-сөзләр паралел ишләдилир: **дондурма—марожна** (мороженое), **ан—момент, чанта—сумка, тор—зәнбил—сетка, сајғач—счетчик, натиг—оратор** вә с.

3. Әкәр биринчи вә икинчи групларда олан термин-сөзләрдә мүәјјән дәрәчәдә вариантлыг мөвчуддурса, там ихтисасларда (аббревиатураларда), әсасән, рус дилинин еквиваленти шифаһи нитгдә өзүнә мөһкәм мөвге газаныр. Бу да онунла әлагәдардыр ки, үмумијјәтлә, ихтисарлар Азәрбајчан дилинә хас олан хүсусијјәт дејил. Мәсәлән: **ДАМ** (Дөвләт Автомобил Мүфәттишлији) ихтисары әвәзинә, шифаһи нитгдә **«ГАИ»** (Государственнаја автомобилнаја инспексија) ишләдилир. Јахуд, **ВВАГ** (Вәтәндашлыг вәзијјәти актларынын гејдијјаты) гысалтмасы әвәзинә, **«ЗАГС»** (Запис Актов Гражданского Состојанија) формасынын ишләнмәси артыг норма һалыны алмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, белә һаллара бәдии әсәрләрин дилиндә дә тез-тез раст кәлмәк олур. Бу ајры-ајры сурәтләрин типикләшдирилмәси хатиринә олса да, бә'зи һалларда јазычынын һансы терминә даһа чох үстүнлүк вермәсиндән ирәли кәлир. Дикәр тәрәфдән, әдәби дил нормалары көзләнилмәјән тәрчүмә әсәрләринә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән: «Нә вур өлдүр кинолары, театрлары, Нә күчәдә боғаз јыртан **ораторлары...** (Ч. Новруз.) **«Загс** мүдири ортајашлы, бозсаггаллы, һәлимсималы бир киши иди» (Т. Ш. Симург.)

Әкәр биринчи һалда (нисби мә'нада) терминләрдә вариантлыг норматив сајылса да, икинчи һалда, јә'ни бәдии әсәрләринин дилиндә исә буна јол вермәк олмаз. Белә һалларда фәнн мүәллимләринин көмәјинә, даһа доғрусу, мүдахиләсинә бөјүк еһтијач дујулур.

Бир нечә кәлмә дә бәдии әсәрләрин дилиндә мүхтәлиф вариантларда ишләнән терминләрә мүнасибәтимиз һаггында мүлаһизәләримизи билдирмәк истәјирик.

Биринчи ирадымыз вахтилә данышыг дили јолу илә дилимизә кечән **чоткә//чөткә//чөткә** термин-сөзүнәдир. Рус дилиндә «счеты» сөзүнүн мүгабили кими ишләдилән **чөткә** термини, термин јарадычылығына јабанчы олан бир үсулла јаранмышдыр. Бу термин дили ағырлашдыран, һеч бир елми әсаса малик олмајан терминләримиздәндир. Дикәр тәрәфдән мәтбуат сәһифәләрин-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

риантларына тәсадүф олунур. Мәсәлән: «Абандан фәргли олараг рус **чөткәсиндә** әдәби мәртәбәләрин үзәринә мүтәһәррик ашыглар кејдирилмиш үфги милләрин көмәји илә көстәрилирди». («Азәрбајчан пионери» гәзети, 1987, № 7). Фикримизчә, бу сөзү **сајғач** термини илә әвәз етмәк доғру оларды. Һәм ајрыча лексик ваһид кими, һәм дә ајры-ајры бирләшмә дахилиндә (**мәктәбли сајғачы** вә с.) бу термин-сөз тамамилә өзүнү доғрулдур. Гејд едәк ки, мөвчуд лүғәтләрдә «счеты» сөзүнүн мүгабили кими **сајғач** термини дә көстәрилир. Әлимиздә елми әсаслар олдуғу һалда, нијә бу сөзү **сајғач** шәклиндә јазыб ишләтмәјәк? Бәдии әсәрләрдә дә **чөткә** сөзү **сајғач** шәклиндә чохдан өз јерини мөһкәмләндирмишдир. Нүмунәләрә нәзәр салаг: «Мән исә идарәдә отуруб **сајғач** данәләринин сәсинә гулаг асмаздым». (С. Вәлијев.) «Павло инди буфетин далындакы кичик отағында отуруб **сајғачын** дашларыны шаггылдадырды». (С. Вәлијев.) «Шаһмар о бири отагда **сајғачыны** арам-арам шаггылдадан һесабдарын јанына кечди». (Б. Бајрамов.)

Мә'лум фактдыр ки, һеч бир дили алынма сөзләрсиз тәсәввүр етмәк олмаз. Бу бахымдан Азәрбајчан дили дә истисна тәшкил етмир. Лакин мәтбуатда ара-сыра бә'зи алынма сөзләрә гаршы мүәјјән мүнасибәтләрин шаһиди олуруг. Мәсәлән, **лупа** сөзүнү башга бир алынма сөзлә, **зәррәбин** термини илә әвәз етмәк чәһдләри ашкардыр: «Киши **зәррәбини** көзүнә тутуб әввәлчә диггәтлә пилләкәнләрә бахды» («Коммунист» гәзети, 1987, № 15) вә с. Доғрудур, әрәб вә фарс елементләриндән дүзәлән **зәррәбин** термини вахтилә дилимиздә ишләк олмуш, сонралар дилимизин пассив фондуна кечмишдир. Белә олан тәгдирдә бир алынма сөзү (бурада **лупа** сөзүнүн) дикәр алынма сөзлә әвәз етмәк лүзуму варны? Икинчи тәрәфдән, **зәррәбин** термин-сөзү, һәмчинин, **микроскоп** термин-сөзүнүн мүгабили олмушдур. Бу, дилдә долашыглыға сәбәб олмазмы?

демәк олар. Доғрудур, артыг бу бејнәлмиләл сөз үмумишләк терминләрдәндир. Бунунла белә **термос** термин-сөзүнү сүн'и шәкилдә «сојутмаз» термини илә әвәз етмәк доғру олмазды. Әввәла она көрә ки, -маз, -мәз шәкилчиси дилдә сифәт јарадан (**горхмаз**, **дөнмәз** сөзләриндә олдуғу кими) шәкилчиләрдәндир вә бу шәкилчи илә сүн'и шәкилдә исим јаратмаг дүзкүн дејил. Икинчиси, латынча «истилији сабит сахлајан» мә'насында олан **термос** термин-сөзүнү һәмин мә'наны вермәјән «сојутмаз» сөзү илә әвәз етмәк, фикримизчә, әсассыздыр. Артыг һәм дә «сојуглуғу сабит сахлајан» јени типли термослар истеһсал олунур. Бу ихтира гыса бир мүддәтдә бәдии әдәбијјатда да өз әксини тапмышдыр; мәсәлән: «Фирәнкиз јолда **термоса** долдурдуглары сәрин судан ичди, јемәји јығышдырды». (Б. Бајрамов.). Демәли, һәр ики һалда «сојутмаз» сөзү **термос** термин-сөзүнү әвәз едә билмәз. **Шкаф** сөзүнә кәлдикдә исә бурада вәзијјәт бир гәдәр башгадыр. Бәдии нүмунәләрдә **шкаф** сөзүнү **долаб** сөзү илә әвәзетмә һаллары мүшаһидә олунур. Мәсәлән, «Әсмәр дүшүб, онлары бизимчүн алмыш вә **долабын** бир күнчүндә кизләтмишдир». (Анар.) Гејд едәк ки, вахтилә **дивар шкафы** анлајышыны билдирән **долаб** сөзү һазырда да өз көһнә мә'насыны сахлајыр. Сөзләр арасында мә'на јахынлығы бир сөзү дикәри илә әвәз етмәјә әсас вермир. Бурада һәр ики сөзүн дилдә јашамасына там еһтијач дујулур. Бу фикри **долабча—тумбочка, әчзахана—аптек, алебастр—кәч** вә с. термин-сөзләр һаггында да демәк олар. Үмумијјәтлә, бәдии әдәбијјатда вә ја мәтбуат сәһифәләриндә мүбаһисә доғуран терминләрә тез-тез тәсадүф олунур. Кичик бир јазыда бүтүн бунлар һаггында фикир сөјләмәк мүмкүн дејил. Унутмаг олмаз ки, һәр һансы бир мәфһумун ифадәси үчүн јени термин ишләдәркән ону дилимизин грамматик гајда-ганунларына нә дәрәчәдә ујғун олуб-олмадығына, термин јарадычылығына даир јазылмыш елми-нәзәри мүддәалара фикир вермәк лазымдыр.

CamScanner ile tarandı

Әдәби дилимизин инкишафы вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри

Низами ХУДИЈЕВ
филолокија елмләри намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы милли әдәби дилләрин чичәкләнмәси үчүн кениш вә перспективли имканлар ачды.

Бүтүн фәалијјәти боју милләтләрин, о чүмләдән милли дилләрин мүстәгиллијини, суверенлијини горумаг вә онлара һөрмәтлә јанашма идејасыны әсас тутан Сов.ИКП-нин Програмында да бу мәсәлә хүсуси олараг ишыгландырылмышдыр: «ССРИ-нин бүтүн вәтәндашлары тәрәфиндән ана дилләрин азад инкишаф етдирилмәси вә бу дилләрдән бәрабәр һүгугла истифадә едилмәси бундан сонра да тә'мин едиләчәкдир».

Сосиализм дөврүндә әдәби дил ичтимаи һәјатын, демәк олар ки, бүтүн саһәләринә нүфуз етмәклә кениш халг күтләсинин әсас үнсијјәт васитәси олмушдур. Азәрбајчан әдәби дили республикамызын дөвләт дили олмаг е'тибарилә орта вә али мәктәбләрдә тәдрис олунур. Радио вә телевизијада, театрда, мәтбуатда, бәдии әсәрләрдә, дәрсликләрдә, инзибати вә елми идарәләрдә әдәби дилимизин мәтбуат, бәдии, елми, идарә үслубларындан кениш сурәтдә истифадә олунур.

Әдәби дилимизин белә јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмасы бирдән-бирә дејил, узун бир тарихи инкишаф просесинин нәтичәсидир. Белә ки, узун әсрләрин «мәһсулу» кими, дилимиздә јашамаг һүгугу газанмаға чан атан әчнәби үнсүрләр тәдричән өз јерини даһа чох милли сөзләрә вермишдир ки, бу әсасда дилимизин лүғәт тәркиби өз дахили имканлары һесабына даһа да зәнкинләшмиш, онун грамматик, орфографик вә с. нормалары дүрүстләшмиш, тәкмилләшмиш, сабитләшәрәк мөһкәмләнмишдир.

Мүасир әдәби дилимиз елә бир инкишаф сәвијјәсинә чатмышдыр ки, артыг нитг мәдәнијјәти илә бағлы мәсәләләрин әсаслы шәкилдә тәдгигинә, дилдә өзүнү көстәрән бу вә ја дикәр һадисә вә просесләрә шүурлу мүдахиләјә, даһа доғрусу, бу һадисә вә просесләри мүәјјән мә'нада низамламаға, инкишаф мејлләрини габагчадан мүәјјәнләшдирмәјә чидди еһтијач дујулур.

Бүтүнлүкдә мәдәнијјәтин, о чүмләдән әдәби дилин мүасир инкишаф сәвијјәси тәләб едир ки, нитгимиз (истәр јазы вә истәрсә данышыг голу) дилимизин милли хүсусијјәтләрини бүтүнлүклә өзүндә әкс етдирмәклә јанашы, зәнкин, дүзкүн, сәлис вә ахычы олсун. Мүасир әдәби дилимизи бу тәләбләрә ујғун шәкилдә инкишаф етдирмәк үчүн нитгимизи (јазыда вә данышыгда) бир сыра гүсурлардан хилас етмәк лазымдыр. Бу гүсурлар башлыча олараг ики сәбәбдән ирәли кәлир:

1) архаизм вә диалектизмләрә јерсиз јол верилмәсиндән;

2) әдәби дил нормаларынын әсассыз олараг субјективчәсинә позулмасындан.

Мә'лум олдуғу үзрә, әсрләрдән бәри әрәб вә фарс дилләринин күчлү тә'сири нәтичәсиндә дилимизә, хүсусән әдәби дилимизә бу дилләрдән чохлу сајда сөзләр кечмишдир. Бу сөзләрин бир гисми тәдричлә заманын сынагларындан чыха билмиш вә дилимизин дахили инкишаф ганунларына, фонетик-грамматик хүсусијјәтләринә ујғунлашараг милли сөзләримизлә гајнајыбгарышмыш вә дилимиздә даими јашама һүгугу газанмыш, бә'зиләри үмумхалг данышыг дилинин күчлү тә'сири алтында әдәби дилдән чыхмышдыр. Лакин буна бахмајараг, мүасир әдәби дилимиздә јазылышы вә дејилиши чәтин олан әрәб-фарс алынмаларына јенә дә тәсадүф едилир; мәс.: **мә'зунијјәт, е'замијјәт, вәкаләтнамә, мүвәффәгијјәт, тәрхис, пејдәрпеј, ашүфтәһал, овгаттәлхлик, һифзүссәһһә, кәсафәт, пасибан, риггәт, тәфавүт, мөһтәвијјат**

Scanned with CamScanner

лүғәт тәркибиндә олан мүвафиг сөзләрлә, ја да кениш сөз јарадычылығы имканларындан истифадә етмәклә мә'нача даһа ајдын, дејилишчә асан сөзләрлә әвәз етмәк мүмкүндүр; мәс.: **динчәлиш** (мә'зунијјәт), **сәфәр** (е'замијјәт), **азад** (тәрхис), **көзәтчи** (пасибан), **бәзәк, јарашыг** (рөвнәг) вә с.

Ејни һал лүғәт тәркибинин терминолокија саһәсиндә дә өзүнү көстәрир. Белә ки, бә'зән интернасионал сөзләр јерсиз олараг вахты кечмиш, мәзмунча анлашылмајан архаизмләрлә әвәз едилир, јахуд онлар паралел шәкилдә ишләдилир; мәс.: **аптек** әвәзинә **әчзахана, ресепт** әвәзинә **нүсхә, операсија** әвәзинә **чәрраһијјә әмәлијјаты, пропорсија** әвәзинә **тәнасүб** вә с. М. Гасымов һаглы олараг гејд едир ки, Азәрбајчан дилинин терминолокијасы саһәсиндәки башлыча нөгсанлардан бири ејни мәфһуму билдирмәк үчүн бә'зән ики вә ја үч мүхтәлиф терминдән истифадә едилмәсидир.

Һалбуки кениш халг күтләсинин дилиндә ишләнән, һамынын асанлыгла баша дүшдүјү вә тәләффүз етдији сөзләри вахты кечмиш вә бугүнкү анлајышлары там ифадә едә билмәјән сөзләрлә әвәз етмәјә еһтијач јохдур. Дикәр тәрәфдән исә, терминоложи лексиканын әсас әламәтләриндән бири мүхтәлиф вариантлылыға јол вермәмәкдир. Дүздүр, үмумишләк сөзләрдә синоним-дублетләрин олмасы дилин зәнкинлијини, онун ифадә имканларынын кенишлијини вә рәнкарәнклијини тә'мин едир. Терминолокија саһәсиндә исә белә дејил. Ејни анлајышын бир нечә терминлә ифадәси јалныз долашыглыг јарадыр, фикрин тез вә асан гавранмасына манечилик төрәдир.

Алынма сөзләрә мүнасибәтдә мүәјјән гајда-ганунa, принсипә риајәт олунмалыдыр. Белә ки, әкәр алынма сөзүн гаршылығы үмумхалг дилиндә јохдурса вә дилимизин сөзјаратма имканларындан истифадә едәрәк ону әвәз етмәк мүмкүн дејилсә, алынма сөз вә ја терминин дилдә ишләдилмәси зәрурәти мејдана чыхыр. Мәс.: **електрон, оптика, ампула, естрада, импровизасија, сүн'и пејк, космос, космонавтика, космонавт, космодром, кибернетика, екскаватор, компрессор, трактор, култиватор, ракет, комет, астероид, метеорит, алгоритм** вә с.

[illegible] дөврү әдәби дилимизин инки[illegible] [illegible]јалыларымыз дилимизә башга диллә[р]дән һәтта термин характерли сөз алынмасына гаршы чыхараг, бир чох һалларда әдәби дилимиздә ишләдилмәси вачиб олан башга дилләрә мәхсус сөзләрин чох дәгиг гаршылығыны тапыр вә мәтндә ишләдәрәк белә јени сөзләрә вәтәндашлыг һүгугу верирдиләр. Бу јени сөзләрин бөјүк әксәријјәти дилимизин фонетик-грамматик гајдаларына там ујғун шәкилдә дүзәлдилдији, дилә јатымлы, ајдын-анлашыглы олдуғу, бир чоху исә калканын тәләбләринә там чаваб вердији үчүн кениш күтлә тәрәфиндән асанлыгла мәнимсәнилир вә һәгиги мә'нада вәтәндашлыг һүгугу газанараг, дилимиздә өзүнә даими јер тутурду. Бир-ики нүмунәјә мүрачиәт едәк. Рус дилиндәки «надстројка» сөзү гурмаг мә'налы «строить» фе'линдән дүзәлмишдир. **Үст** сөзү «надстройка» сөзүндәки **над** өн шәкилчисинин, **гурмаг** фе'линдән јаранмыш **гурум** (мүг. ет: **бахмаг—бахым, өлмәк—өлүм**) сөзү исә стройка фе'ли исминин там гаршылығыдыр. Демәли, 30-чу илләрдән дилимиздә ишләнмәјә башлајан вә һазырда үмумишләк сөз олан **үстгурум** «надстройка» сөзүнүн там калкасыдыр вә әвәз етдији сөзүн мә'насыны тамамилә еһтива едир. Ејни фикри **тәнлик**—«уровнение», **адлыг**—«именительный», **бағлајычы**—«союз», **будаг чүмлә**—«придаточное предложение», **көндәриш**—«направление», **өзфәалијјәт**—«самодеятельность», **һәгигәтисевәр**—«правдолюбец», **мәгсәдјөнлү**—«целенаправленный», **арајыш**—«справка», **чәрәјанјыған**—«токособиратель» вә с. сөз вә сөз бирләшмәләри һаггында да демәк олар. Тәсадүфи дејил ки, белә сөзләр инди дә дилимизин фәал фондунда кениш ишләнмә даирәсинә малик сөзләрлә ејни чәркәдә дурур. Артыг үмумишләк, үмумхалг сәчијјәси газанмыш бу сөзләрин гыса бир вахтын мәһсулу олдуғуну сөјләмәк чәтиндир. Қалка үсулу илә јени сөз јарадычылығы ән мәһсулдар јоллардан олуб, дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Дилин ән мүтәһәррик, тездәјишән һиссәси лүғәт тәркибидир вә тәбии ки, мүасир дөврдә дә онун зәнкинләшмәсиндә даими бир ирәлиләјиш вар. Әдәби дилимизин индики инкишаф мәрһәләсиндә онун дахили имканларындан си даи[illegible] маликдир. Бу саһәдә һәм семантик вә грамматик, һәм калка үсулу илә сөз јарадычылығы диггәти чәкир. Бүтүн бу һаллары нәзәрә алараг Азәрбајчан ССР ЕА терминолокија комитәси бир сыра алынма сөзләрин дилимизин дахили сөз јарадычылығы имканларындан истифадә едәрәк өз сөзләримизлә әвәз едилмәсиндә хејли иш көрмүшдүр (путјовка—**јоллајыш**, интуиция—**дујум**, профориентация—**пешәјөнүмү**, контракт—**бағлашма, отгул—әвәзкүн**, доверенность—**инаныш**, платеж—**өдәнч**, метрика—**јаш кағызы** вә с.). Бу үсулла јени сөзләрин јарадылмасы вә бә'зән онларын әввәлки сөзләри әвәз етмәси үмуми анлашманын, үнсијјәтин јахшылашмасына өз мүсбәт тә'сирини көстәрир. Белә ки, өз сөзләримиз әсасында јаранан сөзләр, тәбии ки, халг күтләси тәрәфиндән даһа асан вә тез мәнимсәнилир. Бу гәбил сөзләрә мисал олараг **чағдаш, әсрдаш, әјләч, сајғач, чимәрлик, нәфәслик** вә с. көстәрмәк олар. Бу сөзләр уғурлу јарадылдығы үчүн һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш вә дилимиздә өзүнә јер тутмушдур.

Мүасир әдәби дилимиздә, хүсусән онун бәдии үслубунда көзә чарпан нөгсанлардан бири дә диалектизмләрә јерли-јерсиз јол верилмәсидир. Бәдии әсәрләрдә диалект вә шивә лексикасындан истифадә һәмишә олмуш вә бу факт һеч вахт е'тираз доғурмамышдыр. Әксинә, образын дилиндә ишләдилән диалектизмләр онун даһа чанлы вә реал, әсәрин дилинин рәнкарәнк вә охунаглы олмасыны тә'мин едир. Лакин бу саһәдә дә мүәјјән өлчү көзләмәк тәләб олунур. Биз бугүнкү бәдии әсәрләрдә (һәм нәср, һәм дә нәзм әсәрләриндә) диалектизмләрә јалныз ајры-ајры образларын дилиндә, онларын фәрдиләшдирмә васитәси кими дејил, јазычы вә шаирләрин өз нитгиндә, тәһкијәләриндә дә тез-тез тәсадүф едирик. Әлбәттә, бу һал тәәссүф доғурур. Азәрбајчан дилинин тарихи инкишафында онун мүхтәлиф сәвијјәләри—әдәби дил, үмумхалг данышыг дили вә диалектләр арасында кедән просесләр дә, онларын истифадәсиндәки гаршылыглы нисбәтләр дә тәдричлә дәјишилир. Мүасир дөврдә әдәби диллә үмумхалг данышыг дили арасында гаршылыглы әлагә о гәдәр гүввәтлидир ки, бунун нәтичәсиндә артыг диалектләрин әдәрәчәсинә енмишдир. Индики шәраитдә диалектләрдән әдәби дилә сөзләрин, ифадәләрин кечмә потенсиалы, демәк олар ки, тамамилә зәифләмишдир; тарихән әдәби дилин зәнкинләшмәсиндә фәал рол ојнајан бу гол арха плана кечмишдир. Инди әдәби дил, даһа чох, үмумхалг данышыг дили һесабына зәнкинләшир, инкишаф едир.

Мүасир әдәби дилимиздә үмумхалг данышыг дилинин күчлү тә'сири алтында кедән чанлы просесләрдән бири Азәрбајчан дили үчүн характерик олмајан аналитизм галыгларынын да тәдричән арадан галдырылмасыдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дили өз грамматик гурулушуна көрә синтетик дилләрә дахилдир. Демәли, аналитик дилләрдән фәргли олараг, мүәјјән грамматик формалар, гурулушлар ики вә даһа артыг сөзлә дејил, Азәрбајчан дилиндә бир сөзүн иштиракы илә формалашыр. Даһа доғрусу, аналитик дилләрдә сөзләрин, јахуд артиклләрин көмәји илә јаранан, формалашан һәр һансы грамматик гурулуш, форма синтетик дилләрдә шәкилчиләр васитәсилә мејдана чыхыр. Рус дилиндә өн гошмалар (предлоги) сөздән ајры дејилир вә ајры јазылырса, азәрбајчанчада бунларын әвәзинә, сөзә битишмиш бир шәкилчи ишләнир; мәс.: русча **в школе, при школе** ифадәләри азәрбајчанча **мәктәбдә**; русча **для учебы** азәрбајчанча **охумаға**, русча **за водой** азәрбајчанча **суја** шәклиндә ифадә олунур.

Азәрбајчан дилини сәчијјәләндирән бу хүсусијјәти нәзәрдән гачыран бә'зи тәрчүмәчиләр һеч бир еһтијач олмадан һәрфи тәрчүмәјә ујараг бир сыра сөз вә ифадәләри дүзкүн ишләтмирләр. Бунун нәтичәсиндә, мәсәлән, **бешилликләрдә** әвәзинә **бешилликләр әрзиндә** (в течение пятилеток), **майын 2-дән** әвәзинә **мајын 2-дән е'тибарән** (с 2-го мая) кими ифадәләр мејдана чыхмыш олур. Бу исә һәр шејдән әввәл, дилимизин грамматик нормаларыны сүн'и шәкилдә позмаг, јерли-јерсиз аналитизмә јол вермәк демәкдир.

Икинчи тәрәфдән исә, ајры-ајры сөзләр әвәзинә, сөз бирләшмәләриндән истифадә едилмәси јерсиз сөзчүлүјә апарыб чыхарыр вә дилин позулмаз тенденсијаларындан бири олан гәнаәт мејлини позур.

Әлбәттә, бүтүн бу гүсурлар ондан ирәли кәлир ки, бә'зән әсәрләрин тәр-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

риштәси олмајан, истәр тәрчүмә олунан вә истәрсә дә тәрчүмә едилән дилләрин грамматик гајда-ганунларыны, нормаларыны билмәјән, тәрчүмә ишинә һәгиги јарадычылыг, бәдии-мә'нәви сәрвәт кими бахмајан адамлара тапшырылыр.

Әдәби дилимиздә нараһатлыг догуран гүсурлардан бири сөз вә ифадәләрин јериндә ишләдилмәмәси, бир чох һалларда исә бунун һәтта күлүш догурмасыдыр. Мисаллара мүрачиәт едәк:

1. «Һәбиб һамыдан чох өзүнү итирмишди». (Ә. Ә j л и с л и.) 2. «...телефон дәстәјиндән кәлән боганаглы күләјин сәсиндән нә **гулаг гулағы ешидирди,** нә дә көз көзү көрүрдү». (J. С ә м ә д о ғ л у.) 3. «Көрдүн, мән **дејәсиди?** Гаралар гаралары гырыр, ағлар ағлары. Чүнки гаға, кенә мән дејәнди: адамлар адамлыгдан чыхыб». (J. С ә м ә д о ғ л у.) 4. «Пис гырхдығы **әзик,** јорғун сифәти һәмишә гајғылы иди». (Н. Р ә с у л з а д ә.).

Мәтнин үмуми мәзмунундан биринчи чүмләнин ифадә етдији фикри-мә'наны баша дүшмәк олур. Мүәллиф демәк истәјир ки, һамы өзүнү итирмишди, лакин даһа чох Һәбиб өзүнү итирмишди. Бәс јухарыдакы мисал һансы мә'наны ифадә едир: Һәбиб башгаларыны да итирмишди, амма даһа чох өзүнү итирмишди. Көрүндүјү кими, күлүнч бир мә'на мејдана чыхыр, «өзүнү итирмәк» фразеоложи ваһиди һәмин чүмләдә сабит бирләшмәликдән узаглашыб һәгиги мә'наны ифадә едир.

Икинчи мисалда исә халг ифадәси дүзкүн ишләдилмәмишдир. Мә'лумдур ки, «нә гулаг гулағы ешидирди» демәк олмаз; «нә ағыз дејәни гулаг ешидирди» формасында ишләдилмәли иди.

Үчүнчү мисалда грамматик форма сәһв верилмишдир. Ајдындыр ки, -асы, -әси фе'лин лазым шәклинин морфоложи әламәти олуб, кәләчәк заманла бағланыр. Чүмләдәки факт исә кечмиш, јахуд индики заманла әлагәдардыр. Она көрә дә фикир охучуја чатмыр.

Нәһајәт, дөрдүнчү мисалда сөз дүзкүн ишләдилмәмишдир; **әзик** дејил, **әзкин** ишләдилмәли иди.

Азәрбајчан әдәби дилинин әсрләрдән бәри јараныб формалашмыш вә тәкмилләшмиш гајда-ганунлары, нормалары вар ки, бунлар мүасир әдәби дил[illegible] бүтүн үслубларында кениш

дилин [illegible]синдә сабитләшмиш ән мүһүм гајдалардан бири чүмләдә вә сөз бирләшмәләриндә сөз сырасынын көзләнилмәсидир; мәсәлән, тә'јин тә'јин олунан сөздән әввәл кәлир, мүбтәда хәбәрдән әввәл ишләнир, хәбәр чүмләнин ахырында олур вә с.

Бунунла јанашы, үслубијјата даир әсәрләрдә, һабелә бир сыра грамматика китабларында көстәрилир ки, үслуби мәгамларда сөз сырасы позула биләр. Белә ки, мәсәлән, ше'рдә, шүарларда мәнтиги вургу хәбәрин үзәринә дүшдүкдә хәбәр чүмләнин әввәлиндә дә кәлә билир: «Јашасын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы!». «Данышыр Бакы». «Мән дүшмәнәм сизин инсан әти јејән ики башлы гарталыныза!» (Ч. Ч а б б а р л ы.).

Сөз сырасынын бу шәкилдә позулмасы дилин өзүнүн дикәр фонетик-грамматик норма вә гајдалары илә шәртләндији үчүн бурада гүсурдан, нөгсандан данышмаг олмаз. Лакин бу саһәдә елә һалларла да гаршылашмалы олуруг ки, ачыг-ашкар дил нормаларындан кәнара чыхылыр.

Сон заманлар бир сыра кәнч јазычыларын нәср әсәрләриндә «новаторлуг» пәрдәси алтында Азәрбајчан әдәби дили үчүн характерик олан сөз сырасынын горунмасы һалы кобудчасына позулур. Мәсәлән: «Елә буна көрә дә кәндин адыны «Гартал јувасы» гојмушду бабалар». «Бири дә јаныма ахшам лампалар јананда кәлди. Чәкинә-чәкинә». «Мәктәбдә бирчә директор кејинәрди бу плашдан» вә с.

Бу мүәллифләрә көрә, дилчиләр әдәби дили дар чәрчивәдә «гуру формада» сахламаға чалышыр, онун голгапад ачмасына мане олурлар. Онлар данышыг дили илә әдәби дил арасындакы сәдди тамам учураραг, белә һесаб едирләр ки, данышыг дилиндәки чүмлә гурулушу, куја олдуғу кими, әдәби дилә дә кәтирилмәлидир. Демәли, сөзләрин сырасында да там сәрбәстлик олмалы, «һәр кәс истәдији шәкилдә јазмалыдыр».

Сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты илә һәјата кечирилән вә сабитләшмиш нормалар әсасында формалашмыш әдәби дилә данышыг дилинин бүтүн хүсусијјәтләри кәлә билмәз вә бу мүмкүн дә дејил, чүнки о вахт әдәби дил [illegible] дилдә һәрчмәрчлик мејдана кәләр, бу

шәр[illegible] дә һәр кәс әдәби дилә истәдији гајда кәтирә билмәз вә ону истәдији шәклә сала билмәз.

Данышыг дили үчүн (һәм дә јалныз мүәјјән зонада) әсас олан бә'зи чәһәтләрин әдәби дилә кәтирилмәси чох вахт чүмлә гурулушу илә онун ифадә етдији фикир арасында зиддијјәтин јаранмасына кәтириб чыхарыр. Бә'зән дә маһәлли сөзләрин һеч бир еһтијач олмадан ишләдилмәси бүтүнлүкдә фикрин анлашмасы үчүн әнкәл төрәдир.

Сов.ИКП МК «Идеоложи иши вә сијаси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында»кы гәрарында дејилир: «Чох вахт тәсадүф едилән формализм, сезчүлүјә вә курултуја, һәр чүр тәблиғат штампларына мејл, материалын сөнүк «рәсми» үслубу, мә'лум һәгигәтләри јарадычылыгла дәрк етмәк вә чанлы, ајдын форма әвәзинә, бу һәгигәтләрин дәфәләрлә механики нә тәрбијә ишинин тә'сиринин сәмәрәлилијини хејли зәифләдән бөјүк нөгсандыр».

Мүшаһидәләр көстәрир ки, орта мәктәб мүәллимләринин јазылы дил материалыны данышыг дили тәләбләринә ујғунлашдырмадан, јазылдығы кими охумасы гуру штамп характерли сөз вә ифадәләри шакирдләри јорур, усандырыр, бездирир вә нәтичәдә мөвзу нә гәдәр актуал олур-олсун, о, дииләјичијә—шакирдә һеч нә вермир вә демәли, мүәллим истәдијинә наил ола билмир.

Бүтүн бунлар орта мәктәб мүәллимләриндән, илк нөвбәдә Азәрбајчан дилини тәдрис едән мүәллимләрдән әдәби дил гајдаларына чидди әмәл етмәји, дилимизә, хүсусилә әдәби дилә гајғы вә мәһәббәтлә јанашмағы, онун гајда-ганунларына, нормаларына риајәт етмәји тәләб едир.

●

Бу китаблары охујун

«Фүзулинин поетикасы»

Елми әсәр һаггында фикир сөјләмәк мүтәхәссис алимләрин ишидир. Лакин Сабир Әлијевин «Фүзулинин поетикасы» китабыны охудугдан сонра орта мәктәб мүәллими кими, әсәр һаггында мүлаһизәләримизи билдирмәк истәдик. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдрисиндә М. Фүзули јарадычылығынын өзүнәмәхсус јери олдуғу кими, мүәјјән чәтинликләри дә вардыр. Фүзули јарадычылығы елә бир хәзинәдир ки, онун лајларыны ачмаг, поетик тәфәккүрүн мәһсулу олан тәрбијәви мә'наларыны ишыгландыраραг шакирдләрә чатдырмаг мүәллимләрдән чидди һазырлыг тәләб едир. «Јазычы» нәшријјаты орта мәктәб мүәллимләри үчүн дә дәјәрли вәсаит олан «Фүзули поетикасы» китабыны чап етмәкдә хејирхаһ иш көрмүшдүр.

Филолокија елмләри намизәди Камил Вәлијевин китаба јаздығы өн сөзүн өзү јениликдән хәбәр верир: «Фүзули сәнәтинә јени бахыш».

Мүәллиф гејд едир ки, ана дилини, фарс вә әрәб дилләрини билән, Гәрб вә Шәрг поетикасы нәзәријјәсинә јахындан бәләд олан көзәл әрузшүнас Сабир Әлијев Фүзули сәнәтиндә олан ганунаујғунлуглары арамыш, тапмыш вә фүзулишүнаслығы зәнкинләшдирмишдир.

Ики фәсилдән ибарәт олан китабда јазылар он дөрд башлыг алтында верилмишдир.

Фүзулинин «Ше'р һикмәтдир вә һикмәт дә дүнјаны низамлама васитәсидир» (сәһ. 39) идеалына әсасланан мүәллиф көстәрир ки, даһи мүтәфәккир авропалыларын чох сонралар кәлиб чыхдығы «тәкрар тәрбијә тәрбијәдән чәтиндир» фикрини чох әввәл ифадә етмишдир: «Ушағын көнүл лөвһәси башланғыч һалында јанаг кими инчә, тәмиз вә пак олур... Она елм-әдәб јолу өјрәт, инанма ки, бир нәгшлә долмуш лөвһә нәгшә дә габил ола» (сәһ. 55).

Әсәр боју мүәллиф ики Фүзулинин:

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

«шаир Фүзулинин вә алим Фүзулинин hејрәтамиз интеллектуал јарадычылыг аләминин» ничәләјир, ашкарлајыр. Јүксәк сәвијјәдә, образлы, чанлы, лаконик дилдә јазылмыш һәр бәһси охудугча гоча Фүзулинин образы көзләримиз өнүндә чанланыр.

Шаирин афоризмә чеврилмиш «елмсиз ше'р әсассыз дивар олур...» девизи ишыгында ирәлиләјән мүәллиф алим Фүзулинин нәзәријјәләрини шаир Фүзулинин абидәләшмиш поезија нүмунәләри илә тәсдигләјәрәк дејир: «Фүзули ше'ри идрак васитәси, анлама каналлы, шүур формасы кими көстәрмәкдә догру дүшүнүрдү» (сәһ. 139).

> «Чан» сөздүр, әкәр билирсә инсан,
> Сөздүр ки, дерләр өзкәдир чан (сәһ. 85).

Сөзү дүнјанын тәрчүмеји-һалы адландыран Фүзулинин сәнәтини өјрәнмәк, кәнч нәслә ашыламаг, фәхр етдијимиз әдәбијјатымызын Фүзули зирвәсинә чыгыр тапмаг үчүн «Фүзулинин поетикасы» китабыны инанылмыш бәләдчи-

олар. Китабы охујан охучу узун мүддәт онун тә'сириндән чыха билмир вә нә үчүн Ч. Чаббарлынын белә дедијини гәлбән тәсдигләјир: «Фүзули... дөрд әср бундан әввәл Азәрбајчан әдәбијјатыны... чијинләринә алмыш вә јенилмәз аддымларла та јүксәкләрә гадыр вахтына тәгдим етмишдир.. Әдәбијјат өз нормал јолуну итирмиш, һәлгәви бир кедишлә Фүзулинин башына һәрләнирди. Фүзули елә бир тилсим иди ки, әдәбијјатымыз ондан бир аддым белә олсун бајыра чыхмајыр вә узун илләр јени бир шәклә кечмирди» (М. Фүзули. Азәрнәшр, 1958, сәһ. 375).

Даһи Фүзулини мәктәблиләрә танытмагда С. Әлијевин бу әсәринин бөјүк ролу инкаредилмәздир.

Иса ИСАЈЕВ,
Товуз рајону, Ашағы Ајыблы кәнд орта мәктәбинин мүәллими,

Сәлим ҺӘСӘНОВ,
Товуз рајону, Гушчу кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Консултасија

IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр*

III рүб

Фонетика (давамы—20; 4 саат)

82-чи дәрс. Саит сәсләрин нөвләри.

89-чу сәһифәдәки суаллар вә мүшаһидә материалы әсасында саит сәсләрин нөвләри һаггында ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары.

Сөзләрин јалныз тәләффүзүнә әсасланмагла онлардакы саитләри нөвләринә көрә тәһлил етмәк (чалышма 230). Бу чалышмада шакирдләр шәкилләрә бахыб һејванларын адларыны сөјләјир вә һәр сөзүн тәркибиндәки саитләри нөвләринә көрә тәһлил едирләр (бу заман «довшан» сөзүнүн [до:шан] шәклиндә тәләффүз олундуғу нәзәрә алынмалыдыр).

Тәркибиндә анчаг галын вә ја инчә саитләр олан сөзләрә аид нүмунәләр көстәрилмәси (чалышма 231). Әлавә чалышма: тәркибиндә јалныз галын додагланан саитләрин ишләндији сөзләрә аид нүмунәләр көстәрилмәси (гузу, орду, гуру, горуг; күзкү, өлчү, өмүр вә с.). Бу чалышмалар үзрә ишин нәтичәси олараг шакирдләрә аһәнк гануну һаггында биликләрин хатырладылмасы.

Аһәнк ганунун шәкилчиләрдә даһа чох көзләнилдији һаггында билијин практик тәкрары (чалышма 232).

Әлавә чалышма: мүәллимин вердији сөзләрдә (шифаһи олараг) саит сәсләри көстәрмәк вә нөвләринә көрә тәһлил етмәк

CamScanner ile tarandı

* Әввәли мәчмуәнин 1987-чи ил 2-чи нөмрәсиндә верилмишдир.

узун тәләффүзү. § 33 (1 саат).

90, 91-чи сәһифәләрдәки мүшаһидә материаллары әсасында бә'зи саитләрин бир гәдәр узун тәләффүзү һаггында анлајышын дәрк олунмасы. Сөзләрдә ә, е, ө саитләринин бир гәдәр узун тәләффүз едилдијини билдирмәк үчүн јазыда һәмин сәсләри билдирән һәрфләрдән сонра апостроф ишарәсиндән истифадә.

Бә'зи сөзләрдә мүәјјән саитин узун тәләффүз олундуғунун гоша саит һәрфләрлә ифадәси: **саат**—с[а:]т, **мааш**—м[а:]ш, **тәәччүб**—т[ә:]ччүб вә с. Мүәллимин бу барәдә вердији мә'лумат сонракы параграфын материалыны оптимал мәнимсәтмәк үчүн зәмин јаратмаг мәгсәдини күдүр.

233, 235, 236-чы чалышмалар үзәриндә иш.

Орфографија үзрә иш: 234, 237-чи чалышмалар. 234-чү чалышма үзәриндә иш апаркән шакирдләри ејни заманда мәктубун гурулушу илә дә таныш етмәк лазымдыр.

84, 85-чи дәрсләр. Гошасаитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү. § 34 (2 саат).

Мөвзунун адынын дәрк едилмәси илә әлагәдар шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, «Гошасаитли сөзләр» ады алтында гоша саит һәрфләрлә јазылан сөзләр баша дүшүлмәлидир. Чүнки бизим дилимиздә гоша ишләнән ејни саит сәсли сөз јохдур, лакин белә саит һәрфли сөзләр аз да олса вар; мәсәлән: **саат, мааш, мәәттәл, мәтбәә** вә с. Бу кими сөзләри бир саитлә тәләффүз едирик: са:т, м[а:]ш, м[ә:]тәл, мәтб[ә:] вә с. Фәрг јалныз бурасындадыр ки, һәмин сөзләрдә [а], [ә] саит сәсләри бир гәдәр узун тәләффүз олунур. Гоша саитли (јә'ни гоша саит һәрфли) сөзләр дедикдә һәм дә мүхтәлиф чинсли саит һәрфләри јанашы ишләнән сөзләр баша дүшүлмәлидир; мәсәлән: **мүәллим, даирә, зәиф** вә с. Белә сөзләрин дә јазылышы тәләффүзүндән фәргләнир, лакин башга чүр. Бугүнкү дәрсимиздә сиз бу кими сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү гајдаларыны өјрәнәчәксиниз.

Шакирдләр параграфын нәзәри материалыны (сәһ. 92, 93) охујур вә баша дүшдүкләрини изаһ едирләр. 238, 239, 240, 241-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Фонетик тәһлил (чалышма 242).

Лүғәт материалы үзрә имла («Фонетика» бөлмәси илә әлагәдар кечилмиш јазылышы чәтин сөзләр үзрә). Ев тапшырығы олараг һәмин сөзләрдән һәр бирини бир чүмләдә ишләтмәји тапшырмаг олар.

86, 87-чи дәрсләр. Самит сәсләр вә онларын нөвләри. § 35 (2 саат).

Лүғәт үзрә имла: агроном, директор, командир, комсомолчу, космонавт, пионер, галстук, дөвләт, мәшғәлә, мәшг, тәәссүф, чамадан, пәнчәрә, мүдафиә, нүмајиш. (Јазыдан сонра шакирдләрә орфограмларын алтындан хәтт чәкмәк тәклиф едилир.)

Самит сәсләрин саит сәсләрдән фәрги. Самит сәсләрин мә'на дәјишмәсиндә ролу; бунун үчүн ашағыдакы сөзләрдә самити дәјишмәклә мә'нанын дәјишмәси үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәк мәгсәдәујғундур.

Тәлә (дәлә), кечә (кечә), сај (зај), сәки (Зәки), күл (күл), кәл (кәл), сач (сач), ад (ат), от (од), пахыр (бахыр)...

Шакирдләр һәмин сәсләрдәки мүвафиг самити башга самитлә әвәз етмәклә дә мә'нанын дәјишдијини сөјләјә биләрләр; мәсәлән: **тәлә—шәлә, сај—пај** вә с., лакин мәгсәд кар вә чинкилтили самитләри өјрәнмәјә һазырлыгла әлагәдар олдуғу үчүн мүәллим онларда мүвафиг самити гоһум сәслә әвәз етмәјә истигамәтләндирмәјә чалышмалыдыр.

Бә'зән исә мүвафиг самитин гоһум сәслә әвәзләнмәсинин мә'наја тә'сир етмәмәси (94, 95-чи сәһифәләрдәки мүшаһидә материалы үзәриндә иш). Кар вә чинкилтили самитләрин мә'наја тә'сири һаггында анлајышын мөһкәмләндирилмәси (243, 244-чү чалышмалар).

К һәрфинин ики кар самит сәси ифадә етмәси; һәмин самитләрин чинкилтили гаршылығыны билдирән сәсләр (к-к, к-г); дикәр һалларда «јумшаг» к самит һәрфинин [х′] кими, јә'ни [ј] самитинин кар гаршылығы кими сәсләнмәси һаггында анлајыш (96-чы сәһифәдәки мүшаһидә материаллары вә изаһат).

Гејд етмәк лазымдыр ки, шәрг групу шивәләринә (Бакы, Губа, Ләнкәран, Салјан вә с.) мәнсуб оланлар [х′] сәсини тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкирләр; онлар мәсәлән, **мәктәб** сөзүнү [мејтәб], **чичәк** сөзүнү [чичәј] вә с. шәклиндә тәләффүз едирләр. Бу исә

Scanned with CamScanner

јаратмагда чәтинлик төрәдир. Белә һалда шакирдләрин диггәтини, һеч олмаса, буна чәлб етмәк лазымдыр ки, көстәрилән мәгамларда **к** һәрфи **кағыз, кәләм** сөзләриндәки [к] кими тәләффүз олунмур. «Фонетика» бәһсиндә [х′] сәси һаггында верилән анлајыш танышлыг характери дашымалы, тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә тәләффүз үзрә апарылан ишләр просесиндә шакирдләрин диггәти бу мәсәләјә дәфәләрлә чәлб едилмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдләри дүзкүн тәләффүз вәрдишләринә јијәләндирмәкдә бунун практик әһәмијјәти бөјүкдүр.

(И к и н ч и д ә р с д ә.) 96-чы сәһифәдә кар вә чинкилтили самитләрә аид верилмиш чәдвәл үзәриндә мүшаһидә вә тәмринләр. 245-чи чалышма үзәриндә иш. Сону чинкилтили самитлә јазылан сөзләрин тәләффүз гајдалары (97-чи сәһифәдәки мүшаһидә материаллары вә чәрчивәдә верилмиш гајда). 247-чи чалышма үзәриндә иш.

Сөз ортасында јанашы кәлән ики кар самитдән икинчисинин чинкилтили самит кими тәләффүзү (98-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы). 248, 249-чу чалышмалар үзәриндә иш.

88, 89-ч у д ә р с л ә р. Гошасамитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү. § 36 (2 саат).

Әввәлки дәрсләрдә өјрәнилмишләрлә әлагәдар лексик-орфографик иш; лүғәт материалы үзрә имла (диктә просесинин дүзкүн апарылмасы илә әлагәдар мүәллимә көмәк мәгсәди илә имлада әһатә едиләчәк сөзләрин дүзкүн тәләффүз шәклини вермәји мәгсәдәујғун һесаб едирик): м[а:]личә, м[ә:]ј-јән, с[а:]дәт, ф[а:]лијјәт, [зәјиф], [ајилә], инш[а:]тчы, чам[а:]т, т[ә:[ч-чүб.

Сөзләрдә бә'зи гоша самитләрин бир узун самит кими тәләффүз олунмасы; бә'зи гоша самит һәрфләрин исә (кипләшән кар самитләри билдирәнләрин) мүхтәлиф чүр—икинчисинин чинкилтили самит кими сәсләнмәси (98-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы вә нәзәри материал). 250, 251-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Гоша **г** һәрфләри илә јазылан сәсләрин тәләффүзү (99-чу сәһифәдәки мүшаһидә материалы вә нәзәри материал). 252, 253-чү чалышмалар үзәриндә иш.

Ә л [illegible] ч а л ы ш м а: Көчүрүн, ор-фогр[illegible]ын алтындан хәтт чәкин.

нөгтә, мәгсәд, нөгсан.

(И к и н ч и д ә р с д ә). Гоша ј самитләри илә јазылан сөзләрин тәләффүзү. 100-чү сәһифәдәки мүшаһидә материалы вә нәзәри мә'лумат. 254-чү чалышма үзәриндә иш.

Ә л а в ә ч а л ы ш м а л а р:

1. Мүәллимин диктәси илә јазын. Шосе, апарат, пасаж, масаж, грам. Чаваб тапын: бәс бу сөзләр рус дилиндә нечә јазылыр? (шоссе, аппарат, пассаж, массаж, грамм). Һәмин сөзләрдән һәр бирини чүмләләрдә ишләдин.

2. Дүзкүн тәләффүзлә охујун. (Сөзләри шакирдләрә карточкалар шәклиндә вермәк вә ја әввәлчәдән јаздырмаг лазымдыр).

Кәшвијјат [кәшфијат], тәјјарә [тәјарә], чәмијјәт [чәмијәт], автобус [афтобус], автомат [автамат], рәггасә [рәк′гасә], нөгсан [нөк′сан], истираһәт [исдира:һәт], шафталы [шафдалы], танк, мајак, фәалијјәт [фа:лијјәт], зәиф [зәјиф].

Т ә к р а р: Чүмләнин грамматик әсасы. Диалогда дурғу ишарәләри.

90-ч ы д ә р с*. Тәсвири инша (1 саат).

Дидактик материал: 273-чү чалышма, дәрслијин фразасындакы «Балача чобан» адлы репродуксија.

Иншаја һазырлыг просесиндә әввәлчә шәклин мүәллифи һаггында мә'лумат верилмәси мәсләһәт көрүлүр. Јахшы олар ки, мүәллим ССРИ халг рәссамы М. Абдуллајевин репродуксијаларлардан ибарәт бу вә ја дикәр китабы илә шакирдләри таныш етсин. Дәрсликдәки шәклин даһа ајдын вариантыны әлдә едиб синифдә нүмајиш етдирмәк дә мәгсәдәујғун олар.

91-ч и д ә р с. § 37 (1 саат).

Әлифба нәдир? Азәрбајчан әлифбасынын тарихи һаггында гыса комментаријa.

Сөзләрдә сәсләрлә һәрфләрин бир-биринә ујғун кәлиб-кәлмәмәси (чалышма 256).

Әлифбаны әзбәрдән сөјләјә билмәк бачарығы. Орфографија лүғәтиндән истифадә едә билмәк бачарығы. Ад вә фамилијалары әлифба сырасы илә јаза билмәк бачарығы (чалышма 257).

Сөзләрдә ејни бир һәрфин ики сәсин

---

* Рабитәли нитгин инкишафына аид дәрсләр кичик улдуз ишарәси илә [illegible]мишдир.

(чалышма [illegible]).

Сәс вә һәрф тәркиби ејни олан, лакин јазылышы вә тәләффүзүндә гаршыја чәтинликләр чыхан сөзләр үзәриндә иш (чалышма 261, 262). Шакирдләрин бир-биринин јазыларыны редактә етмәси.

92, 93-ч ү д ә р с л ә р. Сону **г** вә **к** илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү. § 38 (2 саат).

Бу мөвзунун тәдрисиндә башлыча диггәт тәләффүз мәсәләләринә јөнәлдилмәлидир; чүнки ејни орфографик гајдалар шакирдләрә ибтидаи синифләрдә кифајәт дәрәчәдә мәнимсәдилир.

102, 103-чү сәһифәләрдәки мүшаһидә материалында буна хүсуси диггәт јетирилмәлидир ки, сол сүтундакы сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфиндәки сөзләр самитлә башландығы үчүн онларын биринчи тәрәфини тәшкил едән сөзләрин сон самити [х] кими тәләффүз олунур; икинчи сүтундакы ејни сөзләр исә өзләриндән сонра саитлә башланан сөзләрин гаршысында [ғ] илә тәләффүз едилир.

Апарылан мүшаһидәдән нәтичә чыхарылмалыдыр ки, сону **г** илә јазылан чохһечалы сөзләрдә һәмин һәрф бә'зән [х], бә'зән исә [ғ] кими тәләффүз олунур (ону мәһз јазылдығы шәкилдә, јә'ни **г** кими тәләффүз етмәк сәһвдир).

Ејни гајдаја аид билик вә бачарыгларын практик јолла дәринләшдирилмәси вә дәгигләшдирилмәси; сону **г** илә битән сөзләрә самит вә саитлә башланан шәкилчиләр дә гошулдугда һәмин һадисәнин баш вермәси, белә сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда **г** самитинин **ғ** самитинә кечмәси (чалышма 263, 264, 265).

Сону **к** илә јазылан чохһечалы сөзләрдә һәмин һәрфин [ј] вә ја [х′] (ј самитинин кар гаршылығы) кими тәләффүз олунмасы (104-чү сәһифәдәки мүшаһидә материалы вә гајданын изаһы). 266, 267, 268-чи чалышмалар үзәриндә иш. Чалышмаларла әлагәдар ше'рләрин охунмасында јени кечилмиш тәләффүз гајдалары илә јанашы, дикәр орфоепик гајдалара да риајәт олунмасына лазыми диггәт јетирилмәлидир (268-чи чалышмада: **ојнајыр**—[ојнујур], **бағлајыр**—[бағлыјыр], **көзләјим**—[көзлүјүм]).

Өјрәдичи имла; 269-чу чалышма.

94-ч ү д ә р с*. Тәсвир елементли инша. (1 саат).

«Гарлы күндә» адлы инша; ше'рин нәсрә чеврилмәси үзрә. Әкәр јазы иши һәгигәтән гарлы күнләрдән бириндә апарылырса, иншаны гышын тәсвири илә башламаг (бир нечә чүмлә илә) тәклиф олунмалыдыр.

Һазырлыг мәрһәләсиндә лүғәт үзрә иш: **шахта, кәпәнәк, Әмир, тир-тир әсмәк, әјниндә, исти, көјнәк, пәнчәрә.**

95-ч и д ә р с. Сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдалары. § 39 (1 саат).

Сөзләрин һечалара бөлүнмәси. Јазыда апострофун ики вәзифәси; бә'зи сөзләрдә самитләрдән сонра ишләндикдә һеча ајрычылығыны билдирмәси (106-чы сәһифәдәки мүшаһидә материаллары, 107-чи сәһифәдәки гајдалар). 270, 271, 272-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары (сәһ. 107).

Лүғәт материалы үзрә имла: Е'лан, тә'мир етмәк, тә'сирли, сүн'и, сүр'әтли, мө'тәризә, тәәччүб етмәк, тәәссүф етмәк, е'тибарлы, тә'чили, фе'л, ше'р, ән'әнә, мәс'улијјәт, бә'зән.

Т ә к р а р: Хитабларда дурғу ишарәләри.

96-ч ы д ә р с. Вурғу. § 40 (1 саат).

Вурғунун мә'на әһәмијјәти (108-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы).

Сөзүн дүзкүн тәләффүзүндә вурғунун јери (чалышма 275).

Сөзләрдә узун саитли һеча илә вурғулу һечанын фәргләндирилмәси (чалышма 275). Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу чалышма үзәриндә иш өз-өзүнә проблемли ситуасија јарада билир; белә ки, шакирдләр верилмиш сөзләрдә вурғу ишарәсини узун саитләрин үзәриндә гојурлар. Бунун сәһв олдуғуну дәрк етдирмәк үчүн 274-чү чалышманын тәләбинә ујғун әмәлијјаты бу чалышмада верилмиш сөзләр үзәриндә дә апармағы тәклиф етмәк лазымдыр. Нәтичәдә онлар мүәјјән едәчәкләр ки, чалышмадакы бүтүн сөзләрдә вурғу сон һечанын үзәринә дүшүр: Низами′, Фүзули,′ тә'чили′, тәјјарә′ вә с. Азәрбајчан дилиндә вурғунун, әсасән, сөзүн сон һечасынын үзәринә дүшмәси һаггында анлајыш; мүшаһидә материаллары: мешә′, мешәдә′, дәми′р, дәмирчи′, дәмирчили′к, дәмирчиликдә′н; јахшы′, јахшылашы′р, јахшылашырла′р...

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Ән чох алынма сөзләрдә вургунун мүхтәлиф һечаларын үзәринә дүшмәси (чалышма 276, 277).

97-чи дәрс. Фонетик тәһлил. § 41 (1 саат).

Лүғәт материалы үзрә имла: бәнөвшә, гәрәнфил, гызылкүл, нәркиз, этиршаһ, рејһан, велосипед, троллејбус, трамвај, тәјјарә, зинәт, сәлигә, һәгигәт, үзв олмаг, үзр истәмәк.

Сәсләрлә һәрфләри фәргләндирә билмәк бачарығы (верилмиш конкрет сөзләр үзәриндә). Фонетик тәһлилин схеми (схем үзрә бүтөв тәһлил бир вә ики һечалы сөзләр үзәриндә апарылыр). Шифаһи вә јазылы тәһлил нүмунәләри (сәһ. 109—110).

Нәзәрә алынмалыдыр ки, бөлмәнин тәдриси мәрһәләсиндә шакирдләр фонетик тәһлилин елементләри илә ардычыл олараг таныш олмушлар. Бүтөв фонетик тәһлил шакирдләрин һәмин саһәдәки биликләрини системә салыр вә мөһкәмләндирир. Фонетик тәһлил шакирдләрә сөзүн сәс тәһлилиндән мүстәгил баш чыхармаг истигамәти верир: бу исә сөз јарадычылығы, морфолокија вә орфографијанын бир сыра мәсәләләрини онларын даһа јахшы мәнимсәмәләриндә чох мүһүм рол ојнајыр.

98-чи дәрс. Фонетикадан кечилмишләрин тәкрары. Сәһ. 111—112 (1 саат).

Сәс вә һәрф һаггында кечилмиш материалларын үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасы (111 вә 112-чи сәһифәләрдәки јохлајычы суаллар; 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285 вә 286-чы чалышмалар).

Мүрәккәб чүмләјә аид кечилмишләрин тәкрары.

99, 100-чү дәрсләр*. Ифадә јазы вә онларын тәһлили. (2 саат).

Ифадә мәтнинин мәзмуну үзәриндә иш. Мәтндә әсас фикрин мүәјјән едилмәси. Абзаслар вә онларын арасындакы әлагә. Мәтнин дил чәһәтдән тәһлили; мүрәккәб вә ја һәмчинс үзвлү чүмләләрдә дурғу ишарәләриндән истифадә (еләчә дә башга характерик һалларда). Јазылышы чәтин сөзләр. Мәтнә план тәртиб едилмәси.

Мәтнин мәзмунунун нағыл едилмәси.

Мәтнин тәртиби (јығчам өјрәдичи ифадә шәклиндә). Синифдә шакирдләрдән бир нечәсинин ифадәсинин охунмасы вә мүзакирәси.

(15; 4 саат)

103-чү дәрс. Сөз вә онун лексик мә'насы. § 42 (1 саат).

Азәрбајчан дили лүғәт тәртибинин һәчми (чалышма 287).

Сөзүн лексик мә'насы (113-чү сәһифәдәки нәзәри материал). Изаһлы лүғәтлә танышлыг (мүәллимин изаһаты, дәрслијин 182—186-чы сәһифәсиндәки лүғәт). Мүәјјән сөзләрин мә'наларыны изаһлы лүғәтдән тапа билмәк бачарығы (чалышма 288, 289, 290).

Сөзүн грамматик мә'насы.

Сөзүн мә'насыны синонимләрин көмәји илә изаһ етмәк үсулу (**ән'әнә**—адәт; **азар**—хәстәлик; **азугә**—јемәк еһтијаты; **акаһ олмаг**—хәбәрдар олмаг вә с.); сөзлә әлагәдар әшјанын әламәтләрини көстәрмәклә изаһ етмәк үсулу (**гырғы**—ити, узун чајнаглары, гармаг шәкилли димдији олан, тәхминән, тојуг бојда јыртычы гуш; **вымпел**—учу һача кими ајрылмыш дар, узун, јахуд үчбучаг шәклиндә кичик бајраг; **баркас**—мүһәрриклә ишләјән кичик кәми вә с.); сөзү тәркибинә—сөз јарадычылығына көрә тәһлил етмәк үсулу (**гонаг—көкү «гон(маг»)** сөзүндәндир; **ағбәниз**—сөзүн биринчи һиссәсинин мә'насы бәллидир, «бәниз» исә «үз» демәкдир вә с.). 291-чи чалышма (кроссворд) үзәриндә иш.

Лүғәт үзрә имла: лексика, лүғәт еһтијаты, кроссворд, вымпел, е'чазкар, тәрәгги, кәшвијјат, кәшф етмәк, һикмәтли.

Тәкрар: сөз бирләшмәси (әсас вә әсылы сөз), һәмчинс үзвлү чүмләләр. Бәдии үслуб.

104-чү дәрс. Тәкмә'налы вә чохмә'налы сөзләр. § 43 (1 саат).

Чохмә'налы вә тәкмә'налы сөзләр һаггында анлајыш (115—116-чы сәһифәдәки мүшаһидә материаллары вә нәзәри материал). Изаһлы лүғәтдәки чохмә'налы сөзләр үзәриндә мүшаһидә (сәһ. 192—196). 292, 293, 294, 295-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Әлавә чалышма: Изаһлы лүғәтдән чохмә'налы вә тәкмә'налы сөзләрин һәрәсинә аид 3—4 нүмунә сечиб көстәрин.

Тәкрар: Васитәсиз нитг. Диалог. Данышыг үслубу.

105-чи дәрс. Сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насы. § 44 (1 саат).

Сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насы һаггында анлајыш. 296, 297, 298, 299-чу чалышмалар үзәриндә иш.

Лүғәт үзрә имла: хасијјәт, јумшаг, јумру, јумруг, тәбиәт, тәбијјат, тәбијјатчы, бүллур.

Данышыг үслубу вә онун фәргли чәһәтләри (300-чү чалышма).

Тәкрар: Хәбәрин мүбтәда илә узлашмасы гајдалары. Хитаблы чүмләләр.

106-чы дәрс. Омонимләр һаггында анлајыш.

Дәрсликдәки «Изаһлы лүғәт»дән, «Орфографија-орфоепија - грамматика лүғәти»ндән омонимләрә аид мисаллар сечиб көстәрмәк. Мәтндән омонимләри сечиб көстәрмәк (чалышма 301, 303). Омонимләри нитгдә дүзкүн ишләдә билмәк (чалышма 302).

Омонимләрин чохмә'налы сөзләрдән фәрги (мүәллимин изаһы).

Омонимләрин онлара охшар сөзләрдән—паронимләрдән фәрги; паронимләрин мә'нача фәргләндирилмәси үзәриндә иш: **һәјат—һәјәт, әср—әсир, әмр—Әмир, кәср—кәсир, мачәра—мәчра...**

304-чү чалышма үзрә кичик инша.

107, 108, 109-чу дәрсләр. Синонимләр. § 46 (3 саат).

Лүғәт үзрә имла: Саламәлејкүм. худаһафиз, ахшамыныз хејир, башүстә, үзр истәјирәм, бүллур, бүнөврә, сүр'әтли, сүн'и, сәлигә, һәгигәт, әһәмијјәт, мүвәффәгијјәт, габилијјәт, наилијјәт, төвсијә.

122-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы үзәриндә иш. Верилмиш сөзә синонимләр сечмәк (чалышма 305). Синонимләрин мүхтәлиф нитг һиссәләриндән ибарәт ола билмәси (чалышма 306). Синонимләрин тә'рифи. Синонимләри сечә билмәк бачарығы (чалышма 307, 308, 309).

Нитгдә синонимләрдән истифадә бачарығы (чалышма 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316).

Тәкрар: Қар вә чинкилтили самитләр. Әмр чүмләси. Чүмләнин баш үзвләри.

110—111-чи дәрсләр*. Шәкил үзрә тәсвири инша.

Азәрбајчанын халг рәссамы Әзим Әзимзадә һаггында мә'лумат.

317-чи чалышмаја ујғун дәрслијин форзасындакы шәкилләр үзрә иншаја һазырлыг.

Иншанын јазылмасы вә тәһлили.

Гејд. Мүәллим өз мүлаһизәсинә көрә јалныз шифаһи инша апармагла да мәһдудлаша биләр.

112-чи дәрс. Антонимләр. § 47 (1 саат).

Мүшаһидә материалы үзәриндә иш вә антонимләрин тә'рифи.

Мәтндән антонимләри сечиб көстәрә билмәк (чалышма 320).

Верилмиш сөзләрә антоним олан сөз сечмәк (чалышма 318).

Антонимләрлә синонимләрин фәргләндирилмәси (чалышма 319).

Антонимләрдән нитгдә истифадә (чалышма 321, 322, 323). Антонимләр лүғәти илә танышлыг (имкан дахилиндә).

113—114-чү дәрсләр. Үмумишләк сөзләр. Диалект сөзләри. (2 саат).

Бу вә бундан сонракы мөвзунун тәдрисиндә V синфин дәрслијиндәки ејни мөвзулара аид тә'лим материалларындан истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр. Шакирдләрдән һәмин дәрслији әлдә етмәк тәләб олунмалыдыр. Мүәллим мөвзу үзрә материалы шәрһ етдикдән сонра лазыми изаһатлары диктә едиб шакирдләрә јаздырмалы вә онлары мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләтмәлидир; чалышмаларын мәгсәдәујғун тәртиби вә онлардан оптимал истифадә мүәллимин әсл јарадычы фәалијјәтинин нүмајишинә чеврилмәлидир.

Лүғәт үзрә иш вә имла: картон, фуникулјор, верталјот, кәнч техникләр, трамвај, троллејбус, дәгигә, е'замијјәт, антоним, омоним, хасијјәт; әһәмијјәт, чәмијјәт, санијә, төвсијә.

Тәкрар: Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри. Хитаб. Диалог.

115—116-чы дәрсләр*. Нәгли характерли ифадә. (2 саат).

Ифадәјә һазырлыг мәгсәди илә әввәлчә 331-чи чалышма үзәриндә иш апармаг мәсләһәт көрүлүр. Чалышманын шәртиндәки тәләбләрлә јанашы, дурғу ишарәләри гајдалары изаһ олунур, мәтндә әсас фикир мүәјјән едилир, мәтнә ад гојулур, коллектив план тутулур, мәзмуну нағыл едилир...

Сонра мүәллим «Ифадә јазы мәтнләри» мәчмуәсиндәки «Гоча мејнә» мәтнинин (вә ја башга бир мәтнин) мәзмуну үзәриндә ишләр апарыр (охујур, шакирдләрә суаллар верир), мәтндәки әсас фикрин мүәјјәнләшдирилмәсинә наил олур, мәтнә мүнасиб ад се-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

чилир, чәтин сөзләрин дүзкүн јазылышы ајдынлашдырылыр...)

117—118-чи дәрсләр. Ихтисас сөзләри (терминләр). (2 саат).

Бундан әввәлки мөвзунун тәдрисинә аид верилмиш методик төвсијә ејнән бу мөвзунун тәдрисинә дә шамил едилир.

Лексика үзрә иш вә имла: фотограф, фотоапарат, велосипед, скамја, шкаф кушә, радио, үфүг, үмид, мүдир, мүнбит, агроном, турист, туризм, коридор.

Тәкрар: исимләрин һалланмасы, фе'лләрин шәхс вә замана көрә дәјишмәси (ибтидаи синифләрдә верилмиш биликләр үзрә).

119-чу дәрс. Лексикадан кечилмишләрин тәкрары. (1 саат).

128-чи сәһифәдәки јохлајычы суаллар әсасында нәзәри материалын тәкрары. 324, 325, 326, 327, 328, 329-чу чалышмалар үзәриндә иш.

Лүғәт-орфографија үзрә иш: 330-чу чалышма.

Әдәбијјат үзрә өјрәнилмиш бәдии әсәрдән мүвафиг нүмунәләр (сөзүн мәчази мә'насына, синонимләрә, антонимләрә аид) сечилмәси.

120, 121-чи дәрсләр. Јохлама имла ... (2 саат).

Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы (29; 8 саат).

122-чи дәрс. Сөзүн тәркиби. § 48 (1 саат).

Сөзүн тәркиби—мә'налы һиссәләри: көк, шәкилчи. Мәтндәки сөзләри мә'налы һиссәләринә ајыра билмәк бачарығы (чалышма 332, 333). Сөзүн мә'налы һиссәләри вә һечалары (чалышма 334). 335, 336, 337, 338-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Лүғәт үзрә ишләр (јаздырылмасы, орфограмларын фәргләндирилмәси, тәләффүзү): пәләнк, нәһәнк, фишәнк, түфәнк, аһәнк, линк, тинк, көстәрмәк, тулламаг, нүмајәндә, нүмајиш, Абшерон, екскурсија.

123—124-чү дәрсләр. Ејникөклү сөзләр вә ејни сөзүн мүхтәлиф формалары. § 49. (1 саат).

Ејникөклү сөзләрин мүстәгил лексик мә'на дашымасы (мүшаһидә материалы, 339, 340, 341-чи чалышмалар).

Сөзләрин формалара көрә дәјишә билмәси (135-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348-чи чалышмалар).

...шакирдләрин диггәти буна да чәлб едилмәлидир ки, сөзүн формасыны дәјишдирән шәкилчиләр ејни заманда һәмин сөзләрин грамматик мә'насыны мүәјјән едир: мәсәлән, **ушагларын** сөзү грамматик мә'насына көрә чәмдә вә јијәлик һалда ифадә олунмуш исимдир; **охујачаг** сөзү грамматик мә'насына көрә фе'лдир, кәләчәк заманда ишләнмишдир вә с.

Лүғәт үзрә иш вә имла: телефон, телеграф, телефилм, телетеатр, көстәрмәк, тулламаг, чәкич, пәнчәрә, пендир, ениш, енли, сәнәт, сәнәд, мусиги, муғам, рәгс, рәггасә, манеә, силкәләмәк, кирәмид, пилитә.

Тәкрар: Фе'лин заманлары (ибтидаи синифләрдә кечилмишләр үзрә). Васитәсиз нитг.

125—126-чы дәрсләр. Грамматик шәкилчиләр. § 50 (2 саат).

Мүшаһидә материаллары үзәриндә иш, грамматик шәкилчиләрин тә'рифи.

Сөзләри формаларына көрә дәјишдирмәк бачарығы (чалышма 349, 350, 352, 353).

Мәтнләрдә сөзүн шакирдләрә мә'лум формаларынын мүәјјән едилмәси бача-

(Икинчи дәрсдә). 356-чы чалышманын мәтни үзрә әзбәр јазы.

358, 360, 361, 362, 363-чү чалышмалар үзрә иш.

127-чи дәрс*. Әмәли јазы. (1 саат).

359-чу чалышманын нүмунәсиндә гоһум вә достлара, јахуд башга бир шәһәрин (кәндин) пионерләринә мәктуб јазмаг.

Әввәлчә чалышманын тәләбинә ујғун олараг мәтн үзәриндә иш апарылмалыдыр. Сонра мәтнин дили үзәриндә мүшаһидәләр тәшкил олунмалыдыр: Мәтндә һансы хитаблар ишләдилмиш вә онлар дурғу ишарәләри илә нечә фәргләндирилмишдир? «Сағалмышам», «јахындакы», «евчик», «бөјүјүрләр» сөзләри һансы мә'налы һиссәләрдән ибарәтдир? Мәтндәки суал чүмләси вә һәмчинс үзвлү чүмләләри тапыб көстәрин. Орада ики мүрәккәб сөз вар, һансылардыр?

Даһа сонра мәктубун гурулушуна диггәт чәлб едилмәлидир: Башда мәктуб јазылан шәхсә хитаб едилир. Сонра мүтләг «Салам!» јазмаг лазымдыр («Елчин» буну унутмушдур). Даһа

БУНЛАРЫ БИЛМӘК ЛАЗЫМДЫР

Совет педагогикасында хүсуси мә'на кәсб едән тәрбијәедичи вә инкишафетдиричи тә'лим мүасир дөврдә даһа бөјүк актуаллыг кәсб едир. Инди артыг шакирдләрә мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәтмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Һазырда, мәктәб ислаһаты илә әлагәдар програм вә дәрсликләрин јениләшдирилмәси, тә'лимин мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси, елмилик сәвијјәсинин јүксәлдилмәси шакирдләрә елә билик вермәлидир ки, онларын бахыш вә мүлаһизәләринин, дүнјакөрүшләринин вә коммунист әгидәсинин е'тибарлы бүнөврәси гојулсун. Мәктәблиләр сијаси информасијаларын сүр'әтли ахынындан дүзкүн баш чыхармағы бачарсынлар.

Демәли, дәрс елә гурулмалыдыр ки, шакирд садәчә олараг фактлары өјрәнмәклә, елми биликләр һаггында мә'лумат топламагла кифајәтләнмәсин. О, фактлары шүурлу сурәтдә мәнимсәсин, онун архасында олан ганунаујғунлуглары көрсүн вә она инансын. Буна наил олмаг үчүн һәр бир мүәллим шакирдә дәрин вә мөһкәм билик вермәли, сәмәрәли тә'лим үсулларыны тәтбиг етмәји бачармалыдыр.

Тә'лим-тәрбијә дедикдә ајдындыр ки, шакирдләрә билик вермәк, бачарыг вә вәрдишләр јаратмаг, коммунист дүнјакөрүшү формалашдырмаг вә с. ашыланмасы нәзәрдә тутулур. Тә'лим-тәрбијә тә'лимин әсас тәшкилат формасы олан дәрсдә һәјата кечирилир вә бу әсасән 3 сәнәдлә—**тәдрис планы, програм, дәрсликлә** мүәјјән олунур.

Тәдрис планы—тәһсилин мәзмунуну мүәјјән едир. Башга сөзлә десәк, синифләр үзрә кечилән ајры-ајры фәнләрин мәчбури сијаһысыны вә һәчмини мүәјјән едән дөвләт сәнәдидир.

Програм—верилән билијин һәчмини мүәјјән едән дөвләт сәнәдидир. Тәдрис планында олан ајры-ајры фәнләрин мәзмуну, һәмин фәнн дап програмла мүәјјән олунур. Програмлар јалныз тәһсил-билик вермәк вәзифәси дашымыр, тәрбијә вәзифәләрини дә һәјата кечирир.

Дәрслик—тәдрис фәннинин әсас мәзмунуну дүрүст, системли вә анлашыглы бир шәкилдә шәрһ едән китабдыр. Дәрслик дәрсдә верилән билији мөһкәмләтмәкдә вә дәринләшдирмәкдә шакирдә хидмәт едир, мүстәгил ишләмәкдә она көмәк едир. Мүәллим бунларла вә үмуми һазырлығы, тәтбиг етдији тә'лим үсуллары вә педагожи усталығы илә тә'лим-тәрбијә ишләрини һәјата кечирир.

Мүәллимләр тә'лим-тәрбијә ишләрини дүзкүн тәшкил етмәк үчүн тәдрис планы, програм вә дәрсликләрин мәзмунуну вә тәләбләрини билмәлидирләр.

Кечән дәрс илиндә IV, чари дәрс илиндә исә бүтүн синифләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат јени програмлар әсасында өјрәдилир. Јени дәрсликләр һәләлик нәшр едилмәдији үчүн мүәллимләр шакирдләрә мөвчуд дәрсликләрдән истифадә етмәк барәдә дәрс илинин әввәлиндән мүвафиг гајдада истигамәт вермәји унутмамалыдырлар. Мүәллимләрин бу вәзијјәтин јаранмасынын сәбәбләрини өз шакирдләринә чатдырмалары да пис олмаз.

Бәс мүәллим өзү тә'лим просесиндә һансы мәсәләләрә даһа чох фикир вермәлидир? О, нәји билмәлидир?

Мүәллим һәр шејдән әввәл, јени програмын мәзмунуну билмәлидир. Дәрсдә билијин верилмәси—өјрәдилмәси методикасына дәриндән јијәләнмәлидир, мүасир тә'лим үсулларыны билмәли вә дәрсләрин мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурулмасына наил олмалыдыр. Көһнәлмиш иш стилиндән әл чәкиб јени гајдада ишләмәји бачармалыдыр. Буна көрә о, дәрс илинин илк күнләриндән мүнтәзәм олараг планлы шәкилдә өз үзәриндә ишләмәли вә тә'лим-тәрбијә просесинин сәмәрәлилијинин артырылмасы јолларыны өјрәнмәлидир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

сонра пәрә өз үрәјиндә тут... лазыми фикирләрини јазыр, бу вә ја дикәр мәсәлә барәсиндә мә'лумат верир. Ахырда мәктубу јазан өз адыны гејд едир. Тарих дә гојмаг лазымдыр («Елчин» буну да унутмушдур).

Нәһајәт, шакирдләр мәктуб нүмунәси јазыр, бә'зиләри синифдә тәһлил вә редактә едилир.

128-чи дәрс. Сону чүт самитлә битән сөз көкләринин јазылышы. § 51. (1 саат).

Лүғәт үзрә имла: акварнум, дәмир јолу, дәмирјолчу, сүфрә, мәшһур, киприк, илхы, илдырым, гәһрәман, бөјүрткән, картоф, помидор, шафталы, гәрәнфил, гызылкүл.

141-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы үзәриндә иш; гајда. Гајданын тәтбигинә аид чалышмалар (364, 365, 366, 367).

Тәкрар: Антонимләр, ихтисас сөзләри (терминләр).

129-чу дәрс. Бә'зи икиһечалы сөзләрдә саитин дүшмәси. § 52 (1 саат).

... данын изаһы. Гајданын тәтбиги бачарығы (369, 370, 371, 372-чи чалышмалар).

Әлавә чалышмалар: 1) Мүәллимин диктәси илә јазын, көкүнүн сон саити дүшән сөзләрин алтындан хәтт чәкин; һәмин сөзләрдә саитин дүшүб-дүшмәмәси сәбәбини изаһ един.

Аталар сөзләри.

Ағыл ағылдан үстүн олар. Ағлынла көр, гәлбинлә ешит. Ағзына бах, тикә көтүр. Ағзыны тутсан, бурну дилләнәр. Һәр ағыздан бир сөз чыхар. Ел ағзыны бағламаг олмаз. Өз ејбини билән өзкәјә ејиб еләмәз.

369-чу чалышмадакы сөзләрдән 3—4-нү чүмләләрдә ишләдин.

130, 131-чи дәрсләр. Јохлама имла вә јазы ишләринин тәһлили. (2 саат).

Азәрб.ЕТПЕИ-нин Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы шө'бәси.

Баш редактор: **ӘЛИЈЕВА З. Ч.**

Редаксија һеј'әти: **ӘФӘНДИЗАДӘ Ә.** (редактор), **АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., БАБАЈЕВ А., ГУРБАНОВ А., ӘЛИЈЕВ Ә., ӘҺМӘДОВ Ч., МИКАЈЫЛОВ Ш., НӘБИЈЕВ Б., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.**

Техники редактор вә корректор: **Сәријјә Новруз гызы.**

Јығылмаға верилмиш: 9.07.87. Чапа имзаланмыш: 11.09.87. Кағыз форматы: $70 \times 108^1/_{16}$=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги. ФГ 2[illegible]627. Сифариш 7077. Тираж 14023.

CamScanner ile tarandı

Редаксијанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-33.

Мирзә Фәтәли бир рәссамдыр. О өз әсәрләриндә бүтүн һәјат вә мүһити... ән маһир бир рәссамын мәһарәти илә тәсвир едир.

ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫ.

Биз, даһи М. Ф. Ахундовун букүнкү өвладлары бунунла фәхр едирик ки, Пушкинин дүнја поезијасындакы әһәмијјәтини о заманкы Шәргдә дүзкүн баша дүшән вә сәмимијјәтлә тәрәннүм едән мәһз бөјүк Мирзә Фәтәли олмушдур. Бу мә'налы, меһрибан вә сәмими сөзләр үчүн она һәмишә миннәтдарыг.

СӘМӘД ВУРҒУН.

М. Ф. Ахундов дин әлејһинә, орта әсрин галыгларына гаршы мүбаризә едән чәсарәтли атеист иди.

ҺЕЈДӘР ҺУСЕЈНОВ.

Совет Иттифагынын халглары бәшәријјәтин азадлығы вә хошбәхтлији үчүн чалышмыш адамлары нәинки унутмурлар, онлары јүксәк гијмәтләндирир, шөһрәтләндирир, он илләр, әсрләр архасындан онлара әлләрини узадыр, миннәтдарлыгларыны билдирирләр. Бу күн М. Ф. Ахундов да бу меһрибан әлләри тутур, хејирхаһ вә гәдирбилән совет адамларынын издиһамлы дәстәсинә гошулур, онларла бир сырада ирәлиләјир.

МӘММӘД АРИФ.

М. Ф. Ахундов мүбариз атеист мөвгејиндә дуруб, бүтүн динләрин пучлуғуну, динин елмә зидд олдуғуну, онун чәмијјәтин мадди вә мә'нәви тәрәггисинә әнкәл төрәтдијини гејд едир.

А. О. МАКОВЕЛСКИ.

«Шәрг поемасы»ны јашадан, севдирән, һәр шејдән әввәл, онун кениш үрәклә, бөјүк рус халгынын сәнәткарына гызғын мәһәббәт руһунда јазылмасыдыр.

ШЫХӘЛИ ГУРБАНОВ.

Биз фәхр едирик ки, гардаш халгын һүнәрвәр оғлу, бөјүк философ, мүбариз јазычы М. Ф. Ахундов она доғма олмуш гәдим Тифлисдә парламыш, көзәл комедијалар јазыб, Азәрбајчан драматуркијасынын әсасыны гојмушдур.

НОДАР ДУМБАДЗЕ.

Бөјүк јазычы вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундов јалныз Азәрбајчан халгынын дејил, Түркијә дә дахил олмагла бүтүн Шәрг, Асија вә Африка халгларынын гәлбини ифтихар һисси илә долдуран бир дүнја вәтәндашыдыр.

НАЗИМ ҺИКМӘТ.

Ф. g. dur

Scanned with CamScanner